

Національний університет «Острозька академія»

**ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У КРАЇНАХ
ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ Й УКРАЇНІ:
ВИБРАНІ АСПЕКТИ**

Навчальний посібник

**За редакцією
Дмитра Шевчука
Віталія Лебедюка**

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2018

УДК 327 (4-11+477)
ББК 66.4
Д 31

*Рекомендовано вченою радою факультету політико-інформаційного менеджменту
Національного університету «Острозька академія» (протокол № 9 від 22 травня 2018 року)*

Рецензенти:

Сидорук Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

Хома Н. М., доктор політичних наук, професор кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

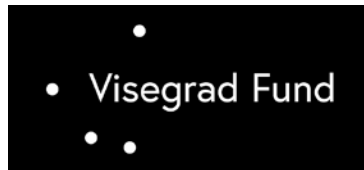
Д 31 **Демократичний транзит у країнах Вишеградської групи й України:** вибрані аспекти / За ред. Дмитра Шевчука та Віталія Лебедюка. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. – 224 с.

ISBN 978-617-7328-63-5

DOI 10.25264/978-617-7328-63-5

Спільність політичних, культурних і релігійних цінностей країн Центрально-Східної Європи – Угорщини, Чехії, Словаччини та Польщі – не вперше в історії підштовхує їх до спроб вирішення спільних проблем. Автори колективного посібника, підготовленого в межах проекту Вишеградським фондом (V4EaP Visegrad University Studies Grant No. 61610036), намагаються ознайомити читача з політичними, економічними та соціальними процесами в регіоні. Урахування позитивного досвіду країн Вишеградської четвірки спонукатиме до більш докладного вивчення процесів політичних, економічних, соціальних і безпекових трансформацій для швидкої інтеграції України до євроатлантичних структур.

Навчальний посібник буде корисним для студентів-політологів, міжнародників, журналістів, культурологів, викладачів соціальних і гуманітарних дисциплін, а також для тих, хто цікавиться політичними трансформаціями в країнах Вишеградської групи та їхнім політичним досвідом для України.

Цей проект став можливим завдяки V4EaP Visegrad University Studies Grant № 61610036 від Міжнародного вишеградського фонду. Проект співфінансують уряди Чехії, Угорщини, Польщі та Словаччини за допомогою вишеградських грантів Міжнародного вишеградського фонду. Місія фонду полягає в просуванні ідей щодо сталого регіонального співробітництва в Центральній Європі.

**УДК 327 (4-11+477)
ББК 66.4**

ISBN 978-617-7328-63-5

© Автори
© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2018

The National University of Ostroh Academy

DEMOCRATIC TRANSITION IN THE V4 COUNTRIES AND UKRAINE: SELECTED ISSUES

Handbook

**Edited by
Dmytro Shevchuk
Vitalii Lebediuk**

Ostroh
Ostroh Academy University Press
2018

УДК 327 (4-11+477)
ББК 66.4
Д 31

Recommended by The Academic Council of the Faculty of Political Studies and Information Management, The National University of Ostroh Academy (Protocol Nr 9, May 22th, 2018)

Reviewers:

Tetiana Sydoruk, Dr., Professor of Political Science, Head of the Department of International Relations at The National University of Ostroh Academy

Natalia Khoma, Dr., Professor of Political Science, Department of Theory and History of Political Science at Ivan Franko National University of Lviv

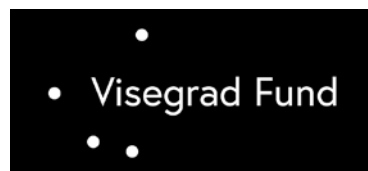
Democratic Transition in V4 countries and Ukraine: Selected Issues / Edited by Dmytro Shevchuk and Vitalii Lebediuk. – Ostroh: Ostroh Academy University Press, 2018. – 224 p.

ISBN 978-617-7328-63-5

DOI 10.25264/978-617-7328-63-5

The mutual political, cultural and religious values of the countries of Central and Eastern Europe – Hungary, the Czech Republic, Slovakia, and Poland – push them towards solving common problems. The authors of the handbook, which was prepared within the framework of the Visegrad Fund project (V4EaP Visegrad University Studies Grant No. 61610036), try to present the political, economic and social processes in the region. The positive experience of the Visegrad countries will encourage a more detailed study of the processes of political, economic, social and security transformation for Ukraine's rapid integration into the Euro-Atlantic structures.

The handbook will be useful for the political studies, international relations, journalism, and cultural studies students. Also, it could be used for lectures of social and political theory, as well as be useful for those interested in political transformations in the Visegrad countries and their political experience for Ukraine.

This project was made possible through V4EaP Visegrad University Studies Grant No. 61610036 from the International Visegrad Fund. The project is co-financed by the Governments of Czechia, Hungary, Poland and Slovakia through Visegrad Grants from International Visegrad Fund. The mission of the fund is to advance ideas for sustainable regional cooperation in Central Europe.

УДК 327 (4-11+477)
ББК 66.4

ISBN 978-617-7328-63-5

© Authors
© Ostroh Academy University Press, 2018

Зміст

Список ілюстрацій	7
Вступ	9
1. Вишеградська четвірка: від ідеї до успішного проекту <i>Віталій Лебедюк</i>	16
2. Теорії модернізації і демократичний транзит <i>Дмитро Шевчук</i>	36
3. Теоретичні канони та альтернативи: як нам вивчати політичні зміни в Україні?	56
4. Чеський парламентський режим після 1989 р.: витоки, розвиток і завдання <i>Мілош Брунцілік, Міхал Кубат</i>	84
5. Словаччина – боротьба за демократію, економічне процвітання та емансипацію в міжнародних відносинах <i>Петер Терем</i>	97
6. Вплив цінностей підтримки популізму на цінності демократії в Польщі, Угорщині й Україні: порівняльний аналіз <i>Олександр Кашинський</i>	129
7. Динаміка партійних систем у посткомуністичних країнах <i>Віталій Лебедюк</i>	149
8. Українська криза в умовах трансформації країн Центрально-Східної Європи <i>Томаш Стемпневський, Бартош Юзьвік</i>	167
9. Україна: непевне майбутнє в тіні минулого <i>Томаш Стемпневський</i>	178
10. Вишеградська четвірка й Україна: еволюція стосунків і їх сучасні безпекові виміри <i>Тарас Жовтенко</i>	190
Список літератури	203
Інформація про авторів	218

Contents

List of Illustrations	8
Introduction	13
1. Visegrad Four: From Idea to Successful Project <i>Vitalii Lebediuk</i>	16
2. Theories of Modernization and Democratic Transit <i>Dmytro Shevchuk</i>	36
3. Theoretical Canons and Alternatives: How Do We Study Political Changes in Ukraine? <i>Yurii Matsiievskyi</i>	56
4. The Czech Parliamentary Regime After 1989: Origins, Developments and Challenges <i>Miloš Brunclik, Michal Kubát</i>	84
5. Slovakia – Struggle for Democracy, Economic Prosperity and Emancipation in International Relations <i>Peter Terem</i>	97
6. Impact of the Values of Maintaining Populism on the Values of Democracy in Poland, Hungary and Ukraine: Comparative Analysis <i>Oleksandr Kashynskyi</i>	129
7. The Dynamics of Party Systems in Post-Communist Countries <i>Vitalii Lebediuk</i>	149
8. Ukrainian Crisis in the Conditions of Transformation of Central and Eastern European Countries <i>Bartosz Jóźwik, Tomasz Stepniewski</i>	167
9. Ukraine: An Uncertain Future in the Shadow of the Past <i>Tomasz Stepniewski</i>	178
10. The Visegrad Four and Ukraine: The Evolution of Modern Relations and Security Dimensions <i>Taras Zhovtenko</i>	190
Bibliography	203
Notes on the Authors	221

Список ілюстрацій

Підписання Вишеградської декларації 15 лютого 1991 року	18
Проект Вишеградської декларації 1991 року, який написав президент Чехословаччини Вацлав Гавел	20
Головування країн Вишеградської четвірки	27
Підтримка ініціатив Міжнародним вишеградським фондом	29
Показники демократизації України (вибрані роки)	62
Динаміка показників демократизації України (вибрані роки)	64
Графічна модель поведінки політичних гравців	66
Результати регресійного аналізу для Польщі	136
Кількість населення Польщі, рівень вираження емансипативних цінностей якого перебуває в межах 0,6-1,0	136
Основні показники дослідження для Польщі	138
Результати регресійного аналізу для Угорщини	139
Кількість населення Угорщини, рівень вираження емансипативних цінностей перебуває в межах 0,6-1,0	140
Основні показники дослідження для Угорщини	142
Кількість населення України, рівень вираження емансипативних цінностей якого перебуває в межах 0,6-1,0	143
Ефективність уряду України	144
Основні показники дослідження для України	145
Візуалізація типології партійних систем Г. Голосова (relative-size triangle – RST)	156
Зміни партійних систем у посткомуністичних країнах (1992–2002)	158
Зміни партійних систем у посткомуністичних країнах (2003–2018)	159
Фракційність партійних систем у посткомуністичних країнах	161
Індекс ефективної кількості партій у посткомуністичних країнах	162
Зміни партійних систем у посткомуністичних країнах (1992–2018)	164

List of Illustrations

The Visegrad Group signing ceremony in February, 1991	18
Draft of the 1991 Visegrad Declaration hand-written by Czechoslovakia's President Václav Havel	20
Rotating presidency of the Visegrad Four	27
Support for grant programs by the International Visegrad Fund	29
Indicators of the democratization of Ukraine (selected years)	62
Dynamics of indicators of democratization of Ukraine (selected years)	64
Visual representation of the model of behavior of political players	66
Results of regression analysis for Poland	136
The population of Poland, the level of expression of emancipatory values is within the range of 0.6-1.0	136
The main research indicators for Poland	138
Results of regression analysis for Hungary	139
The population of Hungary, the level of expression of emancipatory values is within the range of 0.6-1.0	140
The main research indicators for Hungary	142
The population of Ukraine, the level of expression of emancipatory values is within the range of 0.6-1.0	143
The effectiveness of the Government of Ukraine	144
The main research indicators for Ukraine	145
The RST display with the definitions of segments by H. Holosov	156
Changes in the party systems of the postcommunist countries (1992–2002)	158
Changes in the party systems of the postcommunist countries (2003–2018)	159
The fragmentation of the party system (Rae index) in the postcommunist countries	161
Index of the effective number of parties in the postcommunist countries	162
Changes in the party systems of the postcommunist countries (1992–2018)	164

Вступ

Свого часу відомий британський історик Норман Девіс ствердив, що розвал Радянського Союзу став найвидатнішою подією ХХ століття. Зміни, започатковані цією подією, відбувалися настільки швидко, що перевищили темп усіх інших змін, які коли-небудь траплялися в європейській історії. Цими змінами цікавляться не лише історики, але й політичні теоретики, оскільки посткомунізм відкриває нові можливості для проведення порівняльних досліджень трансформації політичної системи. Про це, наприклад, пише польський політолог Єжи Вятр у своїй книзі «Посткомуністична Європа». Науковець визначає щонайменше чотири парадигми дослідження посткомунізму: перша зосереджує увагу на виході країни з системи диктатури (ця парадигма була започаткована передусім для аналізу механізмів виходу з авторитарних систем у Латинській Америці, згодом – порівняння цих механізмів із механізмами, задіяними в посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи); друга парадигма народилася трохи пізніше, коли стало очевидно, що вихід із диктатури відкриває дуже різні можливості для посткомуністичних країн (дослідники цього підходу зосереджувалися передусім на консолідації молодих демократій); третя парадигма передбачає дослідження політичної культури та її впливу на системні зміни та їхні наслідки; четверта парадигма виробляє концепцію посткомунізму як специфічної системи, що передбачає наявність демократичних інституцій на поверхні та приховану не подолану до кінця спадщину попереднього устрою (зокрема, у цій парадигмі особливу увагу зосереджують на тягlostі інституцій, політичних структур і зразків масової поведінки, що зумовлює збереження в глибинній соціальній структурі основ комуністичної системи)¹.

¹ Wiatr J., *Europa pokomunistyczna. Przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, Warszawa: Scholar, 2006, s. 14-17.

Ні в кого не виникає сумніву, що демократичний транзит у Центральній-Східній Європі надзвичайно важливий процес, який вимагає аналізу за допомогою методологічного інструментарію політичної теорії. Цей процес розпочався наприкінці XX століття і визначив шляхи розвитку країн, що здобули незалежність після розпаду Радянського Союзу та скасування Варшавського договору. Посткомуністичні шляхи були різними. В одних країнах відбулися переговори, унаслідок яких започатковано реформування системи; у других мала місце капітуляція радянських еліт; треті пройшли через революцію чи розпад федеративної держави. Вихід із радянської залежності в різних країнах визначив різні можливості подальших змін. Одні країни повною мірою скористалися своїми можливостями і сьогодні демонструють успіхи в модернізації суспільства, економіки та політики. Такими в певному сенсі можна вважати країни Вишеградської четвірки – Польщу, Словаччину, Чехію та Угорщину. Одним із чинників їхнього успіху є створення регіонального об'єднання задля взаємопідтримки у здійсненні реформ, виходу з посткомуністичного перехідного періоду та швидкої інтеграції до євроатлантичних структур.

Однією із проблем посткомунізму є досягнення стабільного розвитку. Вишеградська четвірка поставила перед собою ціль – досягнути стабільності в регіоні. Варто визнати, країнам це цілком вдалося. Крім того, Вишеградська група об'єднала зусилля щодо популяризації культур країн-членів об'єднання, розбудови співпраці в галузях науки та освіти, а також транспортної інфраструктури й енергетичної безпеки.

З огляду на це народилася ідея проекту, який передбачає розроблення та читання для студентів курсу, присвяченого проблематиці демократичного транзиту в країнах Вишеградської четвірки та Україні. Цей проект під назвою «Компаративні студії демократії: політика транзиту в країнах V4 та Україні» підтримав Вишеградський фонд (V4EaP Visegrad University Studies Grant No. 61610036). Основна мета курсу, викладання якого розпочато в Національному університеті «Острозька академія» з 2017 року, дати широку ретроспективу процесів демократичного транзиту в Центральній та Східній Європі. Залучаючи експертів із країн

Вишеградської четвірки до читання лекцій і проведення дискусій межам під час семінарських занять, ми зосереджуємо основну увагу на аналізі демократичних перетворень у Польщі, Чехії, Словаччині й Угорщині, а також демонструємо ефективні стратегії соціального, політичного та економічного розвитку для України з урахуванням позитивного досвіду країн Вишеградської четвірки. Крім того, краще ознайомлення з політичними, економічними та соціальними процесами в регіоні дасть можливість шукати додаткові шляхи для розбудови співробітництва між Україною та V4.

У контексті цього проекту та викладання навчального курсу постав нинішній навчальний посібник. Однак ми вирішили дещо змінити підхід до підготовки навчального матеріалу, аби не дублювати тематики курсу. Навчальний посібник є радше доповненням до того, про що йдеться в аудиторіях, аби студенти мали змогу докладніше ознайомитися з окремими проблемами. Саме тому до написання цього посібника запрошено колектив авторів з України, Польщі, Чехії та Словаччини, кожному члену якого запропоновано зосередитися на тій проблематиці демократичного транзиту в V4 та Україні, яку він досліджує в контексті своїх наукових зацікавлень і може найкраще представити. Таким чином, концепція посібника передбачила об'єднання під однією обкладинкою текстів, присвячених вибраним аспектам розвитку країн V4 та України.

Навчальний посібник містить десять тем. Відкриває його стаття Віталія Лебедюка про основні етапи розвитку та засади створення Вишеградської групи. Загальні аспекти розвитку теорій модернізації та демократичного транзиту розглянуті в тексті Дмитра Шевчука. Теоретичні принципи вивчення політичних змін в Україні представлені в частині, яку підготував Юрій Мациєвський. Мілош Брунцік та Міхал Кубат аналізують еволюцію чеського парламентаризму після 1989 року. Основні аспекти розвитку Словаччини та її шлях до економічного процвітання й емансипації в міжнародних відносинах досліджує Петер Терем. Олександр Кашинський своєю чергою зосереджується на порівняльному аналізі впливу популізму в Польщі, Угорщині й Украї-

ні. У наступній частині Віталій Лебедюк описує проблеми трансформації партійних систем у посткомуністичних країнах. Вплив української кризи на процеси трансформації в країнах Центрально-Східної Європи розглядають Томаш Стемпневський і Бартош Юзьвік. Наступна частина авторства Томаша Стемпневського демонструє польський погляд на Україну. Завершує виклад матеріалів текст Тараса Жовтенка, де розглянуто еволюцію та безпекові виміри стосунків між Вишеградською четвіркою й Україною.

Усі частини навчального посібника покликані не лише ознайомити читача з тим чи тим аспектом демократичного транзиту в Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині й Україні, але й спонукати його більш докладно вивчити цей процес і бути готовим до окремих дискусій з описаної проблематики.

Дмитро Шевчук, Віталій Лебедюк

Introduction

Famous British historian Norman Davis has once said that the demise of the Soviet Union had been the greatest event of the XX century. Changes set in motion by it happened so fast that it overstepped all previous changes in the European history. These changes are an object of interest not only for historians but also for political scientists, as the post-communism creates new possibilities for comparative researches of the political system transformations. On this specifically wrote Polish political scientist Jerzy Wiatr in his “Post-communist Europe” book. He outlines at least four paradigms to study post-communism: the first one is set on nation’s exit from dictatorship system (this paradigm was established in terms of authoritarian exit mechanisms of the Latin America nations in the first place and later their comparison to the mechanisms post-communist Central and Eastern Europe nations used); the second one was born later on, when obvious became the fact that dictatorship exit creates ultimately different possibilities for the post-communist nations (researchers here were focused on the young democracies’ consolidation on the first place); the third paradigm envisions studying political culture and its influence upon system changes and their repercussions; the fourth was set on creating the post-communism concept as a specific system to encompass democratic institutions on the surface and the hidden and undestroyed heritage of the previous system (the main attention here is paid to the continuity of the institutions, political structures and mass behavioral sets preserving the basics of communist system at deeper social structure levels)¹.

There is no doubt that the Central and Eastern Europe democratic transit is a major process which demands analysis with political theory methodology. This process has started at the end of XX century and

¹ Wiatr J., *Europa pokomunistyczna. Przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, Warszawa: Scholar, 2006, s. 14-17.

set ways of developing the nations who gained independence with the demise of the Soviet Union and the Warsaw Pact. The post-communist ways were quite different. Some nations witnessed coupes which became a starting point for reforming the system; some have seen communist elite's capitulation; some came through revolution or the state federal system crisis. The Soviet dependence exit also set different capabilities for changes for different states. Some countries fully used all their potential and are currently demonstrating success in society, economy and policy modernization. These examples are generally set by the Visegrad Four – Poland, Slovakia, Czech Republic and Hungary. Among their success factors is the creation of the regional union to mutually support each other, exiting the post-communist transition and rapid integration into the Euro-Atlantic structures.

One of the major post-communism problems is the development stability. The Visegrad Four set the goal to achieve it region-wide. Besides, the Visegrad Four joined efforts to popularize the culture of its member-states, to build scientific and educational cooperation as well as to develop transportation infrastructure and maintain energy security.

As a result, the project idea was created to develop a special course on the Visegrad Four and Ukraine democratic transition and present it to the students. This project entitled “Democracy Comparative Studies: transit policy of the V4 states and Ukraine” was supported by the Visegrad Fund (V4EaP Visegrad University Studies Grant No. 61610036).

The main goal of the course initiated in the National University of Ostroh Academy in 2017, was to present a wider perspective of the democratic transition processes in Central and Eastern Europe. Partnering with the Visegrad Four nations' experts in lecturing and holding discussion panels, the main attention was paid to the analysis of the democratic changes that took place in Poland, Czech Republic, Slovakia and Hungary, as well as to demonstrate efficient strategies of social, political and economic development for Ukraine considering the positive experience of the Visegrad Four nations. Besides, the better understanding of the regional political, economic and social processes will set an opportunity to seek additional ways to build up cooperation between Ukraine and the V4.

In terms of this project and the course lecturing, this book was created. However, we decided to shift the approach to the lecturing material a little so as not to duplicate the initial course topics. This book is rather an addition to the facts analyzed in the classes, aimed at helping students out with detailed dealing with certain issues. That is why a number of expert authors from Ukraine, Poland, Czech Republic and Slovakia were invited to contribute to this work. Each of them was proposed to focus on that very V4/Ukraine democratic transition issue which is the closest to his scientific interests. In this way, the book concept lays in putting together various texts on selected aspects of the V4 nations and Ukrainian development.

The book consists of ten topics. It is opened by the text written by Vitalii Lebediuk on the main stages and basics of the Visegrad group creation. General aspects of the modernization theories and democratic transition are analyzed in the next text by Dmytro Shevchuk. Theoretical aspects of the studying of political changes in Ukraine are outlined by Yuriy Matsiyevsky. Miloš Brunclik and Michal Kubát analyze the Czech parliamentarism after the 1989s. The main aspects of Slovakia development and its way towards economic prosperity and international emancipation are studied by Peter Terem. Oleksandr Kashynskyi in turn takes his interest to the influence of populism in Poland, Hungary and Ukraine. The next part is dedicated to what Vitalii Lebediuk defines as the parties system transformation problems in the post-communist countries. The influence of Ukrainian crisis on transformations in the Central and Eastern Europe states is studied by Bartosz Jóźwik and Tomasz Stępniewski. The next part by Tomasz Stępniewski demonstrates the Polish view on Ukraine. And the final part written by Taras Zhovtenko, sheds light on the V4 and Ukraine relations' evolution and security aspects.

All the book parts are aimed at not only familiarizing the reader with certain aspects of the Polish, Czech Republic, Slovakian, Hungarian and Ukrainian democratic transition, but also at getting him deeply interested in the topic and studying it in details, thus creating a basis for further discussions on the topic.

Dmytro Shevchuk, Vitalii Lebediuk

1.

Вишеградська четвірка: від ідеї до успішного проекту

Віталій Лебедюк

Вишеградська група (також відома як «Вишеградська четвірка» або просто «V4») – ініціатива країн Центральноєвропейського регіону щодо співпраці в низці галузей, що становлять спільний інтерес у межах загальноєвропейської інтеграції. До вишеградської групи належить Чехія, Угорщина, Польща та Словаччина, що розділяють культурні, інтелектуальні цінності та спільні коріння в різних релігійних традиціях, які прагнуть зберегти та посилити.

Назва Вишеградського об'єднання стосується історичної зустрічі 1 листопада 1335 року, коли у вишеградському королівському замку Кароля Роберта угорський, чеський (король Богемії – Іван Люксембург) та польський (Казимир III) правителі на протигау Австрії ухвалили стратегічне рішення щодо розбудови та регулювання північного торгового шляху, щоб посилити як торгово-економічні зв'язки, так і роль регіону загалом.

Щоб зрозуміти причини, що призвели до королівської зустрічі, варто проаналізувати становище відповідних країн на початку XIV століття. Тоді в середньовічній Європі була поширена чорна чума й інші епідемії. Натомість культура лицарства ще повністю розквітала. Для історії XIV сторіччя трьох центральноєвропейських королівств, Чехії, Польщі та Угорщини, характерний прогрес і розвиток, подібно відображений у кожній країні. Однак на початку століття три сусідні королівства зазнали соціальних заворушень. До другої половини століття три лідери зуміли вирішити свої внутрішні конфлікти та створити сильні країни. Причиною

цьому стало те, що в Богемії та Угорщині старі династії вимирали майже одночасно на початку 1300-х років, тоді як у Польщі Владислав I Локетек, який був однією з гілок династії П'ястів, піднявся на престол. В Угорщині, коли лінія династії Арпади закінчилася 1301 року, Карл I Роберт (1301–1342), засновник угорської гілки Анжуйської династії Капетингів, посів королівський престол. Польські й угорські правителі підтримували один одного в боротьбі проти аристократії на своїй території, і цей союз став основоположним елементом центральноєвропейської політики впродовж XIV століття¹. Тодішні виклики, з якими стикалися всі три країни, підштовхнули один одного до усвідомлення своїх відносин.

Незважаючи на те, що Вишеградська зустріч привернула багато уваги, кожна сторона мала тенденцію висвітлювати власні інтереси. Оскільки ця подія стала переломним моментом у польських міжнародних відносинах XIV століття, не дивно, що саме в польській історіографії йшлося про польсько-тевтонські та польсько-чеські відносини. Такі аспекти залишилися поза увагою в працях угорських літописців, натомість Вишеградська зустріч заклала основи економічних альянсів. Це припущення ґрунтувалося на указі Карла I Роберта від 6 січня 1336 р., який регулював торговельні шляхи та митний тариф між Угорщиною та Богемією. Текст указу дає припущення, що Карл I Роберт і Йоган Люксембург ретельно обговорили це питання заздалегідь – найімовірніше, під час Вишеградської зустрічі в листопаді. Цей крок був спробою уникнути беззаперечного права Відня в торговельних відносинах між Німеччиною та Угорщиною на користь Брно. Більше того, міста на території сучасної Словаччини зіграли певну роль в ініціюванні цієї торговельної угоди. Отже, Вишеградська зустріч мала не лише політичний, а й економічний аспект співпраці.

¹ Rácz G. The Congress of Visegrád, *Visegrád 1335*, Bratislava, 2009, pp. 19–29.

Вишеградська декларація 1991 року

15 лютого 1991 року в угорському місті Вишеград² під час зустрічі Президента Чехословацької Республіки Вацлава Гавела, Президента Республіки Польща Леха Валенси та Прем'єр-міністра Угорської Республіки Йозефа Антала була ухвалена Вишеградська декларація про співробітництво між Чеської та Словацькою Федеративною Республікою, Республікою Польща та Угорською Республікою в прагненні до європейської інтеграції. Під час зустрічі було створено історичну арку, яка пов'язувала ідею цієї зустрічі з ідеєю подібної зустрічі, що відбулася там 1335 року.

*Підписання Вишеградської декларації 15 лютого 1991 року
в трьох однакових оригіналах польською, чеською й угорською мовами*

Формування Вишеградської групи було мотивовано низкою чинників:

- бажанням усунути залишки комуністичного блоку в Центральній Європі;
- прагненням подолати наявні соціальні, економічні й духовні аспекти тоталітарної системи;

² Слов'янське походження назви Visegrád означає «високий замок».

• вірою в те, що спільними зусиллями буде легше досягти поставлених цілей, тобто успішно здійснити соціальні перетворення та приєднатися до процесу європейської інтеграції;

- створенням сучасної вільної ринкової економіки та побудовою парламентської демократії, повагою до прав і свобод людини;
- близькістю ідей тодішніх керівних політичних еліт.

Ідентичність цілей, а також подібність шляхів їх досягнення у багатьох сферах відображують однакові завдання перед країнами Вишеградської групи. Координація зусиль з урахуванням національних особливостей підвищує шанси на досягнення бажаних цілей і зближує їх реалізацію.

Позитивною основою для інтенсивного розвитку співпраці стали подібні зміни, що відбувалися в цих країнах, їх традиційна, історично сформована система взаємних контактів, культурної та духовної спадщини й спільних коренів релігійних традицій. Різноманітна та багата культурна спадщина цих народів відображає фундаментальні цінності досягнень європейської думки. Взаємний духовний, культурний та економічний вплив упродовж тривалого часу, зумовлений близькістю, сприяв співпраці на основі природно-історичного розвитку.

Підписуючи Вишеградську декларацію, вище керівництво трьох країн зобов'язалося поважати право народів висловлювати власну ідентичність. Воно підкреслило, що національні, етнічні, релігійні й мовні меншини, відповідно до традиційних європейських цінностей та в гармонії з міжнародними документами з прав людини, повинні мати можливість користуватися всіма правами в політичному, соціальному, економічному та культурному житті, а також в освіті.

У єдиній Європі, до якої країни прагнуть інтегруватися, можна зберегти культуру та національний характер, повністю усвідомивши універсальну систему людських цінностей. Систематичне виконання ідей громадянського суспільства – це ключове питання духовного та матеріального розвитку Центральноєвропейського регіону й неодмінна умова для налагодження взаємовигідного співробітництва з розвиненими країнами та європейськими інституціями.

Je ústředním naším zájmem, abychom
tuto naši myšlenku proměnili ve skutečnost.
K tomu je podle našeho názoru
třeba:

- 1) Uchovat našemu zájmu
~~ještě~~ charakter, který mu dal
ještě větší bod; ~~totož~~ boj za
— mimo jiné i na sčítánímenššin —
~~schůzky~~ ~~položil~~ ~~schůzky~~ ~~na~~ ~~humanitním~~
účelům ~~ještě~~ boj za lidská práva
v nejnižším slova smyslu. ~~a~~ ~~tržby~~
- 2) Svoji ~~centru~~ charakterem
našeho zájmu upřesnit a
2) Koordinovat a tanto
dusím své ústředí nejen o
demokratických právech v našich
zemích, ale i o našich právech do
Evropy jako právech evropských
mnohých a ~~naše~~ ~~narodů~~ a
demokratických a ~~mnohých~~ ~~skupin~~.
- 3) Trvat na ~~tom~~ ~~že~~ ~~tom~~, aby
byla ~~bezpečí~~ ~~co~~ ~~definice~~ ~~bezpečí~~
~~ústředí~~ ~~nejen~~ ~~ke~~ ~~zájmu~~ ~~za~~ ~~dlouh~~
soudnou válkou a ~~že~~ ~~ústředí~~ ~~je~~ ~~její~~ ~~ne~~
nevládou ~~na~~ ~~svět~~ ~~ky~~. Samozřejmě
souditi ~~každé~~ ~~ke~~ ~~je~~ ~~mu~~ ~~by~~
konečné stvoření ~~soudit~~ ~~evropské~~
evropské ~~lidské~~, které ~~ne~~ ~~je~~ ~~ne~~
ne ~~ústředí~~ ~~ústředí~~ ~~problematické~~,
a ~~ústředí~~ ~~mezi~~ ~~zájmy~~ ~~lidské~~ ~~skate~~
~~ústředí~~ ~~rolle~~ a ~~ještě~~
~~menší~~

Проект Вишеградської декларації 1991 року,
який написав президент Чехословаччини Вацлав Гавел

Використання універсальних людських цінностей як най-
важливішого елементу європейської спадщини та власних на-
ціональних ідентичностей має слугувати основою для розвитку

суспільства людей, які гармонійно співпрацюють один з одним,
толерантні один до одного, до окремих сімей, місцевих, регіо-
нальних і національних спільнот, вільних від ненависті, наці-
оналізму, ксенофобії та місцевих розбратів. Співпраця націй і
громадянських спільнот країн Вишеградської групи потрібна
для спільного створення умов, які в кожній країні сприятимуть
розвитку демократичної системи на основі поваги до фундамен-
тальних прав і свобод людини, економічних свобод, верховенства
права, толерантності, духовних і культурних традицій та поваги
до моральних цінностей.

Повна інтеграція в європейську політичну, економічну, безпе-
кову і правову систему передбачає від учасників Вишеградської
декларації конкретні завдання, які потрібно виконати, аби досяг-
ти поставлених цілей. Зокрема, у документі було відзначено, що
країни беруть на себе такі практичні кроки:

- гармонізувати свою діяльність для формування співробітни-
цтва та тісних контактів із європейськими інституціями та про-
водити регулярні консультації з питань безпеки;
- створити вільні й безконфліктні зв'язки між громадянами,
установами, церквами та громадськими організаціями;
- розвивати економічне співробітництво, ґрунтоване на принци-
пах вільного ринку та взаємовигідної торгівлі товарами та послу-
гами, при цьому прагнучи створити сприятливі умови для прямої
співпраці підприємств із залученням іноземних інвестицій, спря-
мованих на підвищення економічної ефективності;
- розвивати інфраструктуру між країнами і координувати роз-
виток своїх енергетичних систем і телекомунікаційних мереж;
- розширити співробітництво в галузі екології;
- створити сприятливі умови для вільного руху інформації,
преси й культурних цінностей;
- спільно розвивати багатостороннє співробітництво, щоб за-
безпечити оптимальні умови для повної реалізації прав націо-
нальних меншин, які живуть на територіях країн;
- підтримувати взаємовигідне співробітництво зацікавлених
органів місцевого самоврядування своїх країн і встановлення су-
брегіональних контактів.

Сторони, підписані під Вишеградською декларацією, заявили, що їхня співпраця ніяк не буде втручатися або обмежувати їхні відносини з іншими країнами і що вона не буде спрямована проти інтересів будь-якої іншої сторони. Співпраця між країнами буде реалізовуватися через зустрічі та консультації, що відбуваються на різних рівнях та в різних формах.

Еволюція співпраці у Вишеградській групі. Співпрацю чотирьох центральноєвропейських країн умовно можна розподілити на п'ять етапів.

1991–1992 роки – період створення Вишеградської групи. Усі країни-члени задекларували прагнення стати членами Європейського Союзу, сприймаючи інтеграцію в ЄС як ще один крок уперед у процесі подолання штучних розподільчих ліній у Європі через взаємну підтримку. Головною об'єднувальною ідеєю була консолідація зусиль країн Центральної Європи для якнайшвидшої євроатлантичної інтеграції на противагу так званій можливій “радянській загрозі”. Держави Вишеградської групи активно використовували мережевий потенціал спільних демократичних платформ, створених неурядовими організаціями центральноєвропейських країн у Брюсселі, щоб додатково впливати на формування політики ЄС. Отже, цілком зрозуміло, що міждержавна регіональна інтеграція була засобом безпеки, а не ціллю. У цей період Вишеградська група мала найважливіше значення під час переговорів із НАТО та ЄС. У наступні роки інтенсивність співпраці між країнами Вишеградської групи почала послаблюватися через поширеність ідеї про те, що окремі зусилля щодо приєднання до євроатлантичних інтеграційних угруповань будуть більш ефективними.

1993–1998 роки – період стагнації регіональної Вишеградської співпраці. Поглиблена співпраця щодо регіональної інтеграції в економічній і культурній царинах упродовж 1990-х років, а також наявність проблем внутрішніх системних трансформацій так і не дала відчутних результатів. Це пов'язано з неефективним винятково політичним співробітництвом між країнами. Тому цей період можна охарактеризувати як крах ілюзій країн Вишеград-

ської четвірки щодо їх швидкої, майже автоматичної європейської інтеграції.

Важливою подією цього року була зміна структури Вишеградського об'єднання: змінилася конфігурація країн з “трійки” в “четвірку” у зв'язку зі створенням двох незалежних держав: Чеської Республіки та Словацької Республіки. 1 січня 1993 року була проголошена незалежність Словаччини.

Варто виокремити 1994 рік як початок перегонів всередині Вишеградської четвірки на кшталт – хто перший приєднається до ЄС. Досить чітко відбувалися доленосні процеси стратегічного характеру всередині Вишеградської четвірки: це посилення амбіцій Польщі щодо статусу регіонального лідера й самоізоляція Словацької Республіки. Тому, починаючи з 1994 року, певною мірою помітні перші симптоми конфронтації з-поміж учасників Вишеградського об'єднання. Ці проблеми виявилися і в організаційному плані, адже серйозні зустрічі стали відбуватися лише з питань безпеки, всі інші мали протокольний, формальний характер.

1998–1999 роки – період відродження Вишеградської співпраці. Активізація регіональної кооперації бере свій початок від запрошення Словаччини до активної співпраці у Вишеградській групі, що офіційно зробив прем'єр-міністр Чехії 11–12 вересня 1998 року на засіданні Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (Central European Free Trade Agreement). Це де-факто визначило й реорганізувало Вишеградську четвірку. Важливою подією цього періоду було те, що країни Вишеградської групи підтримували євроатлантичну інтеграцію Словаччини після зміни в Словацькій Республіці внутрішньополітичної ситуації.

Про своєрідне відродження Вишеградського об'єднання може свідчити саміт 14 травня 1999 року в Братиславі. За результатами саміту було схвалено конкретний план дій у восьми напрямках співпраці (зовнішня політика, внутрішні питання, культурні програми, спортивна та молодіжна співпраця, наука і технології, навколишнє середовище, інфраструктура, транскордонне співробітництво), а також змінено стратегію з питань безпеки. Важливо підкреслити, що саме з 1999 року до змін 2002 року керівну роль виконували прем'єр-міністри країн Вишеградської четвірки.

Зміст вишеградської співпраці 14 травня 1999 року.

Зовнішня політика. На шляху до збереження вишеградського регіонального профілю задекларовано такі кроки: консультації за потреби, виступи з питань спільного інтересу, відбуваються через регулярні зустрічі послів Вишеградської четвірки; регулярні зустрічі та консультації експертів (на дво-, три- або чотиристоронній основі); обмін інформацією про довготермінові стратегії та концепції зовнішньої політики, політики безпеки та оборони, обмін думками щодо стабільності та безпеки Центрального та Східноєвропейського регіону; обмін інформацією та консультації щодо конкретних регіональних криз; передавання досвіду щодо підготовки до членства та вступу до НАТО, можливих сфер і форм співпраці для підтримки амбіцій Словаччини щодо вступу; подальший розвиток співпраці в межах Ради євроатлантичного партнерства та програми НАТО “Партнерство заради миру”; особливий наголос на роль програми “Партнерство заради миру” в розвитку регіонального співробітництва; передача досвіду щодо комунікаційної стратегії та методів, що стосуються вступу до НАТО та ЄС; взаємний обмін досвідом інтеграції до ЄС (про позиції в підготовці до переговорів щодо вступу й імплементації *acquis communautaire*).

Внутрішні питання. Співпраця в прикордонних та імміграційних сферах у контексті вступу до ЄС передбачає: консультації з питань, що стосуються Шенгенської угоди; гармонізація боротьби з нелегальною міграцією, транспортуванням та розповсюдженням незаконних наркотиків, контрабандою зброї, організованою злочинністю та тероризмом; обмін думками під час підготовки законодавства у цій сфері.

Культурні програми. Передбачено проведення таких заходів: транскордонні фестивалі, спектаклі та спільні виставки молодих художників, чинні творчі табори, підтримка журналістики, зосередженої на центральноєвропейській проблематиці; створення переліку наявних національних подій, відкритих для участі інших країн-членів Вишеградської четвірки; співробітництво в галузі освіти дипломатів і державних службовців із перспективою створення спільного навчального закладу (наприклад, дипломатичної

академії); заснування Вишеградської премії з нагоди вшанування персонажів і всіх установ, які зробили значний внесок для сприяння співпраці між державами регіону Центрально-Східної Європи; вирішення проблем прав людини та співпраця з громадськими організаціями; охорона культурної спадщини; започаткування стипендій та винагород для конкурсних есе, присвячених Центральній Європі; створення загальної домашньої сторінки Вишеградської групи в Інтернеті; кроки на шляху заснування загальної телевізійної програми, пов’язаної з вишеградськими питаннями на національних телеканалах; кроки до створення спільного фонду для фінансування заходів у галузі освіти, культури та спорту.

Спортивна та молодіжна співпраця. Реалізація цієї політики передбачає підтримку контактів молоді, особливо серед шкіл і містечок; започаткування програм обміну для спортивних експертів; підтримка участі спортсменів-інвалідів в обмінних таборах, конференціях, спільному чемпіонаті.

Наука і технології. Сприяння науково-технічним контактам, передавання досвіду та підготовка спільних проектів для участі в п’ятій Рамковій програмі ЄС із досліджень і технологій з метою реалізації регіонального співробітництва.

Навколишнє середовище. Можливості співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища передбачають: обмін інформацією про довготермінові стратегії та проекти для сталого розвитку й інших питань, пов’язаних із навколишнім середовищем; питання безпеки щодо ядерної енергії; питання, що стосуються прикордонних вод і запобігання повеням; координація в будівництві обладнання для перероблення відходів; створення системи моніторингу й обміну інформацією про транскордонне переміщення відходів; співробітництво в підготовці та створенні охоронного ландшафту в регіонах поблизу загальних кордонів.

Інфраструктура. Можливості узгодження інфраструктурних розробок, телекомунікацій, транспорту та систем електропостачання передбачає: обмін інформацією про стратегії та проекти довготермінової інфраструктури; співробітництво в цільовій групі Оцінки потреб транспортної інфраструктури (Transport Infrastructure Needs Assessment), яка дає змогу оцінити потреби в

розвитку транспортної інфраструктури та потреби фінансування країн Центральної та Східної Європи з боку ЄС; обговорення та співробітництво в диверсифікації поставок енергії; співпраця над спільними проектами з розвитку транс'європейської мережі.

Транскордонне співробітництво. Стимулювання транскордонного співробітництва передбачено через використання фондів для підготовки до вступу, інформації та рекомендації щодо спільної участі в програмах ЄС, використання проектів програми “ФАРЕ” (один із трьох фінансових інструментів Європейського Союзу (разом із «САПАРД» та «ІСПА»)) на допомогу країнам-кандидатам із Центральної та Східної Європи в підготовці до вступу в ЄС) у випадку транскордонних програм, обміну досвідом і розроблення спільних досліджень.

Під час саміту було визначено структуру вишеградського міжурядового співробітництва. На регулярній основі повинні відбуватися зустрічі прем'єр-міністрів із координаційним головуванням на ротаційній основі (в порядку Чеська Республіка, Польща, Угорщина, Словаччина) з мандатом на один рік.

Водночас, один раз на рік відбувається офіційна зустріч у країні, що головує, а також один раз на рік неофіційна зустріч (перша відбулася в жовтні 1999 року в Словаччині). Країна, що головує у Вишеградській групі, змінюється щороку в липні.

Співпраця в межах Вишеградської групи базується винятково на принципі періодичних зустрічей представників держав-членів на всіх рівнях (прем'єр-міністри, глави держав, міністри, експерти тощо та ін.). Офіційні саміти прем'єр-міністрів проводяться щорічно. Зустрічі державних секретарів із закордонних справ відбуваються двічі на рік, де обговорюють підготовку зустрічі прем'єр-міністрів, розробляють проекти рекомендацій щодо тактики та стратегії, що мають бути досягнуті у співпраці. Принаймні 4 рази на рік відбувається нарада послів у співпраці з владою країни, що головує. Мета таких зустрічей – це стан вишеградської співпраці.

Головування країн Вишеградської четвірки

Рік	Країна	Рік	Країна
1991/1992	Чехословаччина	2005/2006	Угорщина
1992/1993	Польща	2006/2007	Словаччина
1993/1994	Угорщина	2007/2008	Чехія
1994/1995	Словаччина	2008/2009	Польща
1995/1996	Чехія	2009/2010	Угорщина
1996/1997	Польща	2010/2011	Словаччина
1997/1998	Угорщина	2011/2012	Чехія
1998/1999	Словаччина	2012/2013	Польща
1999/2000	Чехія	2013/2014	Угорщина
2000/2001	Польща	2014/2015	Словаччина
2001/2002	Угорщина	2015/2016	Чехія
2002/2003	Словаччина	2016/2017	Польща
2003/2004	Чехія	2017/2018	Угорщина
2004/2005	Польща	2018/2019	Словаччина

Передбачено, що вишеградське співробітництво не розвиватиметься лише між урядами, але буде також заохочувати такі форми співробітництва, як наради глав держав, регулярне спілкування між парламентами, інтенсивні контакти з громадянським суспільством та ін.

Вишеградська група співпрацює з іншими регіональними органами, а також із окремими країнами регіону та за її межами на спеціальній і регулярній основі. Країни Бенілюксу, Рада міністрів Північної Європи, країни Східного партнерства ЄС та Західні Балкани належать до пріоритетів Вишеградської четвірки.

З початку діяльності Вишеградської групи в основу закладено зусилля, спрямовані на розвиток і зміцнення регіонального співробітництва у військово-оборонному контексті. Вишеградська група стала платформою для політичних консультацій із питань, пов'язаних із безпекою та оборонною тематикою, зосереджуючи увагу на стимулюванні співпраці в різних сферах, що мають загальний інтерес, таких як розвиток спільного потенціалу, сумісність збройних сил Вишеградської четвірки (освіта, навчання та тренування) та оборонної промисловості (спільні закупівлі). Однак, сама перша зустріч на рівні міністрів оборони у форматі

Вишеградської четвірки відбулася лише 4 листопада 1999 року в м. Перемишль (Польща).

2000-2004 роки – період активізації дій країн Вишеградської четвірки у виконанні критеріїв щодо їхнього членства в ЄС. Характерним для цього періоду є динамізм системної трансформації в кожній із країн Вишеградської четвірки та посилення співпраці між ними (особливо повчальним для України є досвід системної трансформації та “навздогінної” європейської інтеграції Словаччини).

Під час саміту 29 червня 2002 року в місті Естергом (Угорщина) прем'єр-міністри країн Вишеградської групи схвалили Додаток до Змісту Вишеградської співпраці, затвердженого 14 травня 1999 року на саміті в Братиславі. Відповідно до нього, країни Вишеградської групи головують на регулярній і ротаційній основі на рівні президентів країн (у порядку Чеська Республіка, Польща, Угорщина, Словаччина) з мандатом на один рік. Роль президентства базовано на таких принципах.

У зовнішніх справах: якщо пропозицію буде зроблено під час засідання вищого рівня у форматі V4 + 1, таку ініціативу спочатку розглянуть країни Вишеградської групи, а потім її презентує третій країні країна, що головує у Вишеградській групі; такий механізм застосовуватимуть і для зустрічей на нижчих рівнях, або експертних переговорах у форматі V4 + 1.

У внутрішніх справах: експертні переговори (наприклад, на рівні департаментів окремих міністерств) може будь-коли скликати будь-яка країна V4; експертні переговори не повинні відбуватися в країні, що головує; міністерства організовують співпрацю між окремими міністерствами.

Країна, що головує, на початку свого мандату розробляє документ, узагальнює пріоритети свого головування та закликає експертні консультації щодо цього документа. Документ містить частину, присвячену запланованому міжвідомчому співробітництву, у розробленні якого будуть брати участь усі сторони. Прем'єр-міністри на рівні власних зустрічей оцінюють результати впровадження документа та ухвалюють відповідні політичні рішення у тих випадках, коли це потрібно. Виконання таких рішень оцінюють на наступному саміті.

Цікаво, що Вишеградське співробітництво ніяк не інституалізоване, а базоване винятково на принципі періодичних нарад представників на різних рівнях (від зустрічей високого рівня прем'єр-міністрів і голів держав до експертних консультацій). Єдиною організацією на платформі Вишеградського співробітництва є Міжнародний вишеградський фонд, створений 2000 року для підтримки розвитку співробітництва в галузі культури, наукового обміну, досліджень, освіти, обміну студентами, розвитку транскордонного співробітництва та сприяння розвитку туризму. Здебільшого фонд фінансує діяльність неурядових організацій та окремих громадян. Окрім грантових програм, фонд надає індивідуальні стипендії, які сприяють обміну думками в регіоні V4 і сусідніх країнах.

Підтримка ініціатив Міжнародним вишеградським фондом

Щорічні внески до Міжнародного вишеградського фонду зростають. Під час саміту прем'єр-міністрів 12 травня 2004 року

вмісті Кромержиж (Чехія) було збільшено видатки на суму 3 млн. євро на рік, починаючи з 2005 року. Починаючи з 2006 року, на 3,2 млн. євро на рік, з 2007 року – на 5 млн. євро, з 2009 року – на 6 млн. євро, з 2012 року – на 7 млн. євро та з 2014 року – на 8 мільйонів євро.

Фактично, за тринадцять років спільної співпраці країнам Вишеградської групи вдалося синхронно досягти поставленої цілі. 2004 року країн Вишеградської четвірки досягли принципово важливого етапу в розвитку об'єднання та набули повноправного членства в Європейському Союзі.

2004 – до сьогодні – період динамічного розвитку та співпраці у форматі “V4+”.

Проте потенціал регіонального співробітництва не був повністю використаний. У минулому головним пріоритетом було зосередитися на спільній європейській інтеграції та членстві в НАТО. Приєднання Чеської Республіки, Угорщини та Польщі до НАТО (12 березня 1999 року) та готовність до прискорення словацької інтеграції призвели до більш ефективних консультацій із питань оборони та безпеки серед країн Вишеградської групи. Після того, як Словаччина стала членом НАТО 29 березня 2004 року, інтенсивність співпраці Вишеградської четвірки у сфері оборони зменшилася.

12 травня 2004 року на саміті Вишеградської четвірки в місті Кромержижі (Чехія) прийнято Декларацію про співробітництво країн Вишеградської групи після їхнього вступу до Європейського Союзу. Під час зустрічі зазначено, що основні цілі, викладені у Вишеградській декларації 1991 року, були досягнуті, та оголошено рішучість продовжувати розвивати співпрацю країн Вишеградської групи як держав-членів Європейського Союзу та НАТО. Водночас країни Вишеградської групи вважають їхнє входження до Європейського Союзу та НАТО значним кроком до об'єднання Європи та історичної віхи на шляху демократичних перетворень, інтеграційних зусиль та взаємної співпраці. Інтеграція країн Вишеградської групи в європейські та євроатлантичні структури відкриває нові можливості та створює нові виклики для подальшої співпраці з питань, що становлять спільний інтерес. Основний

лейтмотив саміту можна звести до двох тез: активізація співпраці не з членами Вишеградської групи в так званому форматі V4+ та передача інтеграційного досвіду й підтримка сусідів, що бажають увійти до складу ЄС.

Під час зустрічі було задекларовано продовжувати зосереджуватися на регіональних заходах та ініціативах, спрямованих на зміцнення ідентичності Центральноевропейського регіону. У цьому контексті співпраця має бути заснована на конкретних проєктах і підтримувати гнучкий і відкритий характер. Країни Вишеградської групи рішуче налаштовані спільно сприяти виконанню цілей і завдань Європейського Союзу та успішно продовжувати європейську інтеграцію. Вони знову заявили про свою прихильність до процесу розширення Європейського Союзу та готові допомагати країнам, що прагнуть членства в ЄС, шляхом обміну та передачі своїх знань і досвіду. Країни Вишеградської групи також готові використовувати свій унікальний регіональний та історичний досвід і сприяти формуванню та реалізації політики Європейського Союзу щодо країн Східної та Південно-Східної Європи. Вишеградська четвірка чітко зазначила, що прагне тіснішої співпраці з найближчими партнерами в Центральноевропейському регіоні та готова співпрацювати в конкретних галузях, що становлять спільний інтерес, з іншими регіональними групами в Європі, а також із третіми країнами та міжнародними організаціями.

Створення Вишеградської групи стало важливою подією в сучасній історії країн Центральноевропейського регіону. Це значно сприяло подоланню розподілу Європи, нав'язаної після Другої світової війни, й інтеграції країн у європейські та євроатлантичні структури.

На сьогодні Вишеградська група є визнаним символом успішних політичних та економічних перетворень, а в багатьох сферах – моделлю регіональної співпраці. Країни Вишеградської групи стали відповідальними партнерами в Європі в впровадженні ключових пріоритетів і програм ЄС, і завдяки своєму внеску й надалі сприятимуть процесам політичної та економічної інтеграції в Європі, беручи до уваги ЄС і розширення НАТО.

Під час саміту в Братиславі 15 лютого 2011 року було акцентовано на особливій ролі Міжнародного вишеградського фонду як прикладі підтримки різних громадських, культурних, наукових, освітніх та інноваційних проектів.

Підтверджуючи свою рішучість продовжувати та розвивати взаємне співробітництво, спрямоване на створення міцної, стабільної та демократичної Європи та зміцнення її позицій на світовій арені в інтересах миру та сталого розвитку, Вишеградська четвірка має намір:

- активно сприяти сильній Європі та реалізовувати проекти, спрямовані на зміцнення єдності та підвищення конкурентоспроможності V4 та ЄС у глобальному контексті, щоб подолати наслідки світової фінансової та економічної кризи;
- активно виступати за дотримання принципів, що зміцнюють внутрішню конвергенцію та зовнішню конкурентоспроможність ЄС, щоби звузити наявні регіональні прогалини та диспропорції в окремих державах-членах;
- наголосити на потребі сприяти європейській енергетичній безпеці шляхом розширення та поглиблення внутрішнього енергетичного ринку та посилення регіональної співпраці V4 в межах ЄС, щоб диверсифікувати маршрути, джерела та постачальників енергоносіїв, розвинути енергетичну інфраструктуру шляхом упровадження газотранспортних мереж Північ-Південь та модернізації нафтогазових мереж;
- сприяти швидкому розвитку транспортної інфраструктури країн-учасниць V4 (автомобільний, залізничний та річковий), щоб розширити можливості для своїх громадян та доступ до транскордонного співробітництва;
- виробити принципи, виражені в цінностях чотирьох свобод, що відкривають нові можливості для працевлаштування, економічного співробітництва, торгівлі, інвестицій і контактів між громадянами. Країни V4 вітають повну лібералізацію доступу до ринків праці в ЄС, завершену 2011 року, і продовжуватимуть підтримувати соціальну й освітню інтеграцію, особливо зважаючи на інтеграцію ромських громад на основі взаємної відповідальності;

- сприяти процесу розширення зони стабільності та демократії, активно сприяти реалізації європейських та євроатлантичних амбіцій країн Східного партнерства та продовжувати підтримувати країни Західних Балкан у їх інтеграції до ЄС та НАТО.

Сучасне міжнародне середовище ставить усе складніші універсальні завдання, що виходять далеко за межі окремих країн. Вишеградська група активно сприяє міжнародним зусиллям у боротьбі з тероризмом, торгівлею людьми та наркотиками, нелегальною міграцією, екстремізмом та іншими загрозами й викликами безпеки, ураховуючи ті, які стосуються кібербезпеки, що ставить під загрозу цінності та свободи громадян.

Вишеградська група стала добре відомим брендом і шанованим партнером. Вона залишається відкритою для співпраці на основі спільних цінностей із країнами й іншими регіональними групами через формат V4 +.

14 жовтня 2013 року глави урядів Вишеградської групи підписали Будапештську спільну заяву щодо посилення співпраці в галузі безпеки й оборони. Міністрам оборони Вишеградської групи було доручено:

- скласти довготермінове бачення спільної стратегії оборонного співробітництва;
- зміцнювати співробітництво щодо підготовки та навчання збройних сил у форматі V4 і проводити спільні військові навчання на щорічній основі;
- вивчити можливості створення основи для поглибленої співпраці з планування на рівні оборони, щоб визначити нові перспективні напрямки оборонного співробітництва між країнами V4.

У березні 2014 року міністри оборони країн V4 підписали три стратегічно важливі документи: довготермінове бачення країн Вишеградської групи щодо поглиблення оборонної співпраці, основи для поглиблення співробітництва в галузі оборонного планування та Меморандум про взаєморозуміння щодо створення V4 EU Battlegroup. Навздогін цьому прем'єр-міністри країн Вишеградської групи зустрілися в Будапешті 24 червня 2014 року та закликали до ще тіснішого співробітництва в галузі оборонного співробітництва. Щоб підтримати результати обговорень і забез-

печити виконання своїх завдань, вони підписали Будапештську декларацію голів урядів Вишеградської групи про нове відкриття оборонного співробітництва у форматі V4 і доручили міністрам оборони V4:

- підготувати План дій оборонного співробітництва V4 та розробити Стратегію тренінгів і вправ під час головування Словаччини у Вишеградській групі;
- вивчити можливість посилення співпраці між оборонними підприємствами V4 в галузі досліджень і розробок;
- вивчити варіанти спільного проекту розроблення та закупівлі універсальної модульної гусеничної платформи;
- дослідити можливості формування постійної модульної сили V4, яка могла б бути використана як Вишеградський внесок у НАТО та сили швидкого реагування ЄС, спираючись на досвід та знання, отримані під час підготовки V4 EU Battlegroup.

Країни-учасниці сприймають свою співпрацю як виклик, але успіх Вишеградської четвірки є кращим доказом їхньої здатності інтегруватися навіть у такі структури, як Європейський Союз і НАТО.

Вишеградська група сьогодні. Нинішню співпрацю в межах Вишеградської четвірки можна охарактеризувати як найбільш чітко проінформовану ініціативу в Центральній Європі. Основою цієї співпраці є взаємні контакти на всіх рівнях – від політичних самітів найвищого рівня до експертних і дипломатичних нарад, до діяльності неурядових асоціацій у регіоні, аналітичних центрів і дослідницьких органів, установ культури або численних мереж фізичних осіб.

Співпраця відбувається через низку спільних проектів, зокрема царинах культури, навколишнього середовища, внутрішньої безпеки, оборони, науки й освіти. Водночас співробітництво в галузі юстиції, транспорту, туризму, енергетики й інформаційних технологій також посилюється. Країни Вишеградської групи прагнуть співпрацювати зі своїми найближчими сусідами, з якими конкретні сфери співробітництва виявляються в спільних інтересах і в напрямку загальноєвропейської інтеграції.

Вишеградську четвірку не було створено як альтернативу зусиллям, спрямованим на всеєвропейську інтеграцію. Її діяльність ніяк не спрямована на ізоляцію або ослаблення зв'язків з іншими країнами. Навпаки, група прагне заохотити оптимальне співробітництво з усіма країнами, зокрема з сусідами, її кінцевий інтерес – демократичний розвиток у всіх частинах Європи. Вишеградська група прагне сприяти побудові архітектури європейської безпеки на основі ефективної, функційно взаємодоповнювальної та взаємопов'язаної співпраці й координації в межах чинних європейських і трансатлантичних інститутів.

Для збереження культурної згуртованості співробітництво в межах Вишеградської групи сприятиме поширенню цінностей у сфері культури, освіти, науки та обміну інформацією. Уся діяльність Вишеградської групи спрямована на зміцнення стабільності в Центральноевропейському регіоні.

Рекомендована література:

1. *The Future of the Visegrad Group*, edited by Ania Skrzypek and Maria Skóra, Foundation for European Progressive Studies, 2017.

2. *Two Decades of Visegrad Cooperation: Selected V4 Bibliography*, Bratislava: International Visegrad Fund, 2011.

3. *Вишеградская четвёрка в Европейском союзе: дилеммы конвергенции*, отв. ред. Л.Н. Шишелина, Москва: Ин-т Европы РАН, 2017.

4. *Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии*, под редакцией д.и.н. Л.Н. Шишелиной, Москва: Издательство «Весь Мир», 2010.

2. Теорії модернізації і демократичний транзит

Дмитро Шевчук

Перспективою розгляду змін у країнах Вишеградської четвірки й Україні в посткомуністичний період є теорії модернізації та спроби осмислення «демократичного транзиту». Звернення до цих теорій, що намагаються визначити суть модернізації, дозволить нам зрозуміти, наприклад, причину того, що модернізаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи розпочалися приблизно в 80–90 роках XX століття, однак ці країни демонструють різні результати модернізації – скажімо, щодо проведення політичних реформ, розбудови демократичних інституцій. Крім того, Україна демонструє сьогодні менш успішні результати модернізації, що також вимагає з'ясувати причину, звернувшись до досвіду теорій модернізації та здійсненого під час їх розроблення аналізу кейсів інших країн і регіонів.

Загалом, модернізація може бути визначена як перехід традиційних суспільств до сучасних моделей політичної, економічної, соціальної системи. Цей процес започаткували європейські суспільства приблизно від 18 століття. Найчастіше процес модернізації пов'язують зі здатністю суспільств виробляти механізми адаптації до нової (переважно швидкозмінної) реальності. Це зумовлено створенням соціально-політичних інституцій, здатних забезпечити розвиток соціальної системи. Хоча деякі дослідники наголошують, що таке визначення неповне. Про модернізацію потрібно говорити не лише як про заміну традиційного суспільства новочасним, але й як про сукупність процесів (економічних,

культурних, соціальних, політичних), спрямованих на покращення сучасних суспільств.

Крім того, модернізацію розуміють як перехід від стабільного суспільства до суспільства, яке безперервно змінюється. Традиційне (аграрне суспільство) трансформується у світське, урбанізоване, індустріальне. Політична модернізація, своєю чергою, має на меті забезпечити інституційне функціонування демократії, а також запровадити демократичні процедури в усі царини соціально-політичного життя.

Згаданий вище процес трансформації суспільств намагалися помислити представники класичного позитивізму – Г. Спенсер та О. Конт. Зокрема, О. Конт сформулював закон трьох стадій еволюції суспільства, співвіднесений із трьома стадіями розвитку знання. Таке співвіднесення соціального й інтелектуального розвитку не випадкове, адже, згідно з цим мислителем, розвиток людського суспільства на кожній стадії визначає розвиток людського розуму. Отож, він стверджує, що людство протягом своєї історії пройшло три стадії суспільного і відповідні до них три стадії інтелектуального розвитку. Суспільний розвиток – традиційне суспільство, доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство. Інтелектуальний розвиток – теологічна стадія, метафізична стадія, позитивна стадія. Теологічна стадія розвитку, згідно з Контом, це своєрідне «дитинство» людського розуму. Людина на цій стадії намагається пояснити сутність речей у світі, але їй не вистачає раціональних засобів це зробити. Тому вона звертається до ідеї надприродних сил. Друга стадія – метафізична (або Конт називає її ще абстрактною) – характеризується тим, що людина замість надприродних сил намагається пояснити сутність світу за допомогою абстрактних механізмів. Однак ця стадія, так само як і попередня, виявляє радше несистемність мислення. Вона має перехідний характер і повинна підготувати підґрунтя для наступної – позитивної стадії. Конт писав, що позитивна стадія є найвищою в розвитку людства, оскільки розвиток суспільства і людського розуму починає покладатися на науку. Варто нагадати, що сама назва напрямку філософії «позитивізм» якраз і пов'язана з ідеєю, що єдиним позитивним знанням є знання, отримане науковим

способом. Отож, позитивна стадія передбачає, що теологію і метафізику замінює наука. За допомогою саме її людство починає раціонально вирішувати свої проблеми.

Схема модернізації, започаткована позитивістами, набула свого подальшого розвитку та різноманітних інтерпретацій. Для прикладу, можемо згадати доповнення тристадійної еволюції людського суспільства ще однією стадією – постіндустріальне (інформаційне, або цифрове) суспільство.

Розглядаючи модернізаційні теорії загалом, можемо визначити певні універсальні принципи трансформації суспільств, на які звертають увагу теоретики.

По-перше, це ідея, що модернізація є не лише зміною чи оновленням «фасаду» суспільства, вона стосується більш глибоких соціокультурних і ментальних трансформацій. Іншими словами, більшість дослідників указує на те, що модернізація змінює психологію поведінки індивідів. Зокрема, у модернізованих суспільствах індивіди демонструють більшу схильність до самореалізації, покладання на власні сили, підприємливість і наполегливість щодо досягнення своїх цілей. Більше того, індивіди проектують власне майбутнє, ставлячи перед собою цілі, що стосуються далекої в часі перспективи.

По-друге, модернізацію переважно пов'язують із індустріалізацією. Відбувається формування економічної системи, орієнтованої на застосування технологій, – отриманих у результаті наукових досліджень. Крім того, цей аспект модернізації передбачає формування ринкової економіки, економічну конкуренцію, ефективний розподіл праці.

По-третє, певною «універсалією» є зміни в соціальній структурі суспільств. Зокрема, модернізація передбачає руйнування суворих соціальних ієрархій. Відбувається витіснення особистої залежності індивіда й утвердження його автономії. Крім того, посилюється мобільність людей. Зміна структури передбачає також трансформацію публічної і приватної сфери. З одного боку, цей поділ зберігається, з іншого боку, він набуває дещо відмінного характеру. Про останнє свідчить, наприклад, поява в модерні часи в приватному помешканні такого приміщення, як салон, де люди

збиралися і дискутували щодо публічних справ. Специфіка модерного уявлення про приватне і публічне виявляється також у такому феномені, як «приватна справа» чи «приватне підприємництво».

По-четверте, теорії модернізації зосереджені на змінах у політичній сфері. Зокрема йдеться про становлення та утвердження національних держав, залучення населення до політичних процесів, розвиток сучасної правової держави та формування громадянського суспільства.

І нарешті, по-п'яте, зміни торкаються системи освіти (впровадження масової освіти, формування сучасних освітніх систем, трансформація феномену університету, про що свідчить модель Гумбольдта); ідеологічної системи, коли формуються та утверджуються модерні ідеології (лібералізм, соціалізм, націоналізм та ін.); творення масової культури і прилучення широких мас до культурних досягнень; розвиток засобів масової комунікації, що впливають на публічний дискурс; секуляризація свідомості та відділення релігійних цінностей від світських.

Можемо доповнити вказані зміни також тими, які вбачає в модернізації українська дослідниця Галина Зеленько. У книзі «*Навздогінна модернізація*»: досвід Польщі та України»¹ вона пише, що під впливом модернізації відбуваються синхронні і взаємозалежні зміни в усіх сферах суспільного життя:

- у політиці має місце утворення централізованих держав і водночас розподіл влади на вертикальному та горизонтальному рівнях, формування інтересів різних груп і їхня участь у політичному житті;

- в економіці можемо спостерігати появу вторинного (індустрія, торгівля) і третинного (сфера послуг) секторів господарства, розвиток ринків товарів і послуг;

- у соціальній сфері в процесі модернізації відбувається розподіл функційних ролей, які виконують різні індивіди в суспільстві, розподіл між обов'язками в суспільному виробництві, політиці та сім'ї, відносини особистої залежності між людьми витісняють

¹ Зеленько Г., *«Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України*, Київ: Критика, 2003, с. 20-21.

відносини їхньої незалежності, ґрунтовані на еквівалентному обміні (речовій залежності);

– у культурній сфері відбувається трансформація традиційних цінностей, секуляризація освіти, утверджується багатоманітність течій у науці, релігійний плюралізм, розвиваються засоби комунікації (мас-медіа, телеграф, телефакс, Інтернет).

Загалом, зауважує Галина Зеленько, мета і найвищий вияв модернізації – сформувати високосвідому, суспільно відповідальну особистість і розвинене громадянське суспільство².

Можна говорити також про декілька класифікацій самої модернізації. Згідно з однією з них, розрізняють «первинну» і «вторинну» модернізацію. «Первинну» модернізацію пов'язують зі змінами, що мали місце переважно в західних суспільствах в епоху Просвітництва і промислової революції. Саме тоді в європейських країнах можемо спостерігати зміни соціальної структури, руйнування станових привілеїв. Також відбувається формування громадянських суспільств, проголошення рівних прав, демократизація суспільства. Термін «вторинна» модернізація застосовують переважно до країн, які розвиваються. Себто йдеться про те, що ці країни пізніше розпочали свій шлях модернізації під впливом західних модерних суспільств, часто копіюючи їхні зразки соціальних, політичних, економічних інституцій. Інколи можемо натрапити для позначення цих процесів на такий термін, як «навздогінна» модернізація.

Близьким до попереднього є виокремлення органічної та неорганічної модернізації. Як пише Галина Зеленько, органічна модернізація характерна для країн «першого ешелону капіталізму». Модернізаційний процес у цих країнах був наслідком їхнього попереднього розвитку, відбувався закономірно й охоплював усі сфери суспільного життя. Крім того, модернізацію в цьому випадку дослідники розуміє як безперервний процес, який розпочався в епоху Відродження і продовжується до наших днів. Неорганічна модернізація зумовлена зовнішніми чинниками. Унаслідок цього існують певні неспівмірності та неузгодженос-

² Там само, с. 21.

ті в розвитку економічної, політичної, соціальної та культурної сфер. Неорганічна модернізація характерна для країн так званого «другого ешелону капіталізму», до яких належить Японія, Бразилія, Аргентина, Чилі, Туреччина, Греція, а також країни Центрально- та Південно-Східної Європи. Галина Зеленько зазначає: «...сутність розвитку країн з неорганічним типом модернізації полягає в тому, що у кожному випадку вплив із боку розвинених країн є вирішальним для її реалізації. Більше за те, розвинені країни розглядаються як приклад, орієнтир, до якого слід прагнути в процесі перетворень»³.

Розрізняють також стихійні й цілеспрямовані модернізації. Ті, що відбуваються стихійно, зумовлені поступовим нагромадженням передумов (політичних, соціальних, економічних, культурних). Певні обставини (наприклад, революції чи кризи) запускають процес модернізації. Своєю чергою, цілеспрямована модернізація – це результат волі і планів впливових соціальних груп.

Також виокремлюють лінійну та багатолінійну моделі модернізації. Згідно з лінійною моделлю, модернізація – це прогресивний процес. Вона зумовлює зміни в усіх сферах суспільства і породжує структурно-функційну диференціацію, а також її пов'язують із урбанізацією, творенням модерних політичних інституцій, соціальною мобілізацією. Теоретики цієї моделі дають таке визначення: модернізація – це своєрідний ментальний зсув, досягнення особливого стану розуму, для якого характерні віра в прогрес, схильність до економічного зростання, готовність адаптуватися до змін.

Відповідно до цього, виокремлюють такі висновки щодо розуміння модернізації, її завдань і наслідків:

- модернізація – це незавершений, відкритий процес;
- у світі спостерігається наростання тенденцій культурної конвергенції (зближення) та інтеграції;
- основне завдання модернізації – створити на рівні конкретного суспільства умови для сталого економічного росту і конку-

³ Зеленько Г., «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України, Київ: Критика, 2003, с. 17.

рентоспроможності в умовах міжнародної економічної інтеграції;

– під час еволюційного розвитку і переходу до постмодерну відбувається глобальний процес «зростання можливостей людського вибору». Цей вибір можливий, по-перше, завдяки індивідуальним ресурсам, які постачає кожному сучасний соціально-економічний розвиток; по-друге, завдяки пріоритету цінностей самовираження; по-третє, завдяки реальним правам, які гарантує сучасна демократія як законодавчу базу для індивідуального вибору⁴.

Багатолінійна модель модернізації (представлена, наприклад, у роботах таких соціологів, як П. Штомпка і А. Турен) передбачає можливість національних шляхів модернізації. Відтак, модернізаційний процес тут розуміють не як універсальний шлях, яким мусять пройти всі країни чи суспільства, а як безліч варіантів покращення та оновлення різних сфер суспільства. Особливо наголошують на ролі різних чинників, які можуть визначити специфіку перебігу модернізаційних процесів. Крім того, дослідники, які наполягають на багатолінійності модернізації, як правило, звертають увагу на:

– допустимість різної поведінки сегментів конкретного суспільства в умовах модернізації (окремі актори можуть відкидати рух по шляху модернізації, якщо вони мають доступ до ресурсів старого інституційного устрою);

– позитивну роль соціокультурної традиції ході під час модернізаційного переходу;

– некоректність інтерпретації модернізації як безперервного процесу.

Багатолінійні моделі мають у своєму підґрунті низку важливих культурологічних і соціологічних теорій, які змінили наші уявлення про розвиток суспільства:

– органіцистичні теорії культури (О. Шпенглер). Згідно з ними, кожна культура постає як живий організм, що має свою лінію життя чи навіть «біографію» та «долю»;

⁴ Дет.: Бализина Е., Современный взгляд на теории модернизации, *Вестник Пермского университета: Философия. Психология. Социология*, 2013, Выпуск 1(13), с. 156-161.

– ідея динаміки культурних суперсистем (П. Сорокін). Передбачається, що кожна культурна система проходить стадії розвитку, кожна з яких має свої цінності й закони розвитку;

– теорія локальних цивілізацій А. Тойнбі. Згідно з цією теорією, локальні цивілізації – це спільноти людей, об'єднані певними системами культурно-соціальних відносин;

– теорія цивілізацій С. Гантінгтона.

Загалом моделі модернізації, оперті на принцип багатолінійності, відходять від європоцентричної перспективи, а відтак визнають самоцінність незахідних суспільств та їхніх траєкторій розвитку, наголошують на соціокультурних обставинах розвитку того чи того суспільства. Крім того, ці моделі беруть до уваги той факт, що передумови та специфіку змін певного суспільства визначає його історичний досвід (наприклад, перебування в колоніальній залежності). Тож ці моделі довели неможливість простого перенесення західної логіки модернізації на всі інші регіони світу.

Висновки з багатолінійних теорій модернізації можуть бути такі:

– модернізація не має встановленого універсального вектора розвитку;

– модернізація – це незавершений, відкритий процес;

– опозиція унікальності розвитку vs. універсальності вирішується через ідею різноманіття процесів модернізації в історичному часі й географічному просторі;

– процеси модернізації відбуваються в кожному локальному (індивідуальному) суспільстві згідно із ситуативним сценарієм⁵.

Як правило, у літературі виокремлюють чотири етапи розвитку теорій модернізації: перший датований кінцем 50-х – початком 60-х років XX століття і пов'язаний із появою та швидким розвитком теорій модернізації (зокрема, Й. Шумпетера, Д. Ептера, Ч. Андреяна, Т. Кервера); другий період охоплює кінець 60-х – 70-ті роки XX століття, коли спостерігається своєрідна ревізія та критика перших модернізаційних теорій, а також можна говорити про своєрідну конкуренцію між теоріями модернізації та

⁵ Див.: Там само, с. 160.

альтернативними теоріями суспільного розвитку (наприклад, теорія світосистем І. Валерстайна, марксистська соціальна теорія); третій період охоплює 80-ті роки XX століття, коли відбувається своєрідне відродження теоретичного осмислення модернізаційних процесів; четвертий період – кінець 80-х – 90-ті роки XX століття, коли відбувається формування неомодернізаційного та постмодернізаційного підходів, а також особливу увагу дослідники зосереджують на процесі соціальної, економічної та політичної трансформації в країнах Центрально-Східної Європи.

Варто розглянути найбільш значущі теорії модернізації. Розпочнемо з Сеймура Мартіна Ліпсета – американського соціолога і політичного теоретика, якого вважають одним із засновників модернізаційної теорії. Найчастіше згадують його тезу з роботи «Деякі соціальні передумови демократії: економічний розвиток і політичний розвиток» (1959): що вищий рівень добробуту нації, то більші шанси забезпечити демократію вона має. Іншими словами йдеться про те, що зростання ВВП (на душу населення) країни веде її до демократизації. Науковець спирався не на абстрактні положення, а робив висновки на основі емпіричних досліджень. Крім того, Ліпсет твердив про чинник модернізації, створений сукупно з таких факторів, як індустріалізація, урбанізація, багатство та освіта. Ураховуючи останнє, варто стверджувати, що основна ідея Ліпсета дещо складніша, аніж просте формулювання вищезгаданої тези. Згідно з цим дослідником, економічний розвиток не потрібно розуміти у вузькому сенсі, а радше як більш глибокі соціальні зміни, які сукупно приводять суспільство до демократії.

Самюель Гантінгтон у книзі «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (Political Order in Changing Societies), яка побачила світ 1968 року критикував Ліпсета за лінійне бачення процесу модернізації. Зокрема, він погоджувався з тим, що економічні чинники можуть впливати на соціальні зрушення, однак зазначав, що не можна однозначно стверджувати, що вони обов'язково призведуть до прогресивних результатів. На думку Гантінгтона, суспільства, які переживають трансформації, схильні до нестабільності й можуть навіть демонструвати сплески насилля. Гантінгтон пише, що модернізація, як правило, породжує

відчуження й аномію, а також відсутність норм. Спричинює це конфлікт між старими і новими цінностями. Нові цінності руйнують стару ціннісну систему, підривають попередньо усталені соціальні уявлення та авторитети. Ціннісна прірва, яка руйнує політичний порядок і породжує нестабільність, зумовлена своєрідною «прірвою» між старим і новим: стара система зруйнована, а нові соціальні навички, мотивації та ресурси, потрібні для стабільного порядку, ще не утверджені достатньою мірою.

Гантінгтон був переконаний, що позитивні результати модернізації можуть бути лише там, де будуть створені й утверджені «здорові» політичні інституції, здатні направляти соціальну енергію в мирне і творче русло. Такі інституції створити доволі важко і цей процес займає чимало часу. Інституції Гантінгтон визначає як стійкі, значущі і відтворювані форми поведінки. Процес інституціоналізації – це процес, за допомогою якого організації та процедури набувають цінності і стійкості. Як пише дослідник, рівень інституціоналізації політичної системи залежить від адаптивності, складності, автономії та узгодженості її організацій і процедур.

Водночас, Гантінгтон визначає три компоненти політичної модернізації – раціоналізація влади (має відбутися заміна великої кількості традиційних, релігійних, родових, етнічних авторитетів єдиним світським, національним політичним авторитетом; передбачається також утвердження зовнішнього суверенітету держави-нації щодо транснаціональних впливів та внутрішнього суверенітету національного уряду щодо місцевої і регіональної влади; крім того, мусить мати місце національна інтеграція та централізація, себто зосередження влади в руках визнаних національних законодавчих інституцій), диференціація структур (має відбутися диференціація нових політичних функцій і розвиток спеціалізованих структур для виконання цих функцій; зокрема, сфери спеціальної компетенції – юридичної, військової, адміністративної, наукової – повинні відділитися від політики, а для виконання цих завдань мають з'явитися автономні, спеціалізовані, хоча й підпорядковані, органи) та ріст політичної активності населення (залучення до політики різноманітних соціальних груп).

Окрему групу теоретиків модернізації становлять латиноамериканські дослідники. Передусім варто згадати Фернанду Енріке Кордосу (президента Бразилії з 1995 по 2003 р.) та Енцо Фалетто (чилійського соціолога). У їхніх працях натрапляємо передусім на критику Ліпсета, зокрема, за надмірний оптимізм. Дослідники були переконані, що незахідні суспільства по суті приречені лишатися недостатньо розвинутими і немодернізованими з огляду на їхні позиції в загальній світовій ієрархії.

Окремо заслуговує уваги аргентинський політолог Гільєрмо О'Доннелл. Він стверджував, що тип розвитку, по суті нав'язаний латиноамериканським країнам та іншим державам третього світу призводив до формування не демократії, а радше «авторитарно-бюрократичної» моделі. Спочатку О'Доннелл стверджував, що стратегію модернізації в межах авторитарно-бюрократичної моделі, утвердженої в Латинській Америці можуть здійснювати лише військові режими. Відтак, проблематика модернізації пов'язана в його роботах із дослідженням специфіки латиноамериканського авторитаризму. Зокрема, він намагається знайти кореляції між економічною та культурною залежністю країн Латинської Америки і появою в них військових режимів, а також аналізує процес інституціоналізації цих режимів. Згодом під тиском критики власної концепції переглянув деякі її положення. Зокрема, почав твердити, що в межах «авторитарно-бюрократичної моделі» стратегії модернізації може здійснювати також сильна громадянська влада, або ж влада, яка перебуває в процесі демілітаризації. Крім того, на думку дослідника, сильна виконавча влада, яка займає привілейовану позицію в політичній системі, може узгоджуватися зі збереженням основних правил демократії та проведенням демократичних реформ.

Аргентинський економіст Рауль Пребіш критикує гіпотезу модернізації як надмірно західноцентричну. У праці «Периферійний капіталізм: криза та трансформація» він розробляє теорію периферійного капіталізму. Суть її полягає в тому, що країни периферії так само капіталістичні, як і країни світового центру. Однак їхній капіталізм суттєво відрізняється від капіталізму центру, зокрема

в аспекті виробничої структури, споживання, демократизації, демографії та ін.

Критика перших теорій модернізації і своєрідне переосмислення цього процесу пов'язана з так званою «третьою хвилею демократизації». Для того, щоб краще зрозуміти, про що йдеться, варто ще раз згадати С. Гантінгтона і його теорію трьох хвиль демократизації.

У книзі «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ ст.» С. Гантінгтон вводить поняття «хвиля демократизації», яке визначає як групу переходів від недемократичних режимів до демократичних, що відбувалися в певний період, кількість яких значно переважає кількість переходів у зворотному напрямку в цей період. До цієї хвилі, пише Гантінгтон, належить також лібералізація або часткова демократизація в політичних системах, які не стають повністю демократичними. Отож, ідеться про певні цикли переходу суспільств до демократичних режимів. Як засвідчує назва книги, таких циклів дослідник визначає три, а саме три підйоми і два спади процесу демократизації. Помічає також певну закономірність, пишучи, що хвилі демократизації та відкати складаються у схему «два кроки вперед – один крок назад», себто йдеться про те, що кожен відкат анулював деякі, але не всі, переходи до демократії, які відбувалися під час попередньої хвилі демократизації.

Гантінгтон зосереджує увагу на сучасній демократії, яка є демократією національної держави, а її розвиток тісно пов'язаний із появою такого типу держави. Загалом же, у цій книзі проаналізовано перехід приблизно тридцяти країн від недемократичних до демократичних політичних систем. Докладно Гантінгтон зосереджується на третій хвилі демократизації, оскільки переконаний, що вона відрізняється від попередніх, більш ранніх хвиль. Відтак, намагається з'ясувати, чому і як виникла ця хвиля, які її наслідки.

У книзі подано такі періодизації хвиль демократизації:

Перша, довга хвиля демократизації: 1828–1926.

Перший відкат: 1922–1942.

Друга, коротка хвиля демократизації: 1943–1962.

Другий відкат: 1958–1975.

Третя хвиля демократизації: 1974 – до наших днів.

Коріння першої хвилі демократизації Гантінгтон вбачає в американській і французькій революціях. Але, як зауважує, справжнє виникнення демократичних інституцій – феномен XIX століття. У багатьох країнах демократичні інституції розвивалися впродовж усього XIX сторіччя, а тому складно визначити конкретну дату, після якої певна країна стала демократичною.

Перший відкат розпочався в березні 1922 року, коли Муссоліні в Римі легко отримав владу в слабкій і доволі корумпованій італійській демократії. Для цього періоду, як зауважує Гантінгтон, характерний розквіт фашистських, комуністичних і мілітаристських ідеологій.

Друга хвиля демократизації розпочинається із завершенням Другої світової війни. Окупація союзників сприяла впровадженню демократичних інституцій у Західній Німеччині, Італії, Австрії, Японії та Кореї. Тоді ж радянська окупація придушила зародження демократії в Чехословаччині й Угорщині. Крім того, у 1950-х роках до демократії прийшли Туреччина та Греція. Крах західної колоніальної системи породив нові держави. У багатьох із них не було спроб утвердити демократичний режим, інші ж створили дуже слабкі демократичні інституції.

На початку 1960-х років спостерігається відкат, оскільки друга хвиля демократизації вичерпала себе. У багатьох країнах відбувається утвердження авторитарних режимів, зокрема, це виразно видно на прикладі держав Латинської Америки. Глобальний поворот «геть від демократії», твердить Гантінгтон, набув у 1960 – на початку 1970-х років різючих масштабів. Зокрема, він підраховує, що 1962 року в результаті державних переворотів змінилася влада в тринадцяти країнах, а 1975 року – уже в тридцяти вісьмох.

Третя хвиля демократизації, як зазначає Гантінгтон, має конкретну дату – вона розпочала о двадцять п'ять хвилин після півночі в четвер, 25 квітня 1974 року, в столиці Португалії Лісабоні, коли одна з радіостанцій почала транслювати пісню «Грандола віла морена», що стало сигналом для військових частин про початок державного перевороту. Переворот відбувався швидко та

успішно. Згодом диктатор Марселу Каетану здався новій владі. Це був кінець диктатури в Португалії, яку народив 1926 року Антоніу Салазар.

Третя хвиля демократизації зумовила перехід до демократії близько тридцяти країн Європи, Азії та Латинської Америки. У деяких державах відбулася лібералізація авторитарних режимів. В інших сили, які виступали за демократію, отримали легальне існування.

Саме третя хвиля демократизації та вибір демократичного шляху розвитку країнами Центрально-Східної Європи в посткомуністичний період зумовили появу нових теорій модернізації.

Передусім варто згадати концепцію Адама Пшеворського, який пропонує розрізняти два різновиди процесу модернізації – установлення демократії та її консолідацію. Зауважує, що засновники теорії модернізації помилково не брали цього до уваги. Розвиваючи це розрізнення, Пшеворський зауважує, що економічний розвиток сприяє консолідації демократії, але не гарантує її споконвічного утвердження. Основна теза цього дослідника така: модернізації не обов'язково призводять до демократії, але демократія з більшою ймовірністю утримується в країнах, що досягли модерну.

В одній із праць Пшеворський виокремлює 5 можливостей, пов'язаних із результатом перехідного періоду, зважаючи на структуру конфліктів, які виникають після розпаду авторитарного режиму.

1. Структура конфліктів така, що жоден демократичний інститут не може утвердитися і політичні сили починають боротися за нову диктатуру.

2. Структура конфліктів така, що жоден демократичний інститут не може утвердитися і все ж політичні сили погоджуються на демократію як на тимчасове рішення.

3. Структура конфліктів така, що якби були введені окремі демократичні інститути, вони могли б зберегтися, проте конкурентні політичні сили борються за встановлення диктатури.

4. Структура конфліктів така, що в разі введення деяких демократичних інститутів вони могли б вижити, проте конкурент-

ні політичні сили погоджуються на нежиттєздатну інституційну структуру.

5. Нарешті, структура конфліктів така, що деякі демократичні інститути могли б зберегтися, і коли їх вводять, вони справді виявляються міцними.

У контексті сучасних дискусій щодо модернізації варто передусім згадати американського соціолога Рональда Інглєгарт і проект дослідження цінностей. Основні положення його теорії викладені в праці, написаній спільно з К. Вельзелем, «Модернізація, культурні зміни та демократія» (Modernization, Cultural Change, and Democracy).

Згідно з Р. Інглєгартом, цінності – це глибинні погляди, що відображають те, чого люди хочуть від життя. Цінності мають на нас вплив, оскільки людина – істота цілеспрямована. Відтак, дослідник переконаний, якщо вивчити систему цінностей однієї конкретної країни, то можна передбачити дуже багато в її розвитку.

Інглєгарт визначає два аспекти ціннісних переходів: від традиційних до світсько-раціональних цінностей; від цінностей виживання до цінностей самовираження.

Якщо говорити про традиційні суспільства, то, згідно з Інглєгартом, у них надзвичайно велику вагу мають родинні зв'язки та покладання на традиційні сімейні підвалини; можна спостерігати шанобливе ставлення до влади. Крім того, такі суспільства, як правило, засуджують розлучення, аборти, евтаназію та самогубство, а також мають високий рівень почуття національної гордості й націоналістичний світогляд.

У суспільствах, де переважають цінності виживання, спостерігається орієнтація на захист як визначальний чинник життєвої стратегії. Ці суспільства, як правило, закриті для змін. Натомість, суспільства з переважанням цінностей самовираження демонструють орієнтацію на суб'єктивний добробут, а також самовираження і якість життя їхніх членів.

Зокрема, у суспільствах із переважанням цінностей самовираження можемо спостерігати дотримання гендерної рівності, високий рівень толерантності до Іншого, піклування про екологію,

високий рівень довіри і політичної культури, активну політичну позицію громадян.

Зміни, які відбуваються в суспільствах, Інглєгарт намагається вимірювати в межах свого проекту *The World Value Survey* (<http://www.worldvaluessurvey.org>). Цей проект прагне визначити підтримку демократії у світі, рівень толерантності до іноземців та етнічних меншин, вплив релігії на розвиток суспільства, ставлення до сім'ї, роботи, навколишнього середовища, рівень добробуту. На основі отриманих даних, вибудовують культурні мапи, на яких країни розміщують відповідно до двох координат: «традиційні *versus* секулярні цінності» та «виживання *versus* самовираження».

Не менш значущим «голосом» у сучасних дискусіях щодо розвитку світу є праця Дарона Аджемоглу та Джеймса Робінсона «Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності». Дослідники передусім звертають увагу на історію і походження інституцій. Стверджують, що прогнозувати неминучу демократизацію в разі підвищення рівня доходу просто неможливо, оскільки не визначено, що – причина, а що – наслідок. Крім того, на їхнє переконання, більш високий рівень доходу і демократії можуть бути обумовлені якимись іншими чинниками, наприклад, історичними особливостями розвитку кожної країни.

У своїй книзі Аджемоглу і Робінсон намагаються зрозуміти, чому у світі існує нерівність, а окремі країни ніяк не можуть стати на шлях сталого розвитку. Досягнути розуміння причин світової нерівності, стверджують автори, має допомогти заглиблення в минуле та дослідження історичної динаміки суспільств. Зокрема, вони зауважують, що в окремих країнах (як, наприклад, Великобританії) відбулися революції, які трансформували їх політичну й економічну системи. Відтак, людям у таких країнах вдалося вибороти для себе більше політичних прав і розширити власні економічні можливості. Як наслідок, ці країни виробили для себе нову траєкторію розвитку політики й економіки, а кульмінацією стала промислова революція XVIII ст. Інші ж країни (як, наприклад, Мексика чи Єгипет) не змогли створити для себе інституцій і привести до влади еліту, яка б дбала про добробут і розвиток. Через це й потрібно з'ясувати суть і причини успішного розвитку

країн із високим рівнем добробуту та пояснити невдачі бідних суспільств.

Дослідники переконані, що хоча економічні інституції мають, як правило, критичне значення для руху нації до багатства чи бідності, однак політичні інституції значною мірою визначають, яким буде економічний розвиток. Загалом же, ця концепція постулює взаємопов'язаність інституцій обох типів, а свою теорію Аджемоглу і Робінсон спрямовують на пояснення того, які сили формують політичні й економічні інституції в різні періоди історії, а також як різні частини світу прийшли до формування різних систем цих інституцій.

У книзі запропоновано своєрідну теорію нерівності, у якій визначено політичні й економічні інституції двох видів – екстрактивні й інклюзивні. Інклюзивні заохочують людей до участі в економічній діяльності, орієнтованій на розкриття талантів і вмінь. Екстрактивні, навпаки, створені для того, щоб відбирати доходи і блага в однієї суспільної групи на користь іншої. Хоча Аджемоглу і Робінсон зауважують, що не можна однозначно припускати, що інклюзивні інституції забезпечують розвиток, тоді як екстрактивні – його гальмують. На прикладах із різних періодів історії та різних регіонів світу демонструють, як екстрактивні інституції можуть генерувати певний розвиток (хоча історичний досвід доводить, що вони ніколи не генерують сталого економічного розвитку), а інклюзивні інститути можуть призводити до занепаду (виразним прикладом чого стала середньовічна Венеція). Однак, усе ж Аджемоглу і Робінсон більш схильні вважати, що економічний розвиток і добробут пов'язані з інклюзивними інституціям, а ексклюзивні інституції зазвичай ведуть до стагнації й бідності.

Як уже зазначено вище, Аджемоглу і Робінсон докладно розглядають, як їхня інституційна теорія діє й пояснює широкий діапазон явищ – від неолітичної революції до промислової, а також сучасного утвердження інклюзивних інституцій. Звернення до історичного розвитку дало можливість продемонструвати, як інклюзивні інституції виникли через поєднання критичного збігу обставин, зумовленого атлантичною торгівлею, як ці інституції

зміцнили і заклали основи промислової революції, як режими, оперті на екстрактивні інституції, гальмували поширення новітніх технологій. Говорячи про сучасну ситуацію в світі і становище націй, що нині занепадають, Аджемоглу і Робінсон звертають увагу на те, як бідні нації все ще можуть ухопитися за критичний збіг обставин, використати його для того, аби подолати наявні межі й реформувати свої інституції, стаючи на шлях розвитку.

Серед теоретиків модернізації вирізняється сучасний ізраїльський соціолог Шмуель Айзенштадт, який, зокрема, звертає увагу на роль традиції в процесі модернізації. Зауважує: що більше певний компонент традиції руйнують, то більша дезорганізація та хаос у суспільстві. У результаті надзвичайно важко встановити порядок. Крім того, наголошує на тому, що можна навести безліч прикладів успішної модернізації, яку традиційні еліти здійснювали на основі традиційного культурного підґрунтя. Водночас, помічає закономірність, що у випадку, коли поштовх до модернізації походить від антитрадиційних еліт, то доволі швидко вони намагаються все ж відродити більш традиційні основи суспільства.

А тому, основна теза Айзенштадта полягає в тому, що успішна модернізація може бути проведена на основі певних традиційних регулятивів, які визначали б її напрямки. Стійке функціонування модерного суспільства, на думку дослідника, значною мірою залежить від наявності відповідних традиційних передумов і їхнього залучення до модерного порядку.

Зважаючи на це, модернізацію Айзенштадт вважає своєрідною адаптацією великих традицій до змін, своєрідною переорієнтацією в межах традиції. Дослідник також стверджує про те, що модерн і шляхи до модерну різноманітні. Кожна цивілізація має власну центральну зону і структуру, а відтак виробляє свої уявлення про модерн.

Звертаючись до країн Центрально-Східної Європи та України, зауважимо, що процес модернізації та демократичний транзит пов'язаний із посткомунізмом. Саме цим терміном окреслюють період трансформацій у цих країнах після краху Радянського Союзу. Існує чимало спроб помислити специфіку посткомунізму.

Для прикладу, Збігнєв Бжезинський виокремлює три фази посткомуністичної трансформації⁶:

Перша фаза має політичною метою перетворення, а економічною – стабілізацію. Як зауважує Бжезинський, вона надзвичайно важлива, оскільки визначає, чи відбудеться перехід до наступних фаз перетворень. Ця фаза передбачає такі ознаки: політичні (основи демократії; вільна преса; кінець однопартійної держави й поліцейської системи; перші демократичні об'єднання і рухи за зміни); правові (усунення невиправданого державного контролю); економічні (лібералізація цін і припинення дотацій; кінець усуспільненого виробництва; безсистемна приватизація). Допомога Заходу може бути у вигляді стабілізації грошової одиниці й термінових кредитів.

Друга фаза має політичною метою перехід від перетворень до стабілізації, натомість економічна передбачає перехід від стабілізації до перетворень. Ця фаза має такі ознаки: політичні (нова конституція та виборчий закон; вибори; децентралізоване регіональне самоврядування; стала демократична коаліція – нова політична еліта); правові (законодавча / нормативна база відносин власності й підприємництва); економічні (банківська система; мала і середня приватизація; демонополізація; поява нового класу власників і підприємців). Захід може допомагати інфраструктурними кредитами, технічною/управлінською підтримкою, торговельними преференціями та доступом до ринків, іноземних інвестицій.

Третя фаза має політичною метою закріплення перетворень, а економічною – стабільне піднесення. Її ознаки такі: політичні (утворення стабільних демократичних партій; установлення демократичної політичної культури); правові (виникнення незалежних судових органів і встановлення правової культури); економічні (велика приватизація; сформоване капіталістичне лобі; виникнення культури підприємництва). Допомога може бути у

⁶ Див.: Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств, Ред. Є. Бистрицький, О. Білий та ін., Київ: Політична думка, 1995. <http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>

вигляді значних іноземних інвестицій, вступу до основних західних наднаціональних об'єднань (ЄС, НАТО).

Безперечно, представлена концепція Бжезинського не єдина, що має на меті теоретично осмислити специфіку посткомунізму. Вона тут представлена як приклад можливого виокремлення схеми трансформаційних змін, яка може бути співвіднесена з кейсами проаналізованих у нашій праці країн.

Загалом, осмислення суті модернізаційних процесів, основних етапів перетворень у посткомуністичних країнах, дає змогу краще зрозуміти особливості демократичного транзиту в країнах Вишеградської четвірки й Україні. Очевидно, що теоретичні напрацювання можуть не враховувати всіх аспектів модернізаційного розвитку того чи того регіону, однак вони дають певні методологічні «ключі» у вигляді понять і піходів для аналізу конкретних кейсів.

Рекомендована література:

1. Huntington S., *Political Order in Changing Societies*, Yale: Yale University Press, 2006.
2. Huntington S., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1993.
3. Аджемоглу Д., Робінсон Д. *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності*. Київ: Наш формат, 2016.
4. Балежина Е., Современный взгляд на теории модернизации, *Вестник Пермского университета: Философия. Психология. Социология*, 2013, Выпуск 1(13), с. 156-161.
5. Зеленько Г., «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України, Київ: Критика, 2003
6. *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, Ред. Є. Бистрицький, О. Білий та ін., Київ: Політична думка, 1995. <http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>

3.

Теоретичні канони та альтернативи: як нам вивчати політичні зміни в Україні?¹

Юрій Мацієвський

У цій частині окреслимо певні рамки для розуміння змін, що тривають в Україні після здобуття незалежності. Крім того, зважимо якість наявних пояснень, що найчастіше трапляються в академічному і публічному дискурсі.

Серед десятків досліджень політичної динаміки України звернемо увагу на три широкі підходи, чи три дискурси. Назвемо їх «транзитологічним», «інституційним» і «постінституційним». Кожен із них спровокував критику, що призводила до переоцінки попередніх пояснень і піднімала дискусію на вищий рівень. Хоча ці дискурси часто переплітаються і навіть заперечують один одного, залишимо центральну тезу і її критику в межах кожного окремого дискурсу.

Транзит і його критика. Перший, найбільш насичений, але й найбільш дискусійний спосіб пояснень був сформований у руслі теорій модернізації і демократизації². Цей «транзитологічний» дискурс хоч і розділювався на тих, хто наголошував на ролі

¹ Це оновлений варіантом розділу, який вперше був опублікований у монографії автора: Мацієвський Ю., *У пастці гібридності: зигзати трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014)*, Чернівці: Книги – XXI, 2016, с. 29-50.

² Див., наприклад: *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*, за ред. Д. Гузіни, Київ: АйБі, 2003.

структурних (спадок минулого, політична культура) чинників, та тих, хто надавав вирішального значення агентам (елітам) змін, в українському спрощеному варіанті був із легкістю сприйнятий і підхоплений офіційним «державотворчим» дискурсом. Основна ідеологема «Кучминого десятиліття» мала дуже привабливий вигляд. Україна – це перехідне суспільство, що рухається від пізно-радянського авторитаризму до демократії. Якщо не враховувати окремих спроб переоцінки цього уявлення³, то теза про перехідний характер суспільства і режиму стала провідною в українському офіційному й академічному дискурсі ще з середини 90-х рр. XX ст.

Заперечувати рух дуже складно, а відсутність змін чи «збочення» зі шляху демократизації списувалися чи то на структурні, чи на процедурні чинники. Якщо в Україні продовжували впевнено говорити про рух до демократії, то на Заході переважали більш стримані оцінки, які, проте, не заперечували саму ідею демократизації⁴. Так народилася теза про українське «блукання манівцями» (Muddled way) на шляху до демократії⁵. На початку 2000-х Томас Карозерс поставив питання демократизації в більшій частині пострадянського простору під великий сумнів, що спровокувало дискусію і розділило професійний цех на тих, хто залишився на «ортодоксальних» позиціях, і тих, хто відмовився від

³ Так, наприклад, колектив журналу «Політична думка» на чолі з В. Полохалом необґрунтовано висловив думку про неототалітарний характер режиму, що сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми. Див.: Полохало В., Політична арена України, *Філософська і соціологічна думка*, 1992, № 4.; Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади, *Сучасність*, 1996, № 9.; Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії, *Політична думка*, 1998, № 2.; *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, ред. Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий, Київ: Політична думка, 1995.

⁴ Див.: *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація*, за ред. В. Ісаїва, пер. з англ. А. Іщенко, Київ: КМ Академія, 2004.

⁵ Див.: Motyl A., Making sense of Ukraine, *Harriman Review*, 1997, Vol.10, № 3.; Arel D., The Muddled Way, *The Current History*, 1998, Vol. 97, № 621.; Dyczok M. *Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement*, Amsterdam: Harwood academic publishers, 2000.

транзитологічної парадигми і почав шукати причини репродукції і виживання режимів.

Зміна влади в Сербії, потім у Грузії і далі в Україні на якийсь час дозволила ортодоксальним транзитологам стверджувати про безупинність руху до демократії⁶. Проте якщо зі зміною влади в Сербії і Грузії реформи пішли, то в Україні – ні. Це дало вже підстави критикам, прихильникам «посттранзитології», заявити про те, що в «сірій зоні» (Україні, Білорусі, Молдові) політичні зміни відбуваються не поступально – від авторитаризму до демократії, а циклічно – від домінування одноосібної/однопартійної влади до нерегульованого політичного суперництва⁷.

Так уявлення про гібридний характер більшості постколоніальних і в тому числі пострадянських режимів поступово витіснило погляд про демократичний транзит у «сірій зоні». З цього погляду режим в Україні як був, так і залишається гібридним – таким, що поєднує конкурентні вибори з глибоко вкоріненим клієнтелізмом і автократичними практиками – зневагою до процедур ухвалення рішень, до принципу верховенства права, обмеження громадянських прав і політичних свобод. Україна до сьогодні залишається квазімодерною державою і квазінацією⁸. Питання тут не в тому, чи є в Україні та чи та ознака сучасної держави, а як вона виявляється. Спираючись на перелік із 14 ознак модерної держави, визначених італійським дослідником Ж. Поджі (Gianfranco Poggi), канадський політолог Б. Гарасимів зробив досить стриманий висновок. Протягом першої декади незалежності

⁶ Див. напр.: Bunce V., Wolchik Sh., *Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, p. 3-35.

⁷ Див. напр.: Carothers T., The End of the Transition Paradigm, *Journal of Democracy*, 2002, Vol. 13.; Hale H., Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia, *World Politics*, 2005, Vol. 58.

⁸ У дискусії про ідентичності і націю Я. Грицак запропонував говорити не стільки про два національні проекти в Україні (російський і український), як про два проекти модерності – один, який вважає націю і національну ідентичність центральною для модерного світу, і інший, який так не вважає. Див.: Грицак Я., Хто такі Українці і чого вони хочуть?, *Критика*, 2011, № 5-6. На якому би рівні не велася дискусія, сам факт існування більше ніж одного проекту вказує на незавершеність формування модерної нації.

Україна перетворилася з квазідержави на квазімодерну державу, тому що жодна з ознак не виявляється повною мірою⁹.

Економічний режим України також гібридний. Економіка вже не планова, але і не ринкова. Визнання України США ринковою країною слід сприймати більше як сигнал про правильний напрям руху, ніж факт. Інститут приватної власності досі не став універсальним, а її об'єкти залишаються предметом боротьби між політико-економічними групами. В економіці зберігаються монопольні інші, які обмежують конкуренцію і дозволяють наблизити до влади групам отримувати ренту. Сама держава виявилася «захопленою» кланами і реально виконує лише фіскальну і дистрибутивну функції¹⁰.

Багато дослідників шукають причин «застою» в Україні та й інших суспільствах, беручи до уваги «структурні» (успадковані неефективні інститути, політичну культуру) чи «актороцентричні» чинники (неефективні еліти). Так з'явилися пояснення, які в основу клали відсутність (цілісної нації, традиції приватної власності, ефективних еліт, інститутів, верховенства закону, громадянського суспільства, демократичних цінностей, західного християнства тощо) чи наявність (різних проявів «спадку минулого», хижацьких кланів, корупції, соціокультурних поділів, амбівалентної свідомості тощо) чинників, що заважають рухові. Відтак вихід убачався в подоланні гальмувальних чинників (наприклад, еволюція чи зміна еліт) і створенні умов (наприклад, зміна цінностей) для поступального руху.

⁹ Див.: Harasymiw B., *Post-Communist Ukraine*, Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 2002, p. 80-111.

¹⁰ У дослідженні Світового банку за 2000 р. Україна виявилася третьою, разом з Росією, після Азербайджану і Молдови за індексом «захоплення держави». Проте Україна стала першою з 21 перехідної країни за ступенем захоплення через парламентське законодавство. Див.: Hellman J. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition. Policy Research Working Paper: 2444, <http://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/SC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>; Про аналіз механізму захоплення див.: Omelyanchuk O., *Explaining State Capture and State Capture Modes: The Cases of Russia and Ukraine*, <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.

Ці пояснення, наскільки б глибокі чи поверхневі вони не були, дозволили нам можливість встановити те, що держава слабка, а суспільство ніяк не може впоратися з «дитячими хворобами». Проте академічний «консиліум» не може зійтися на причинах цього стану і тому губиться в «рецептах» лікування. Іншими словами, дискусії, які точаться в руслі транзитологічного дискурсу чи його критики, не можуть відповісти на засадниче питання: чи здатна Україна припинити «блукання манівцями» і стати нормальною (демократичною і ринковою) державою.

Інституційні пояснення

Менш очевидний, проте не менш дискусійний підхід пропонує вивчати не так поведінку гравців, як інститути, що визначають цю поведінку. Йдеться про інституціоналізм і його новітні різновиди – історичний, соціологічний чи інституціоналізм раціонального вибору¹¹.

Інститути – це правила, що створюються гравцями для впорядкування політичної/економічної гри¹². Якщо класичний інституціоналізм концентрувався на формальних чи писаних правилах – конституційно закріплених обмеженнях головних гравців, то неоінституціоналізм бере до уваги неформальні правила чи норми, які часто є більш дієвими, ніж формальні правила. Погляд на неформальні інститути як доповнювальні, пристосовувальні, конкуруючі чи заміщувальні у стосунку до формальних інститутів, здається, поступово змінюється уявленням про фактичну й аналітичну єдність обох типів інститутів у пострадянських суспільствах чи «оболонку» і «ядро». З огляду на домінування неформальних інститутів над формальними увага дослідників перенеслася на вивчення впливу «підривних» (subversive) нефор-

¹¹ Див. Miller M., *Neoinstitutionalism, 21 Century Political Science: A Reference Handbook*, ed. Ishiyama J., Breuning M., Los Angeles: SAGE, 2011.; Hall P., *Political Science and the Three New Institutionalisms*, *Political Studies*, 1996, Vol. 44, № 5, p. 936-957.

¹² Норт Д., *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*, Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000, с. 17.

мальних інститутів на формальні або механізми «неформальної інституціоналізації» гібридних режимів¹³.

Пастка гібридності. Новий інституціоналізм дозволив по-новому пояснювати динаміку напівдемократичних чи напівавторитарних режимів¹⁴. У руслі цього ж підходу була створена теорія інституційних пасток, яка з економіки перейшла у сферу політики¹⁵. Спираючись на поняття «інституційна пастка», у цій роботі ми стверджуємо, що в Україні сформувалася неефективна сукупність політичних і економічних інститутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати. Якщо інститути, за Д. Нормом, створюються в інтересах тих, хто при владі¹⁶, то така неефективна рівновага, вочевидь, відповідає інтересам головних гравців. Іншими словами, ми потрапили в інституційну пастку. У наступному розділі показано, як після короткого періоду лібералізації, що тривав з кінця 80-х до середини 90-х років ХХ ст., демократичний імпульс змін був знівельований угодою націонал-демократів із комуністами й інерційним впливом таких неформальних практик, як патронат, кумівство і корупція. На відміну від східноєвропейських чи прибалтійських країн, комуністів із Верховної Ради та інших гілок влади витіснили не ринково налаштовані демократи, а рентоорієнтовані бізнесмени, частина яких вийшла з комуністичної партії чи комсомолу. Поступове

¹³ Див. Lauth H.-J., *Informal Institutions and Democracy, Democratization*, 2000, Vol. 7, № 4.; Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2.

¹⁴ Schedler A., *The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes*, <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>.

¹⁵ Про поняття «інституційна пастка» див.: Polterovich V., «Institutional trap», *The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Second Edition*, eds. Durlauf S., Blume L., http://dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262. Початково поняття використовувалося для пояснення небезпек на шляху економічних реформ. Див. Полтерович В., *Институциональные ловушки и экономические реформы*, http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf. Про використання поняття у випадку політичних змін у Росії див.: Гельман В., *Россия в институциональной ловушке, Pro et Contra*, 2010, № 4-5.

¹⁶ Норт Д., *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*, с. 16.

«захоплення» ними держави, що припало на другий термін президентства Л. Кучми, призвело до занепаду формальних правил (Конституції) і посилення впливу неформальних (неформальних угод, клієнтелізму, непотизму та корупції). Дві спроби суспільства (у 2004 і 2014 рр.) змусили еліти «грати за правилами» наштовхнулися на значний опір з боку політичних гравців.

Таким чином, сформовані у період президентства Л. Кучми правила гри визначають дії еліт до сьогодні. Те, що Україна застигла у напівреформованому стані, підтверджують значення індексів урядування та демократизації України, серед яких індекс демократії Freedom House (FH) дає найбільше інформації. Значення цього індексу ніколи не виходили за межі одного пункту, коливаючись між 4,00 (у 1997 р.) – 4,93 (2014 р.)¹⁷, що за методологією FH належать до категорії «перехідне урядування або гібридний режим»¹⁸. Див. таблицю 1.

Таблиця 1. Показники демократизації України (вибрані роки)

Показники	1997	2004	2006	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Державне управління	4,50	5,25	4,50	5,00	5,75	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75
Виборчий процес	3,25	4,25	3,25	3,50	4,00	4,00	3,50	3,50	3,50	3,50
Громадянське суспільство	4,00	3,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25	2,25	2,50	2,75
Незалежність ЗМІ	4,50	5,50	3,75	3,50	4,00	4,25	4,00	4,00	4,00	4,25
Місцеве самоврядування	–	–	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,25	5,00	4,75
Конституційний, законодавчий і судовий лад	3,75	4,75	4,25	5,00	6,00	6,00	6,00	6,00	5,75	5,75
Корупція	–	5,75	5,75	5,75	6,00	6,25	6,00	6,00	5,75	5,75
Оцінка демократизації	4,00	4,88	4,21	4,39	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61	4,64

Джерело: Ukraine: Nations in Transit (1997-2018).

¹⁷ Див.: *Ukraine. Nations in Transit*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine#.VGTTny3Ufcs>.

¹⁸ Детальніше про те, чому після революції 2014 р. режим залишається гібридним див.: Мациевский Ю. В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года, *Полис. Политические исследования*, 2018, № 1, с. 96-115.

Подібну динаміку показують суміжні індекси. Так індекс демократизації (Economist Democracy Index), що вимірюється у шкалі від 0 до 10 у випадку України, коливається в межах 6,94 (2006) та 5,69 (2017). Дослідницький проект Polity IV розробив свій індекс, який відображає динаміку 167 режимів у період 1946-2016 рр. Значення індексу лежать у межах від – 10 (автократія) до +10 (повна демократія). За оцінками Polity IV показники режиму в Україні після 1991 р. ніколи не опускалися нижче 4 балів («відкрита анократія») і не піднімалися вище 7 балів (демократія, що визначається у межах від 6 до 9 балів). Показники якості урядування Світового банку (Worldwide Governance Indicators), що вимірюються у шкалі від -2,5 до +2,5, також залишалися у межах одного пункту. Так значення показників Voice and Accountability коливалося від -0,50 у 1996 р. до 0,02 у 2016 р., Government Effectiveness – від -0,71 у 1997 до -0,58 у 2016, Control of Corruption – від -1,03 у 1997 до -0,84 у 2016 р. та Rule of Law – від -0,93 у 1997 р. до -0,77 у 2016 р. Єдину відмінність демонструє показник стану демократії (Democracy Status) з індексу трансформації, розроблений німецькою фундацією Бертельсмана. Індекс трансформації має дві складові – політичну і економічну – і вимірюється у шкалі від 1 (найгірше) до 10 (найкраще). Показник стану демократії змінювався від 3,2 у 2004 р. до 7,10 у 2006. Проте якщо взяти до уваги, що навіть за цим показником у наступні роки відбувається повільний спад¹⁹, то картина загалом за усіма оцінками залишається приблизно однаковою. Хоча кожен дослідницький проект використовує свою шкалу, коливання України за усіма цими показниками, крім показника стану демократії Фонду Бертельсмана, не виходять за межі одного пункту. Див. таблицю 2.

¹⁹ Фонд Бертельсмана відзначає, що протягом 2006-2014 рр. статус України і показник індексу трансформації зменшився на 1,7 пунктів (з 6,96 до 5,89). Див.: *Bertelsmann Stiftung. Status Index 2004-2014. Post-Soviet Eurasia. Ukraine.*, <http://www.bti-project.org/reports/country-reports/pse/index.nc>.

Таблиця 2.

Динаміка показників демократизації України (вибрані роки)

Показники/шкала	1997	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2018
Freedom House (7-1)	4,00	4,88	4,21	4,25	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,64
Econ. Democ. Index (0-10)	7	6	6,94	6,94	6,3	5,94	5,91	5,84	5,42	5,69
Polity IV (-10 +10)	5	6	6	7	7	6	6	6	4	4
BTI Democracy status (1-10)		3,2	7,10	-	-	-	6,1	-	6,1	6,54
WGA (-2.5 +2.5)										(2016)
Voice and Accountability	-0,50	-0,61	0,03	0,06	-0,10	-0,13	-0,29	-0,33	-0,08	0,02
Government Effectiveness	-0,71	-0,54	-0,54	-0,71	-0,75	-0,81	-0,58	-0,65	-0,38	-0,58
Control of Corruption	-1,03	-0,89	-0,68	-0,79	-0,98	-1,00	-1,03	-1,09	-1,00	-0,84
Rule of Law	-0,93	-0,75	-0,81	-0,69	-0,81	-0,83	-0,79	-0,83	-0,79	-0,77

Джерела: Nations in Transit, The Economist Intelligence Unit's Democracy Index, Polity IV, Bertelsmann Transformation Index, Worldwide Governance Indicators (1997-2018).

Детальні причини потрапляння в пастки ще мають бути з'ясовані, але на сьогодні переважають такі пояснення – інституційна пастка чи то в економіці, чи політиці виникає за збігу кількох чинників: особистих мотивів гравців (які вважають, що дотримання неформальних норм є більш вигідним, ніж формальних), відсутності жорстких санкцій за порушення формальних правил, підтримкою неформальних правил іншими гравцями (ефект координації), вдосконалення поведінки гравців, що підтримують неформальні правила (ефект навчання). З часом прийняті (неформальні) правила поєднуються з іншими правилами, що ускладнює відмову від їх виконання (ефект доповнення). Врешті небажання гравців змінювали звичні способи поведінки (культурна інерція) сприяє закріпленню норми²⁰. Потрапивши один раз в інституційну пастку, система стає на шлях неефективного розвитку, або інволюції. З часом перехід на еволюційну траєкторію може виявитися нераціональним.

Неформальні інститути можуть підтримувати формальні, коли, наприклад, традиції і звичаї є частиною конституції, а мо-

²⁰ Полтерович В., *Институциональные ловушки и экономические реформы*, с. 8-11.

жуть і руйнувати їх²¹. За домінування у суспільстві підривних інститутів відбувається не розширення, а звуження часового горизонту акторів, яке стимулює їх до рентоорієнтованої поведінки, з одного боку, і нівелює стимули до зміни статус-кво – з іншого²².

Псування формальних інститутів неформальними стає можливим в умовах радикальних суспільних змін. Формальні інститути не можуть утвердитися, тому що основні гравці намагаються «вижити» в непевному середовищі, підтримуючи звичні для них неформальні правила. Їхній часовий горизонт звужений, що заважає ініціювати стратегічні реформи. Правила (закони) не діють, а використовуються для обмеження опонентів. У такій ситуації гравці, ресурси яких обмежені, змушені боротись усі з усіма, розраховуючи здобути перемогу і встановити свої правила. У такій грі переможці виживають рідко, тому що об'єднатися проти (домінуючого гравця) легше, ніж об'єднатися «за» (позитивну мету). Теоретично грабувати разом легше, ніж захищати свої джерела ренти у війні один з одним. Але недовіра до партнерів і спокуса перемоги ускладнюють взаємодію. Узагалі в політиці конфлікт є «природним», співпраця виникає не з доброї волі, а з необхідності.

Ці міркування лягли в основу пояснення причин сповзання України до стану неефективної рівноваги. Ми виходимо з того, що корупція, клієнтелізм і непотизм є своєрідним операційним кодом політичної культури українських еліт. Успадковані ще з радянських часів²³, ці неформальні інститути стали нормами поведінки еліт, підтримка яких, згідно з «ефектом координації», зменшує трансакційні витрати гравців, а тому відхилення від них вважається не вигідним²⁴. За фрагментованої структури еліт (відносної автономії різних фракцій еліт у стосунку один до одного, але за відсутності спільних цінностей) взаємодія між гравцями

²¹ Lauth H.-J., *Informal Institutions and Democracy, Democratization*, 2000, № 7, р. 21-31.

²² Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2 (57), с. 6-24.

²³ Див. Афанасьев М., *Клиентелизм и российская государственность*, Москва: Московский общественный научный фонд, 2000.; Ledeneva A., *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998.

²⁴ Див.: Полтерович В., *Институциональные ловушки*, с. 9.

відбувається шляхом неформальних угод (пактів). Останні посилені тим, що тут названо структурними обмеженнями: слабкістю держави (низькою автономією і низьким адміністративним потенціалом), високою непевністю, відсутністю взаємної довіри гравців один до одного та слабкістю нормативного примусу (Конституції), який би змушував їх дотримуватися взятих зобов'язань²⁵. Неформальні угоди заблокували вибір на користь інституційного компромісу, або варіанту «гри за правилами», тому що формальні процедури ухвалення рішень були принесені в жертву «політичній доцільності». В умовах слабкої держави верховенство права не може утвердитися²⁶. Перевага «політичної доцільності» над формальними процедурами прийняття рішень призвела до систематичного і свідомого порушення принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права сприяв утвердженню неефективної інституційної рівноваги (інституційної пастки), за якої неформальні правила і практики задають напрям поведінки політичних гравців. Ми не стверджуємо, що запропонована модель є вичерпною. Перевірка моделі на більшій кількості випадків може виявити вплив інших чинників і таким чином доповнити наші знання про взаємодію гравців та інститутів, що призводять до інституційних пасток.

Графічне зображення моделі показане на рис. 1.

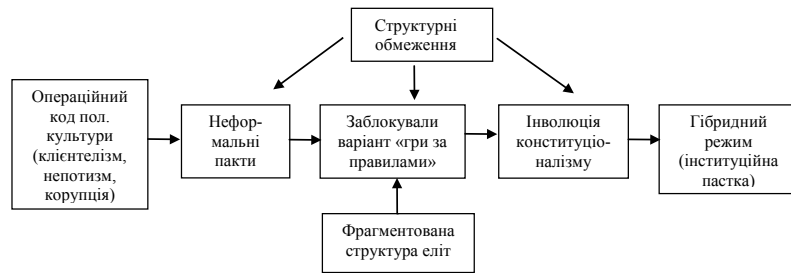

Рис. 1.

²⁵ Більше про це див.: Wolczuk K., *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest: Central European University Press, 2001, p.19.

²⁶ Див.: Гельман В., Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике, *Полис*, 2003, № 4, с.10-11.

Найперше питання, яке виникає в цьому контексті, таке: як довго суспільство / держава може існувати у такому стані? Стосовно України питання сьогодні стоїть про те, чи зможемо ми після усіх катаклізмів «вирватися» з пастки і стати нормальною державою?

Пошуки відповіді на друге питання є більш цікавими, позаяк зводяться до традиційного «Що робити?» Тут рецептів не бракує – від реформ до революції чи від демократії до авторитаризму – спектр неймовірно широкий. В Україні пробували і те, й інше, правда, ні структурних реформ, ні демократії, ні навіть диктатури встановити не вдається. Чому? Тому, що початок реформ у будь-якій галузі завжди забезпечує підтримку їх ініціаторам, які й отримують ренту від ніш, що виникають від нерівномірного розвитку ринків. Це в їхніх інтересах зберігати ці ніші і не допускати доведення реформ до кінця. Коли ж соціальна ціна незакінчених реформ починає зростати, від них поступово відмовляються, доки не запропонують інших. Так коло повторюється. Ініціатори реформ – рентоорієнтовані еліти – завжди у виграші, а суспільство, яке їх найбільше потребує, у програші²⁷.

Питання про те, чому в одних країнах реформи впроваджуються, а в інших ні, повертає нас до інституційних пояснень. Реформи доводять до кінця в тих країнах, ступінь захоплення яких бізнес-групами є незначним або відсутнім, і які тому не потрапляють в інституційні пастки.

За яких умов можна вислизнути з «інституційної пастки»? Уважається, що для цього потрібна зміна фундаментальних (ресурсно-технологічних можливостей та макроекономічних характеристик системи) чи організаційних (чинних законів та правил поведінки) чинників²⁸. Зміна може відбуватися двома шляхами – поступальним і радикальним. Прикладом першого можуть бути системні реформи у галузях, що опинилися у пастці. Наприклад, посилення покарання за відхилення від суспільно ефективної норми у боротьбі з корупцією. Якщо ж у країні проблеми підси-

²⁷ Див.: Hellman J., *Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions*, *World Politics*, 1998, № 50.

²⁸ Полтерович В., *Институциональные ловушки*, с. 23.

люють одна одну, тобто пастка стає «системною», політичної волі еліт може виявитися замало. Для цього потрібен сильний внутрішній чи зовнішній шок. Такий шок створює ситуація «системної уразливості», коли правлячі еліти опиняються перед загрозою втрати джерел ренти чи навіть фізичного існування. Ці загрози виникають внаслідок збігу трьох чинників: небезпеки масштабного масового протесту, реальної зовнішньої загрози і відсутності ресурсів²⁹. З кінця 2013 р. і до тепер усі три умови присутні, але реакція на них українських еліт, схоже, знову виносить український випадок «за дужки» теорії.

Бажання зберегти владу (і ренти) не дозволяло оточенню Кучми, Ющенка чи Януковича почати системні реформи. Сьогодні керівництво України стоїть перед викликом – реформи і достойний відхід від влади після закінчення каденції, чи імітація реформ і ганебна втрата влади. Перший рік президентства П. Порошенка більше схожий на імітацію реформ, ніж їхнє системне впровадження³⁰. Згідно теорії, така поведінка має призвести до втрати влади. Якщо ж перед загрозою втрати влади (і ренти, що може настати внаслідок дезінтеграції країни) ключові гравці погодяться «грати за правилами» тоді, ймовірно, з'явиться можливість виходу з інституційної пастки.

Інше питання – якою виявиться соціальна ціна «ремонту» після стресу? Стреси (природні чи соціальні катаклізми) виникають як хвороби. Уникнути їх неможливо. Інституційно здорові суспільства можуть легше впоратися зі стресами, узяти хоча б приклад останньої фінансової кризи. Інституційно слабкі суспільства переживають стреси важче, або їх інституційний уклад розпадається взагалі. Скільки часу режим може виживати, уникаючи стресу, також є важливим, але не настільки. Держави з неефек-

²⁹ Doner R., Ritchie B., Slater D., Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective, *International Organization*, 2005, Vol. 55. Див. також: Либман А., Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов), *Общественные науки и современность*, 2006, № 6, с. 53-64.

³⁰ Детальний аналіз чинників «системної уразливості» і реакції на них українських еліт здійснений у монографії автора «У пастці гібридності...» с. 457-468.

тивно організованими інститутами в умовах глобальної інституційної конкуренції мають мало шансів на розвиток. Вони можуть існувати у стані піврозпаду або й повністю втратити здатність організовано використовувати примус, контролювати територією і населення, тобто стати неієднаними лише в середовищі собі подібних держав, створюючи регіон чи свосередню зону. Більша частина Африканського континенту, значна частина Азійського та більшість латиноамериканських країн є прикладами таких зон. На пострадянському просторі така «сіра зона» значно більша, ніж її описували послідовники Т. Карозерса. Фактично це всі країни колишнього СРСР, крім балтійських. Останнім часом Грузія та Молдова намагаються вирватися з цієї зони, але самого експорту ефективних інститутів і політичної волі може виявитися замало.

Україні в цьому плані не пощастило. Вона опинилася на краю великої «чорної діри»: між ЄС, з одного боку, і Китаєм – з іншого. Довший час ЄС намагався відгородитися від таких країн, як Україна, але це не вирішення проблеми власної безпеки, а втеча від вирішення. Навіть після Революції Гідності, що вибухнула внаслідок різкого розвороту керівництва України у бік Росії, у ЄС не наважуються говорити про перспективу членства для України. Надто сильно політичний, правовий та інституційний «клімат» України відрізняється від європейського.

Поглинання України Росією теж неможливе. Україна вже ніколи не об'єднається з Росією, а остання не зможе «перетравити» анексованого Криму, тому що її інституційний уклад так само недосконалий, як і український. Путін це чудово розуміє, тому в руслі своєї політики «керованої дестабілізації»³¹ грає на проросійських настроях мешканців півдня і сходу України з метою здійснення тиску на політику Заходу і Києва. Цей план має на меті відтягнути занепад самої Росії. Доки ЄС не усвідомлять загрози, яка йде від Путіна, і спільно зі США не займуть жорстку і злагоджену позицію у стримуванні російської агресії, загроза дестабілізації не лише європейської периферії, а й самого ЄС буде зростати. Без підтримки Заходу керівництву України буде

³¹ Tolstrup J., Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the 'Near Abroad', *Democratization*, 2009., Vol. 16, № 5.

важко протистояти Росії, але й розраховувати лише на зовнішню підтримку було б наївно.

Урешті останнє питання: чи призведе шок до реформ і зміни інститутів, чи до занепаду держави? Відповіді на це питання може дати тільки політична практика. Криза 2013-2014 рр. стала найбільшим тестом на виживання держави протягом усіх років незалежності. Вирішення чи поглиблення кризи має свідчити про здатність чи не здатність еліт і суспільства відповідати на виклики часу.

Постінституційні пояснення

Проте існує третій погляд, який ще тільки оформлюється в дискурс, тому що відносно новий і малознаний в Україні. Маємо на увазі книжку Д. Нортона і його колег про насилля і соціальний лад³².

Головна теза авторів дуже проста. Фундаментальна проблема забезпечення соціального порядку вимагає обмеження насилля. Більшість суспільств, які були раніше чи існують зараз, є «природними» суспільствами, що стримують насилля політичними діями у сфері економіки, створюючи можливості отримання ренти для обмеженого кола осіб. Ці привілеї стримують правлячі еліти від прямого використання насилля і також обмежують економічний і політичний розвиток. Природні суспільства були названі суспільствами обмеженого доступу (limited access orders). Спільною рисою суспільств обмеженого доступу є розподіл джерел отримання ренти між елітами. Оскільки прояви насилля обмежують надходження ренти, еліти намагаються не вдаватися до *прямого* (вид. автора) насилля. Забезпечення стабільного надходження ренти вимагає обмеження доступу до політичних і економічних організацій та обмеження конкуренції. Натомість сучасні модерні суспільства функціонують інакше. Вони дають можливість громадянам створювати економічні й політичні організації і підтримують економічну й політичну конкуренцію. Такі

³² Див.: North D., Wallis J., Weingast B., *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

суспільства було названо суспільствами відкритого доступу (open access orders). У книжці, як і кількох її рефератах, підготовлених для Світового банку й інших міжнародних установ, запропоновано пояснення, чому лише 25 країн, які сьогодні прийнято вважати ліберальними демократіями і ринковими економіками, змогли вийти з природного стану, і того, як вони це зробили.

Варто детальніше зупинитися на особливостях суспільств обмеженого доступу. Для таких суспільств державний контроль промисловості, ускладнена процедура отримання ліцензій і корумповані патрон-клієнтські мережі є типовими. Багато суспільств обмеженого доступу мають інституційні форми, подібні до суспільств відкритого доступу – вибори, суди, партії, корпорації тощо, але ці інститути діють за іншою логікою і дають інші результати.

У суспільствах обмеженого доступу найважливішим завданням є розподіл ресурсів між членами домінуючої коаліції. Будь-яка зміна в ресурсах може призвести до порушення балансу і підштовхнути незадоволених до використання насилля. У зв'язку з виникненням різних шоків внутрішнього чи зовнішнього походження внутрішня структура домінуючої коаліції досить крихка. Автори наголошують на тому, що суспільства обмеженого доступу є стабільним соціальним ладом, але не статичним. Внутрішній склад домінуючої коаліції може змінюватись, як і розподіл ренти, але суть суспільної організації залишається незмінною. Отже, стрес у таких суспільствах може змінити небагато.

Це спостереження є підтвердженням тези про гібридний характер політичного режиму, що існує в Україні уже більше двадцяти років³³. Цей тип режиму задовольняв еліти в Україні, переважно пасивне населення й сусідів на Заході та Сході. «Помаранчева революція» з цього погляду була наслідком розколу домінуючої коаліції і намагання частини еліт, що прийшли в опозицію, отримати доступ до джерел ренти. Ці прагнення збіглися з бажанням громадян жити в іншій країні. Коли люди побачили, що результати

³³ Мациевский Ю., Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг., *Полис*, 2010, № 5, с. 17-37.

другого туру виборів були грубо сфальсифіковані, вони вийшли на вулиці, щоб відстояти свій вибір.

Перемога опозиційного кандидата не принесла очікуваних змін. Внутрішня логіка організації суспільства залишилася тою ж самою – обмежений доступ до джерел ренти, неформальні угоди у верхівці і патрон-клієнтські відносини свідчать про те, що зміни режиму в Україні не відбулося. Позитивним наслідком цих подій було пожвавлення політичної конкуренції, громадської активності і свободи діяльності ЗМІ. Проте такий «вимушений плюралізм» не переріс в органічний, тому що висока непевність і домінування «політичної доцільності» над дотриманням процедур ухвалення рішень підштовхували еліти до прихованого протистояння і короткострокових альянсів. Розчарування в «помаранчевих» і втім від «хаосу» дозволили В. Януковичу використати «негативні очікування» і перемогти на виборах 2010 р. З приходом до влади «донецьких» відбувся новий перерозподіл джерел ренти, під виглядом відновлення керованості суспільством було створено централізовану клієнтелістську мережу, а короткострокова політична доцільність повністю витіснила правові процедури прийняття рішень.

Суспільства обмеженого доступу автори поділяють на три типи – крихке, базове і зріле. Ці розрізнення важливі, щоб зрозуміти, до якого з них належить Україна. У крихких суспільствах обмеженого доступу держава ледь здатна підтримувати себе перед загрозою внутрішнього і зовнішнього насилля. Це країни так званого «нижнього мільярда», або ті, що потрапляють в категорію «failed state».

У базових суспільствах держава досить стійка і здатна обмежити вибухи насилля. Вона – єдина постійна організація. Приклади сучасних базових суспільств – Росія, Індія, Бразилія, Китай, багато азійських та африканських країн. Порівняно з крихкими суспільствами базові створюють і здатні підтримувати стабільну державну організацію. Проте вони не можуть підтримувати будь-які інші організації, навіть елітарні, якщо ті виходять за межі держави. Будь-яка приватна організація є потенційно небезпечною

для домінуючої коаліції. Не дивно, що всі приватні елітні організації тісно пов'язані з державою.

У зрілому суспільстві обмеженого доступу уряд спирається на велику кількість недержавних організацій. Тим не менше, будь-яка організація має бути санкціонована державою. Це дає державі можливість обмежити конкуренцію і створювати ренту для підтримки владної коаліції. Зрілі суспільства є в Латинській Америці, Південній Африці, Євразії та Азії.

Отже суспільства обмеженого доступу можуть бути згруповані на шкалі від крихких до зрілих. Проте зміни в суспільствах відбуваються в різних напрямках. Деякі з них розвиваються, інші переживають застій або, навпаки, деградують. Така доля спіткала Радянський Союз, який також належав до зрілих суспільств обмеженого доступу. Логіка організації суспільств відкритого доступу – протилежна. Вони влаштовані на основі конкуренції. Політична конкуренція необхідна, щоб підтримувати відкритий доступ в економіці, а економічна – у політиці. Майже всі з більш як двох десятків країн, що їх можна вважати суспільствами відкритого доступу, є економічно та політично розвинутими.

Відкритий доступ є сталим, коли суспільство здатне задовольнити три вимоги: 1) доступ до економічної, політичної, релігійної, освітньої діяльності є відкритим для всіх громадян; 2) у кожній з цих сфер громадяни можуть вільно створювати різні організації; 3) принцип верховенства права діє безсторонньо. Коли доступ відкритий – рента створюється через інновації. Конкуренція поступово нівелює ренту мірою того, як нові індивіди і фірми входять у нові види бізнесу. Економічні гравці (корпорації) хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ і отримувати свою ренту. Так само і політичні гравці хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ, створювати ренту і змусити економічних гравців підтримувати владну коаліцію.

Як відбувається перехід від суспільства обмеженого доступу до суспільства відкритого доступу? Автори цей процес пояснюють так. Спочатку в зрілому суспільстві обмеженого доступу повинна визріти інституційна основа, яка уможливує початок безособового обміну між елітами. Коли владна коаліція відчує,

що в її інтересах розширити безособовий обмін і частково зняти обмеження, це буде свідченням початку руху від закритого до відкритого доступу.

Д. Норт із колегами виокремили три «вступні умови», що можуть розвинути в суспільстві обмеженого доступу і забезпечити безособовий обмін між елітами: 1) верховенство права для еліт; 2) підтримка постійно чинних елітних організацій; 3) централізований і консолідований контроль насилля.

Верховенство права передбачає визнання і дотримання спільних правил, як гарантії виживання в непевній ситуації. Це включає й визнання і дотримання права власності, і визнання інших прав безособово, тобто однаково для всіх представників еліт. Коли права еліт визнаються безособово, вони можуть поширитися на ширші верстви суспільства.

Підтримка постійних елітних організацій, наприклад, біржі, суду, корпорацій, передбачає постійне існування держави. Під час переходу деякі галузі економіки і політики стають більш відкритими через розширення безособових прав, але доступ до управління політикою і економікою залишається закритим. Вирішальний момент настає тоді, коли відкритий доступ в одній із галузей (економіці чи політиці) створює можливості для доступу до інших галузей.

У цій ситуації, зазначають автори, владна коаліція розуміє, що її внутрішня організація краще забезпечується через підтримку внутрішньо-елітної конкуренції, ніж внутрішньо-елітної співпраці задля збереження механізму створення ренти. Тобто еліти починають визначати себе громадянами, а не шляхтою чи дворянами. Еліта починає «відкриватися». Таким чином, створивши економічні, політичні, правові і соціальні інститути, які визначають еліту як громадян, що отримують однакові безособові права в чинному устрої, поширити доступ до інших сегментів суспільства стає питанням часу.

Описаний процес ззовні здається легким. Насправді він не такий, особливо якщо врахувати відносно невелику кількість успішних випадків. Причина в тому, що логіка організації двох типів суспільств абсолютно різна. Однакові за виглядом інсти-

тути проявляють себе по-різному в різних типах устрою. Тому зусилля західних установ (МВФ чи Світового банку) впровадити ті чи ті програми структурних реформ у суспільствах обмеженого доступу часто призводять до протилежних наслідків. Те саме стосується і боротьби з корупцією, наприклад, в Україні. Корупція є невід'ємною частиною механізму персонального обміну, що лежить в основі суспільства обмеженого доступу. Доки еліти не відчують, що в їхніх інтересах перейти до безособового обміну, доти боротьба з корупцією буде марною. Іншими словами, доки в суспільстві не виникне інша система стимулів, доти корупція і клієнтелізм будуть залишатися звичними механізмами захисту не лише еліт, але й громадян у непевному середовищі.

Який вихід з цієї ситуації? Автори цього не знають. Єдине, на що вони звертають увагу, це те, що політика донорів у країнах-реципієнтах повинна враховувати реальний стан суспільства і створення умов для поступального руху в напрямі відкритого доступу. Україна, як і більшість пострадянських країн, досягла небагато. Якщо взяти за основу показники ВВП на душу населення, сприйняття корупції, якість інститутів, легкість ведення бізнесу, дотримання політичних прав і свобод громадян, то вона перебуває на рівні базового суспільства обмеженого доступу. Причина того, що Україна опустилась нижче навіть у порівнянні з пізнім СРСР, полягає в інволюційній логіці змін політичних інститутів, зокрема держави, що домінує у більшості пострадянських країн після розпаду СРСР. Інволюція – це процес, що веде до всихання, сегментації і ослаблення життєдіяльності історичної системи замість реальної зміни її організації³⁴. Тим часом більшість українських, як і закордонних, авторів схильні розглядати процеси суспільних змін крізь призму еволюції. Транзитологи цю ідею сповідували чи не найбільше. Результатом такого телеологізму став методологічний глухий кут. Дослідники, які чекали приходу демократії у більшості посткомуністичних країн, виявили, що ці країни рухаються не туди або й зовсім у протилежному напрямі.

³⁴ Більше про це див.: Дерлугьян Г., Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение, *Полис*, 2000., № 2-3.

Поняття інволюції не повинно витіснити ідею еволюції на пострадянському просторі. Важливо розрізняти зміни, що відбуваються у суспільстві, від змін у політичній сфері. Якщо у суспільстві ми бачимо поступову зміну цінностей, що свідчать про «дорослішання» суспільства, то у політикумі навпаки – відчайдушний опір змінам і збереження звичних практик поведінки. Для коректного сприйняття змін в Україні потрібно бачити обидва тренди.

Якщо, приміром, у балтійських країнах домінує еволюційний тренд, то у Білорусі, Росії, середньоазійських чи кавказьких республіках усе більше проявляється інволюційний. Важливо бачити цей рух таким, як він є, що ми й спробуємо зробити у наступних частинах роботи. Отже, стисла відповідь на питання, чим є сучасна Україна у межах третього підходу, досить проста – це типове природне (natural) суспільство. Натомість інше питання – чи можливі тут зміни – вимагає з'ясувати напрям руху.

Нерухлива чи надрухлива країна? Ендрю Вілсон якось назвав Україну «нерухливою державою» (immobile state)³⁵, беручи до уваги структурні особливості та інерційність українських еліт. Цю метафору згодом використав Тарас Кузьо, який поглибив структурні аргументи – мовляв, розщеплена політична культура й ідентичність не дозволяють визначитися з напрямом руху³⁶.

Ці пояснення, хоч і не далеко виходять за межі традиційного транзитологічного дискурсу, дозволили зафіксувати стан України. Проте залишаючись у межах аналізу структури чи агентів змін, вони не повідомляють нам нічого нового про причини цього стану, а ні про вихід з нього.

Називати Україну іммобільною державою можна, якщо дивитися на неї з Лондона чи Вашингтона і порівнювати чи то зі Східною Європою, чи Східною Азією. Швидкість поступу в одній та іншій частині світу набагато більша, ніж в Україні. Але якщо поглянути на ситуацію із середини країни, то швидкість і

³⁵ Wilson A., *Ukraine – From Orange Revolution to Failed State?* ECFR, May 30, 2009, http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_speech_washington.pdf.

³⁶ Kuzio T., *Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State*, *East European Politics & Societies*, 2011, Vol. 25, № 1, p. 88-113.

драматизм подій двох останніх років просто вражає. Про іммобілізм традиційно говорять тоді, коли гілки влади заважають одна одній приймати рішення, як це було в часи Ющенка. З перемогою Януковича протистояння між гілками влади вщухли, як і залишки поваги до процедур ухвалення рішень. Після різкого розвороту країни у бік Росії, кризи, революції і російської контрреволюції інтенсивність і непередбачуваність подій зросли у рази. З огляду на це, Україна не так іммобільна, як надрухлива (волитальна) країна. У цій країні, проте, традиційно зрозумілий процес побудови національної держави, утвердження верховенства права, демократії і ринку не завершений ще досі. Тобто кожна спроба реформ змінювалася хвилею застою чи «відпливу»³⁷. Остання хвиля «відпливу», як це не дивно може звучати, почалася не з перемоги В. Януковича, а В. Ющенка. Інволюція конституціоналізму, або свідоме руйнування правил усіма ключовими гравцями, у період президентства В. Ющенка стала чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «сім'єю» В. Януковича³⁸.

Фокус сприйняття України у світі телескопічний. Дивлячись на Україну в порівняльній перспективі, західні експерти бачать чи то «блукання манівцями», чи застій у «сірій зоні», чи нерухливий стан. Причину цього стану, здається, найкраще можна зрозуміти, дивлячись на Україну крізь призму дослідження авторів «Насилля ...». Хоча й Д. Норт із колегами не наголошує на поняттях «інституційна пастка» чи «захоплення держави», вони проглядаються в тексті.

Отже, підсумок такий. Україна не єдина у природному стані. Її рух, як соціальний «рух» узагалі, ніколи не був рівномірним. Поштовх 2004 р. виявився гучним, але недієвим. Хвилю демократичних очікувань мас поглинула хвиля нерегульованого суперництва еліт за джерела ренти. За задумом однієї з груп, вибори 2010 р. мали покласти край у боротьбі всіх проти всіх. У захо-

³⁷ Тарас Кузьо, наприклад, пише про сім циклів новітньої української історії. Див.: Kuzio T., *Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism*, *Praeger Security International*, 2015, p.7-20.

³⁸ Мацієвський Ю., Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні, *Вибори і демократія*, 2011, № 3, с. 49-56.

плений державі рентоорієнтовані еліти діяли раціонально – здобувши пост Президента, зайнялися розширенням повноважень, тобто обмеженням доступу до економічної і політичної сфери. Мислення в категоріях закритого доступу штовхало «донецьких» до монополізації політичного й економічного простору. Те саме робило б і конкуруюче бізнес-утворення, якби перемогу на виборах здобула Ю. Тимошенко. Проте така хижацька поведінка еліт стала згубною для них самих. Свідоме руйнування принципу верховенства права позбавило їхніх очільників гарантій виживання у непевному середовищі. Це типова інституційна пастка, у яку наші еліти загнали себе самі. Закриття доступу не вберегло їх від масових протестів, кризи і революції. Чи підштовхнуть останні події нове владне угруповання до «гри за правилами» і виходу з інституційної пастки? Теорія каже, що для цього потрібен глибокий струс системи, коли еліти будуть поставлені в ситуацію екзистенційної загрози. Криза кін. 2013 – поч. 2014 р. і є таким шоком, але чи призведе він до оздоровлення системи або її розпаду, поки що незрозуміло. Однак уже зараз видно, що в умовах війни з Росією і глибокого падіння економіки самостійно подолати нагромаджений синдром проблем нам буде важко. Україні потрібна тісніша «прив'язка» до здорових інституцій, таких як ЄС і НАТО. У такому разі країні буде легше завершити реформи, стримувати агресію і оживити державу.

Висновки. Традиційні транзитологічні та інституційні пояснення показали, що Україна зійшла зі шляху демократичних та ринкових трансформацій і опинилася у «сірій зоні». Визнання того, що режим в Україні став гібридним, очевидно, більш коректне, ніж переконання про його перехідний характер. Пояснення причини цього стану ми спробували обґрунтувати у цьому розділі.

Політичний режим тут визначений як інституціоналізована сукупність формальних та неформальних правил, що накладають на політичних гравців горизонтальні і вертикальні обмеження у здійсненні влади. З цього погляду режим – це не стільки люди, як інститути, тобто правила, що визначають поведінку людей.

Визнання правил є важливим показником при розмежуванні процесу (зміни режиму) і результату (консолідації авторитаризму чи демократії, гібридизації чи занепаду режиму). Ми наголошуємо, що невизнання гравцями формальних правил, як і визнання ними неформальних правил, має наслідком гібридизацію режиму.

Виділивши транзитологічний, інституційний та постінституційний дискурси, ми показали переваги і недоліки кожного з них, а виявивши обмеження транзитологічного підходу, запропонували альтернативну періодизацію політичних змін в Україні. Попередні спроби періодизації транзиту зіткнулися з обмеженнями методологічного характеру, зумовленими не лінійністю і незавершеністю процесу змін. Із плином часу ми можемо додавати нові етапи, але такий підхід не скаже нам нічого ні про тривалість переходу, ані про те, чому Україна не стала демократією.

Ті самі обмеження присутні і в традиційних інституційних поясненнях, коли мова заходить про вади інституційного дизайну. Наголос на недосконалому розподілі повноважень не пояснює причин цього стану. Чому, наприклад, у більшості пострадянських країн такі «перекося» мали місце, а в більшості східноєвропейських – ні? З іншого боку, визнання того, що нечіткий розподіл повноважень між гілками влади дозволив Президентові збільшити свій вплив на політичний процес, важливе, але навіть показавши, що збільшення повноважень вело до зниження економічної свободи, ми не можемо з'ясувати причинність. Чи це слабкість «демократичної противаги» (парламенту, опозиційних партій чи громадянського суспільства) дозволяла Президентам Леоніду Кучмі і Віктору Януковичу виходити за межі своїх конституційних повноважень, чи, навпаки, надані їм повноваження і неформальний вплив дозволяв ефективно обмежувати парламент, опозицію і громадянське суспільство?

З огляду на обмеження цих двох найбільших уживаних пояснень, у цьому розділі (і монографії автора) розвивається альтернатива, яка сформувалася на перехресті нового інституціоналізму та нової політичної економії. Вбачається, що найглибше, на сьогодні, пояснення причин застою в Україні пропонує теорія суспільств обмеженого та відкритого доступу Д. Норта і його колег.

Пояснення того, чому Україна опинилася у цьому стані, здійснене з допомогою теорії інституційних пасток, яка дозволяє доповнити метатеорію Д. Норта. На обґрунтування тези про те, що Україна потрапила у системну інституційну пастку, запропонована модель сповзання України у пастку гібридності. Модель виходить із того, що три неформальні інститути – клієнтелізм, непотизм і корупція – становлять своєрідний операційний код політичної культури еліт. Ці інститути визначають поведінку еліт протягом усього періоду незалежності. Керуючись звичними для себе практиками, фрагментовані українські еліти не мали стимулів для вироблення стійких правил демократичної політичної гри. Більшість угод, таким чином, мала неформальний характер. Останні були посилені слабкістю держави, високою непевністю і відсутністю взаємної довіри гравців один до одного. Неформальний характер угод і короткострокові мотиви (політична доцільність) призвели до руйнування принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права призвів до утвердження неефективної інституційної рівноваги – гібридного режиму. Перша спроба («Помаранчева революція») виштовхнути країну з цієї пастки була невдалою. Чи буде вдалою друга спроба (Революція Гідності), поки що говорити рано. Якщо запропонована модель правильна, то вихід із пастки можливий за умови радикального оновлення політичної еліти, яка під тиском зовнішніх і внутрішніх викликів може відмовитися від звичного коду поведінки, закласти основи верховенства права і погодитися на гру за правилами. Революція 2014 р. і війна з Росією створюють достатньо стимулів для такого вибору.

Рекомендована література:

1. Arel D., The Muddled Way, *The Current History*, 1998, Vol.97, № 621.
2. Bertelsmann Stiftung. *Status Index 2004-2014. Post-Soviet Eurasia. Ukraine.*, <http://www.bti-project.org/reports/country-reports/pse/index.nc>.
3. Bunce V., Wolchik Sh., *Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

4. Carothers T., The End of the Transition Paradigm, *Journal of Democracy*, 2002, Vol. 13.
5. Doner R., Ritchie B., Slater D., Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective, *International Organization*, 2005, Vol. 55.
6. Dyczok M. *Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement*, Amsterdam: Harwood academic publishers, 2000.
7. Hale H., Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia, *World Politics*, 2005, Vol. 58.
8. Hall P., Political Science and the Three New Institutionalisms, *Political Studies*, 1996, Vol. 44, № 5, p. 936-957.
9. Harasymiw B., *Post-Communist Ukraine*, Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 2002, p. 80-111.
10. Hellman J. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition. Policy Research Working Paper: 2444, <http://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/SC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>.
11. Hellman J., Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions, *World Politics*, 1998, № 50.
12. Kuzio T., Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State, *East European Politics & Societies*, 2011, Vol. 25, № 1.
13. Kuzio T., Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism, *Praeger Security International*, 2015.
14. Lauth H.-J., Informal Institutions and Democracy, *Democratization*, 2000, Vol. 7, № 4.
15. Lauth H.-J., Informal Institutions and Democracy, *Democratization*, 2000, № 7.
16. Miller M., Neoinstitutionalism, *21 Century Political Science: A Reference Handbook*, ed. Ishiyama J., Breuning M., Los Angeles: SAGE, 2011.
17. Motyl A., Making sense of Ukraine, *Harriman Review*, 1997, Vol.10, № 3.
18. North D., Wallis J., Weingast B., *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

19. Omelyanchuk O., *Explaining State Capture and State Capture Modes: The Cases of Russia and Ukraine*, <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.

20. Polterovich V., «Institutional trap», *The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Second Edition*, eds. Durlauf S., Blume L., http://dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262.

21. Schedler A., *The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes*, <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>.

22. Tolstrup J., Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the 'Near Abroad', *Democratization*, 2009., Vol.16, № 5.

23. *Ukraine. Nations in Transit*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine#.VGTTny3Ufcs>.

24. Wilson A., *Ukraine – From Orange Revolution to Failed State?* ECFR, May 30, 2009, http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_speech_washington.pdf.

25. Wolczuk K., *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest: Central European University Press, 2001.

26. Афанасьев М., *Клиентелизм и российская государственность*, Москва: Московский общественный научный фонд, 2000.; Ledeneva A., *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998.

27. Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2 (57).

28. Гельман В., Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике, *Полис*, 2003, № 4.

29. Гельман В., Россия в институциональной ловушке, *Pro et Contra*, 2010, № 4-5.

30. Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2.

31. Грицак Я., Кто такі Українці і чого вони хочуть?, *Критика*, 2011, № 5-6.

32. Дерлугьян Г., Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение, *Полис*, 2000., № 2-3.

33. Либман А., Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов), *Общественные науки и современность*, 2006, № 6.

34. Мациевский Ю. В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года, *Полис. Политические исследования*, 2018, № 1.

35. Мациевский Ю., Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг., *Полис*, 2010, № 5.

36. Мацієвський Ю., Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні, *Вибори і демократія*, 2011, № 3.

37. Мацієвський Ю., *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014)*, Чернівці: Книги – XXI, 2016

38. Норт Д., *Институції, інституційна зміна та функціонування економіки*, Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000.

39. *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, ред. Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий, Київ: Політична думка, 1995.

40. Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади, *Сучасність*, 1996, № 9.

41. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії, *Політична думка*, 1998, № 2.

42. Полохало В., Політична арена України, *Філософська і соціологічна думка*, 1992, № 4.

43. Полтерович В., *Институциональные ловушки и экономические реформы*, http://members.tripod.com/VM_Polterovich/er99001.pdf.

44. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*, за ред. Д. Гузіни, Київ: АйБі, 2003.

45. *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація*, за ред. В. Ісаїва, пер. з англ. А. Іщенко, Київ: КМ Академія, 2004.

4. Чеський парламентський режим після 1989 р.: витоки, розвиток і завдання¹

Мілош Брунцлік, Міхал Кубат

Ця частина присвячена аналізу державного устрою Чехії, його сильних і слабких сторін. Мета праці подвійна: по-перше, здійснити короткий аналітичний огляд розвитку чеського демократичного державного устрою з 1989 р. до сьогодні; по-друге, популяризувати зміни чеського державного устрою й описати перспективи проведення реформ серед міжнародних експертів.

Звичайно, це не історичне есе, яке описує останні 25 років політичного життя Чехії. Вірогідніше те, що ми зацікавлені з'ясувати головні принципи (зокрема й основні зміни в політичній системі Чехії, які вплинули на чеський демократичний режим), через які відбулися зміни в чеському державному устрої.

Увагу буде звернено на декілька аспектів. Перший аспект – походження, а саме виділення головних традицій, на яких побудовано сучасний державний устрій Чехії. Це все стало початком для реставрації чеської демократії 1989 року. Крім того, буде коротко описано комуністичний період Чехословаччини, який став джерелом натхнення для майбутнього демократичного державного устрою, вплинувши на розвиток Чехословаччини та її ладу. Другий аспект – розвиток. Тут буде коротко оглянуто основні принципи чеської демократичної системи зі специфічною типологією демократичних режимів. Це питання релевантне, особливо щодо

зміни способу вибору президента, якого спочатку обирав парламент, але з 2012-го року президента обирають на прямих виборах. Ця зміна розпалила дебати щодо природи режиму в Чехії не лише серед чеської політологічної спільноти, а й також серед міжнародних експертів. Третій аспект – виклики та завдання. Він стосується проблем чеського державного устрою.

У цій частині буде здійснено спробу відповісти на такі питання щодо розвитку чеського парламентського режиму: З якими проблемами стикається чеський парламентаризм? Які їх причини? Чи є варіанти вирішення або пом'якшення цих проблем? Шукати відповіді на ці питання будемо також через відсилання до Конституції Чеської Республіки.

Чехія як держава з'явилася в результаті т. зв. «оксамитового розлучення» (мирного й офіційно узаконеного розпаду союзної держави Чехословаччини). Ліквідація колишньої федеративної республіки була не мимовільною, а запланованою заздалегідь подією. Цей процес вимагав урегулювання та встановлення нових конституційних принципів нової держави. Фактично, Чехія та Словацька Республіка разом затверджували конституцію перед тим, як кожна з держав створили власну: Словаччина у вересні, а Чехія у грудні 1992 року. Отже, хоча Чехія стала новою державою, вона ґрунтувалася на старих принципах.

Нова структура була збудована не на порожньому місці. Батькам конституційного та державного устрою Чехії довелося мати справу з історичною спадщиною держави, якою вона не була б – позитивна чи негативна.

Перша Чехословацька Республіка (1918–1938). Конституційна система Чехії значною мірою базувалася на традиційній конституційній системі Першої Чехословацької Республіки. Справді, архітектура Чеської конституції, прийнятої 1992 року, була натхненна конституцією 1920 року.

Для того, щоб зрозуміти особливості сучасного демократичного режиму Чехії, потрібно описати ключові принципи Чехословацької конституції. Хоча Чехословаччина стала однією з держав-наступників Австро-Угорської імперії, її конституційні та політичні врегулювання були створені не на спадку імперії. Оби-

¹ Частину підготовлено на основі статті: Brunclik M., Kubat M., The Czech Parliamentary Regime After 1989, *Acta Politologica*, 2016, Nr 2, p. 5-29.

дві Чехословацькі конституції – 1918 і 1920 років – основані на різних джерелах. Головною базою для створення конституції стали французька та американська моделі. Конституція США була прикладом для написання чеської преамбули й розділів щодо повноважень судової влади, тоді як французька модель головно вплинула на чехословацький парламент.

Хоча американські та французькі конституції досить різняться, адже вони представляють різні види демократичних режимів, головною характеристикою Чехословацької конституції став республіканський парламентаризм. Парламентарні держави утворюються з уряду, базованого на конституції. Це була парламентська система, ґрунтована на принципі пропорційності та консенсусу. Чехословацький парламентаризм існував зі специфічними особливостями, однією з яких був особливий статус президента. Хоча американська модель президентства не була продубльована в Чехословацькій конституції, імовірно, що факт використання цих особливостей розглядали.

Навіть засновник Першої Республіки та перший президент Томаш Масарик був схильний до американської моделі президентства, оскільки не хотів бути тільки пасивним представництвом держави. Завершальна версія конституції не передбачала існування сильного або «керівного» президента, проте все ж таки президент отримував певні повноваження щодо уряду та парламенту. З іншого боку, це була передовсім політична практика, яка зробила його важливою фігурою політики, суспільства і культури Чехії. Масарик, як і другий чеський президент Едвард Бенеш, цілком слідував своїм конституційним повноваженням.

Комуністична Чехословаччина. Традиція президенства була такою сильною, що навіть комуністи після вдалого державного перевороту не ризикнули замінити інститут президента з колективним главою держави радянської моделі. Отже, комуністична Чехословаччина була всього-на-всього країною Східного блоку, яка зберігала індивідуальне самовладдя держави до кінця комуністичного режиму. На перший погляд, державний устрій комуністичної Чехословаччини мав деякі ознаки Першої Республіки (наприклад, інституція президента). Проте, комуністична систе-

ма принесла головний прорив у розвиток Чехословацького державного устрою, тим самим відрізвавши всі зв'язки з попередніми періодами.

Комуністична конституція травня 1948 р. все ще містила принципи відділення повноважень і парламентського режиму (наприклад, відповідальний уряд і президент, які існували суто формально і на практиці зовсім не слідували принципам). «Соціалістична» конституція з липня 1960 року зберегла принцип єдності державної влади, де влада була формальним представницьким суб'єктом. Кожен із цих принципів вплинув на державне право Чехословаччини від жовтня 1968 р., що формально перетворило унітарну державу в національну федерацію, яка складалася з Чеської Соціалістичної Республіки та Словацької Соціалістичної Республіки.

Хоча політична практика змінилася, існує факт, що центральна влада перебувала в руках компартії, а не відповідних для цього інституцій. Голови компартій стали де-факто керівними президентами. Досить парадоксально цей характерний і швидше сфабрикований засіб зберіг традицію впливовості президентів.

Падіння комунізму 1989 року відчинило двері для демократичних змін державного устрою. Нетривалий період листопадової Чехословаччини (1989–1992) не забезпечив потрібної мотивації для конституційних змін для майбутньої Чехії. Чехословаччина після необхідних виправлень соціалістичної конституції не погодилася з прийняттям нової демократичної конституції, залишивши стару соціалістичну.

Державний устрій значною мірою розвивався спонтанно, головні акценти було поставлено на розвиток політичного плюралізму, демократичні вибори, економічні трансформації (наголошували на приватизації державного майна), а також, можливо, найголовнішим серед усіх змін стало налагодження відносин між чеськими та словацькими мовними групами, що призвело до розподілу Чехословаччини в майбутньому. Замість обговорення Чехословацької конституції, відбулося напрацювання фундаментальних основ для майбутніх конституцій Чехії та Словаччини, які стали більш релевантними.

Головні принципи чеського державного устрою. Як згадано вище, чеську конституцію підтримала більшість населення на Чеській національній раді 16 грудня 1992 року. Історична спадщина стала фундаментом для створення нових політичних і конституційних традицій Першої Республіки. Це справді зробили чеські політики. Чеський політолог Йозеф Млейнек зазначив: «Чеська конституція була по суті креативною копією першої Чехословацької конституції (...)», хоча з певними виправленнями.

Найголовнішими принципами чехословацького державного устрою в новій конституції стали: консенсусна модель демократії та парламентська система врядування. Консенсусну модель чеської політичної системи добре описано в теорії мажоритарної та консенсусної демократії Аренда Лейпгарта.

Варто зауважити, що чеська демократія повністю не відповідає особливостям Лейпгартової моделі демократії, але все ж певні особливості були. Чеський уряд зазвичай складається з коаліцій, але він не «широкий». Існує загальний баланс між виконавчою та законодавчою владою, але, парламент має більший вплив завдяки уряду. Виборча система пропорційна, проте з укріпленнями мажоритарної системи. Парламент двопалатний, але не симетричний, тому що Палата депутатів (нижня палата) значно сильніша, аніж Сенат. Проте зрозуміло, що чеський державний устрій більш схильний до консенсусної демократії, ніж до мажоритарної. Особливості парламентської форми врядування цілком залежні від чеського державного устрою. Чеський демократичний режим має в основі принципи розділення гілок влади, які не досить віддалені одна від одної, оскільки виконавчі й законодавчі повноваження частково поєднані. Функції глави держави (президента) і керівника (прем'єр-міністра) відокремлені. Хоча президент формально (відповідно до конституції) входить до керівної верхівки держави, але не має жодної реальної виконавчої влади, яка цілком належить уряду, очолюваному прем'єр-міністром.

Ключовий принцип такий, що реального утримувача виконавчої влади (уряд) формує і затверджує парламент, а точніше, Палата депутатів (не Сенат). Уряд політично відповідальний перед Палатою депутатів.

Президент, своєю чергою, не має політичної відповідальності перед парламентом. Президент може розпустити Палату депутатів, але за дуже специфічних і чітких обставин. Іншими словами, президент не може розпустити Палати депутатів лише за власним бажанням, оскільки розпуск передбачено по суті як «захисний механізм» впливу, щоб усунути «надзвичайну» парламентську ситуацію.

Загалом, основні принципи чеського демократичного режиму відповідають усім характеристикам парламентаризму. Крім того, парламент утворюється з уряду, який виконує роль якоря чеського державного законодавства. Це не означає, що Чехія може бути прикладом чистого парламентського режиму (якщо взагалі його можливо визначити). Режим стикається з різними модифікаціями або деформаціями. Імовірно, найбільш видимою серед них є позиція президента та спосіб його виборів.

Прямі вибори президента. Чеський демократичний режим розвивався стрімко, дещо змінилося з 1993 року до теперішнього часу, але ми визначаємо тільки декілька істотних змін, які значно вплинули на нього. Конституція 1992 року була змінена вісім разів. Більшість із цих змін не була значною та майже не впливала на демократичний режим держави, окрім введення прямих виборів президента 2012 року. До того, президента обирали на окремій сесії обох палат парламенту в три тури, тепер президента обирають всенародно в два тури. Як і чому прийшли ці зміни?

Ідея прямих виборів президента не нова для Чехії. Уперше в грудні 1989 р. комуністи запропонували, що президента потрібно обрати на прямих виборах. Чому і як це відбулося? Комуністична партія прагнула скористатися популярністю останнього комуністичного федерального прем'єр-міністра Ладислава Адамця, аби обрати його замість Вацлава Гавела, який мав більшу популярність наприкінці 1989 року. Згодом з'явилися й інші пропозиції щодо просування ідеї прямих виборів президента. Цю зміну супроводжували дві хвилі обговорень, які відбулися в чеському громадському просторі. З одного боку, тривали дискусії, де переважно обговорювали різні аспекти ідеї прямих виборів; з іншого – конституційні зміни. Обидві дискусії були досить цікаві.

Прибічники прямих виборів стикалися з опонентами. Ці дебати відомі саме утворенням двох таборів дискусантів. З одного боку, були майже всі політики та більша частина місцевих ЗМІ, з іншого – уся спільнота політологів і конституційних адвокатів. Поки перша група пристрасно обстоювала прямі вибори, друга постійно опонувала цій ідеї і застерігала від таких небезпечних реформ. Справді, обидві групи мають право на існування. Прибічники прямих виборів покладалися передусім на громадську думку, оскільки народ був схильний сприймати прямі вибори як більш «демократичні», ніж непрямі. Опоненти заперечували це, стверджуючи, що такий метод обрання президента шкідливий і це значно спотворює чеський демократичний режим. Проте, незважаючи на застереження щодо прямих і непрямих виборів президента, політичні еліти схвалили цю конституційну зміну, хоч і виступили дуже незалежно. Фінальне голосування відбулося в Палаті депутатів у грудні 2011 р., ідею підтримали всі партії за винятком комуністів. Сенат схвалив прямі загальні вибори в лютому 2012 року.

Парламентський або напівпрезидентський режим? Запровадження прямих універсальних президентських виборів у Чехії призвело до розголошу цієї зміни серед міжнародної політичної спільноти. Головним питанням було таке: чи Чехія прийняла зміни задля переходу від парламентського до напівпрезидентського устрою? Раніше в чеській академічній спільноті існував своєрідний консенсус, що Чеська Республіка була парламентським режимом, який, однак, мав специфічну позицію президента, про що йшлося вище. Деякі політологи та правники, які вивчали конституційне право, указували на наявність «президентського елемента» в режимі, але все ж уважали його переважно парламентським.

Після введення прямих президентських виборів 2012 р. та проведення виборів 2013 р. почали з'являтися досить обережні ідеї утворення напівпрезидентського режиму. Як дехто стверджував, «у довготерміновій перспективі існує ймовірність переходу до напівпрезидентського режиму, проте не зараз». Загалом же, серед наукової спільноти переважає думка, що Чехія після 2012 року залишилася парламентською республікою, або що

чеський режим – це парламентська республіка з посиленою роллю президента, якщо порівнювати з класичною парламентською республікою. Також існують думки, що в Чехії парламентський режим відійшов від звичайних характеристик парламентаризму та має його особливі ознаки завдяки прямим президентським виборам, або що сучасний парламентський режим у Чехії деформувався і неефективний. Конституційні зміни в Чехії аналізують різні іноземні вчені. До 2012 року Чехію загалом асоціювали як парламентську республіку. Проте після 2012 року чеський режим тяжіє до напівпрезидентського. Англомовні автори часто виходять із визначення напівпрезиденталізму, яке запропонував Роберт Елджі. Деякі вчені вважають його базовим або стандартним, передусім беручи до уваги наявність прямих виборів президента. У цьому випадку зрозуміло, що Елджі та його послідовники визначатимуть Чехію напівпрезидентською державою. Більшість чеських науковців вважає, що це зовсім не так. Їхні дослідження не базовані лише на напівпрезиденталізмі, але в них уперше докладно проаналізовано цей випадок. Дослідники передусім зосереджуються на владі президента або навіть на виконавчій владі, яку має президент у Чехії. Існує навіть така ознака, що чеські науковці схильні до ідей розуміння напівпрезиденталізму, про яке писали Дюверже та Сарторі, а саме, що в напівпрезидентських республіках президент майже не має реальної влади, хоча він не є також чисто церемоніальним президентом. Цей висновок типовий не лише для чеських авторів, але й здебільшого для центральноєвропейських учених. Чеські науковці визнають, що позиція чеського президента виняткова. Згідно з конституційним юристом Яном Киселею: «У Чеській Республіці ми можемо говорити про специфічну роль президента як харизматичного лідера, спроможного надихнути громадян. Президент проживає в замку, має власну військову охорону, на церемоніальних зустрічах про нього оповідають фанфари... Портретом глави держави прикрашають кабінети в школах та інших державних структурах і закладах, а невдоволені громадяни завжди шукали справедливості в президентському офісі». Дехто з дослідників зауважує, що унікальність президента спричинена радше культурно-політичною

природою, яка була історично обумовлена, зокрема монархічними традиціями.

Прямі вибори парадоксально змінили традиції чеського президентства. Через переважну легальність завдяки незалежним виборам створено умови для зміцнення традицій впливового президента. Проте прямі вибори більш шкідливі для чеського режиму, аніж корисні. Президент має певний політичний вплив завдяки прямим виборам, проте він не має жодної виконавчої влади (ні в конституційних межах, ні в політичній діяльності). Результатом стала сильна деформація парламентського режиму, який стикнувся з низкою проблем і викликів.

Виклики. Проблеми чеського парламентського режиму пов'язані не лише з президентством. Парламентаризм – складна система за своєю природою. За останні 5 років збільшилася кількість наукових політичних праць чеських дослідників, присвячених аналізу коаліційної кризи. Автори звертаються до двох головних викликів для чеської політичної спільноти. По-перше, існує криза в політиці, яка виявляється в низькій політичній культурі серед населення, підвищенні політичної корупції й недовіри до політики та демократії. По-друге, криза чеського парламентського режиму виразно помітна в його нестабільності й нездатності повністю реалізуватися. Обидва виклики обґрунтовані. Наше завдання – описати другу частину кризи, а саме проблеми чеського парламентаризму.

Нездатність парламентського режиму. Чеський парламентський режим добре функціонував у 1990-х роках. Партійна система була ефективною та стабільною. Це втілила партія *Občanská demokratická strana* (ODS), найбільша чеська політична сила, яку очолював Вацлав Клаус, тодішній прем'єр-міністр і головний організатор економічних змін у державі. Між 1992 та 1996 роками Клаус привів до влади праворадикальну коаліцію, яка провела декілька реформ. Його призначили головою уряду після виборів 1996 року, проте це сталося тільки через толерантність партії *Česká strana sociálně demokratická* (ČSSD), яка, отже, допомогла коаліції меншості Клауса виграти вотум довіри в липні 1996 року. Уперше було створено кабінет меншості, що міг покладатися на

підтримку 99 із 200 членів парламенту. Цей уряд залишився при владі до 1998 року. Після нього розпочався період нестабільності. Це явище збереглося в Чехії і до сьогодні та стало особливістю чеського парламентського режиму. Чому так? Чеський уряд не базується на зрозумілій і послідовній більшості: зазвичай уряди ґрунтувалися на меншості (1996–2002 рр., 2006–2009 рр.) і були політично непослідовними, тобто об'єднували праворадикальні та ліві партії (2002–2006 рр.), засновані на суперечливих принципах (опозиційний договір 1998–2000 рр. замінили «Патентом толерантності» в січні 2000 р.), хитких коаліціях, залежних від однієї людини – очільника уряду. Окрім цього, існували три технократичні кабінети. Результатом цієї діяльності стала хронічна нездатність і нестійкість урядів. Між 1996–2014 рр. в Чехії було 11 урядів і 10 прем'єр-міністрів. Середня тривалість одного уряду – близько півтора року.

Чому так? Існують політичні та конституційні причини цієї нестабільності. По-перше, політичні партії були досить слабкими та вразливими через слабку партійну основу, відсутність дисципліни й неієздатність. По-друге, була висока політична поляризація партійної системи, головно через *Komunistická strana Čech a Moravy* (KSČM), що досі має нульовий коаліційний потенціал на національному рівні. Наслідком цього стало те, що близько 15% парламентських місць посідають комуністи, яких апіорі вилучають із будь-якої коаліції. Отже, ČSSD, яка не є спадкоємицею компартії, а радше відродженою політичною силою, коріння якої сягає XIX століття, не має коаліційного партнера серед лівіці. Тому їй доводиться формувати меншість. Третя і найголовніша проблема – криза «традиційних» політичних партій і поява нових упродовж 2010–2013 рр. Нові партії позиціюють себе як антикорупційні й антиполітичні об'єднання. Найуспішнішою виявилася партія *ANO 2011*, яка отримала 19% на виборах 2013 р. та ввійшла в коаліцію із християнськими демократами та ČSSD. Антиполітична та антипартійна риторика ANO схильна до поділу всіх учасників політичного життя на політиків (некомпетентних, самозакоханих, часто корумпованих) й експертів-професіоналів (які мають протилежні характеристики). Останні, на думку при-

хильників цього поділу, здатні керувати урядом за принципами приватного підприємництва. Такі стосунки поглиблюють поляризацію партійної системи, яка своєю чергою призводить до подальшої нестабільності. Як було зазначено вище, чеська конституція заснована на історичних традиціях Чехословаччини міжвоєнного періоду. Цей вид парламентського режиму реалізується в парі з елементами впливового президенталізму. Конституційні повноваження прем'єр-міністра порівняно слабкі й залежні від Палати депутатів. Прем'єр-міністр слабкий, бо не головує над усіма міністрами. Палата депутатів діє згідно з досить вільними правилами щодо надання прав окремим членам парламенту. Крім того, пропорційна виборча система працює на користь великих партій, проте це не полегшує утворення парламентської більшості. Усе це призводить до подвійної фрагментації Палати депутатів (політичної та індивідуальної), що не сприяє стабільності уряду. Другий чинник, який впливає на детермінацію політичної позиції уряду, – президент, чий вплив було збільшено введенням прямих президентських виборів. Президент не очолює виконавчої влади й не може управляти повною мірою, бо Чехія – напівпрезидентська держава. Проте політична позиція президента послаблює позицію прем'єр міністра.

Як вирішити проблему? У чеській академічній літературі існує багато варіантів вирішення або пом'якшення наявних проблем парламентського режиму в країні. Більшість науковців загалом прагне відійти від типової ситуації «війн» демократії і замість цього перейняти деякі принципи мажоритарної демократії. Важливо підкреслити, що міжвоєнна Чехія – протилежна до Чехії після 1993 року. Існує певна схожість між Першою Республікою та Чехословаччиною, але все ж Чехія мала досить різний державний устрій. Це віддзеркалено щонайменше в двох аспектах: стан суспільства і стан політичної прихильності. Міжвоєнна Чехословаччина була типовим сегментованим суспільством, поділеним за етнічними, лінгвістичними, релігійними й іншими ознаками, які вплинули на характер партій. Чехія своєю чергою має здебільшого однорідне суспільство, відображене у двопартійній системі, тобто чеська система партій основана на одному поділі – соці-

ально-економічному. Ця особливість не змінювалася навіть після утворення нових партій упродовж 2012–2013 років. Отже, якщо демократія згоди була вимогою міжвоєнної Чехословаччини, ця модель не потрібна для сучасної Чехії.

Загалом, немає жодних основних перешкод для використання мажоритарної моделі (і, отже, одночасно розташовувати за пріоритетами принцип ефективності над принципом репрезентативності) в сучасній Чехії. Існує можливість провести реформи парламентської системи, щоб зміцнити мажоритарні елементи чеської демократії. Можливості чеського демократичного режиму змінюються в напрямі мажоритарних елементів. По-перше, рух до напівпрезиденталізму; по-друге, реформа парламентському режиму. Парламентський режим може бути раціоналізований двома шляхами: інституційно та політично. Інституційне вирішення перебуває в межах конституції. Зокрема, ідеться про збільшення захисту уряду від парламенту.

Нова процедура утворення уряду: а) визначає завдання для відповідних установлених акторів (президент і парламент); б) забезпечує чергування ролей під час творення уряду; в) забезпечує реальну загрозу розпустити парламент у разі затягування процесу творення уряду. До цих особливостей варто додати короткі терміни, які передбачають, що встановлені актори вживають свої заходи так, щоб процес не був штучним або невизначеним.

Висновки. У цій частині описано походження, розвиток і виклики чеського державного устрою. Як бачимо, чеська політична система зіштовхнулася зі серйозними проблемами, які часто обговорюють місцеві політологи, а також конституційні юристи. Мета цих дискусій – визначити суперечливі моменти, ідентифікувати причини, а також запропонувати шляхи вирішення проблеми. Загалом докладені зусилля не були надто успішними. Проблеми чеського державного устрою дуже глибокі та багатоглибинні. Вони сполучні з усіма головними аспектами демократичного державного врядування, включно з конституційною, партійною та виборчою системами. У цій частині всебічно розглянуто проблематичні моменти чеського державного устрою.

Рекомендована література:

1. Agnew H., *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown*, Stanford: Hoover Institution Press, 2004.
2. Baylis T., Presidents versus Prime Ministers: Shaping Executive Authority in Eastern Europe. *World Politics*, 1996, Vol. 48, no. 3, p. 297-323.
3. Brunclík M.; Kubát M. (2014). The Crisis of the Czech Politics 25 Years after the Velvet Revolution, *Politeja*, Vol. 11, no. 2(28), p. 163-179.
4. Brunclík M., Kubát M., The Czech Parliamentary Regime After 1989, *Acta Politologica*, 2016, Nr 2, p. 5-29.
5. Elgie R., The Politics of Semi-Presidentialism. In Elgie R. (ed.) *Semi-presidentialism in Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 1- 21.
6. Krouwel A., Measuring Presidentialism and Parliamentarism: An Application to Central and East European Countries, *Acta Politica*, 2000, Vol. 38, no. 4, p. 333-364.
7. Kysela J., Kühn Z., Presidential Elements in Government. The Czech Republic, *European Constitutional Law Review*, 2007, Vol. 3, no. 1, p. 91- 113.
8. Lijphart A., *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven and London: Yale University Press, 1977.
9. Wolchik S. L., The Czech Republic: Havel and the evolution of the presidency since 1989. In Taras R. (ed.), *Postcommunist Presidents*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 168-194.

5. Словаччина – боротьба за демократію, економічне процвітання та емансипацію в міжнародних відносинах

Петер Терем

Вступ. Холодна війна закінчується між 1980-ми і 1990-ми роками розпадом централізованої планової системи, завдяки якій також «упали» всі тоталітарні режими в Європі. 1989 рік став найбільшим геополітичним землетрусом у регіоні, який сформував особливості невеликих держав. Залізна стіна впала, процес демократизації суспільства почався і відмінність між мовноспокійними народами починає поляризуватися.

Результатом цього є розпад трьох багатонаціональних держав – СРСР, Чехословаччини та Югославії. Східно-Центральна смуга Європи розколюється на малі держави за національними особливостями. Більшість цих країн налічує декілька десятків квадратних кілометрів площі з менш ніж 5 мільйонами жителів. Це заважає створенню будь-яких централізованих регіональних сил, тож країни змушені шукати нові гарантії своєї безпеки.

Швидке припинення дії Варшавського договору і РЕВ (Ради економічної взаємодопомоги) 1991 року означало радикальну зміну, що потрясла стабільність країн. У поєднанні з загостреними трансформаційними змінами це призвело до тимчасової дестабілізації Польщі, Чехословаччини й Угорщини (а також Румунії, Болгарії і т.д.).

Саме зараз, майже через три десятиліття політичних та економічних змін, доцільно переглянути й оцінити події цього періоду. Звісно, повернення до колишньої системи здається малоймовірним, а успіх консолідованої демократії далекий від реальності більшості країн Центральної і Східної Європи. Небезпечний підйом популізму, націоналізму, ксенофобії, культурної й інформаційної війни і свавілля корупції є лише одними з найбільш акцентованих ознак щодо відсутності загального блага, яке поширює суспільство.

Політичні причини поділу Чеської і Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР). Після розпаду тоталітарних організацій у Чехословаччині, який відбувся під впливом студентських протестів разом з іншими соціальними класами в листопаді 1989 р., розпочалися нові політичні й економічні трансформації. Період перетворення (трансформації) зосереджений на переході від тоталітарно-комуністичного режиму до ліберально-демократичної політичної системи, а також від централізованої планової економіки до ринкової. Стрімко політична і конституційна система набула характеру парламентської системи. Була прийнята Хартія основних прав і свобод.

Політичний і соціально-економічний розвиток країни в новій демократичній системі неможливий без ознайомлення з основними учасниками подій – політичними партіями. Вони визначили курс країни, правотворчості і заходів, які вживають уряди окремих країн на основі коаліційних угод.

У середовищі Словаччини було підтверджено, що якість демократичного політичного середовища або її відсутність значно залежить від якості політичних партій. Розвиток демократії перебував під впливом таких факторів, як цивілізаційне тло, соціально-культурний розвиток, історичний досвід, традиції і зовнішні чинники.

У червні 1990 року відбулися перші незалежні парламентські вибори. Перші незалежні вибори Національної ради Чехії виграв *Občianske Fórum* (ОФ, Громадянський форум) (49,50%); у Словаччині *Verejnost' proti násiliu* (VPN, Суспільство проти насильства)

отримала більшість голосів (29,35%), а *Kresťanskodemokratické hnutie* (КДН, Християнсько-демократичний рух) посів друге місце (19,21%), далі йшли *Slovenská národná strana* (SNS, Словацька національна партія) (13,94%), *Komunistická Strana* (КСС, Комуністична партія) (13,35%) і угорська коаліція – ESWMK (МК, 8,66%). (згідно з даними Статистичного управління Словацької Республіки 2018 року).

У Федеральній асамблеї *Občianske Fórum* і VPN отримали найбільшу підтримку.

Мар'ян Чальфа (VPN) став прем'єр-міністром федерального уряду. В уряді Словаччини два прем'єр-міністри були змінені – Владімір Мечіар (у квітні 1991 року), а потім Ян Чарногурський (КДН). Франтішек Міклошко став головою Національної ради Словаччини.

5 серпня 1990 року Вацлав Гавел був обраний президентом ЧСФР. Однак унаслідок невдалого рішення скоротити звичний офісний період від чотирьох до двох років була ускладнена можливість політичних еліт вирішувати головні політичні, економічні та соціальні проблеми, включно з питаннями державного права.

Нова свобода і демократія почала розвивати дискусії, табуовані або маргіналізовані в попередніх десятиліттях. Унаслідок багато проблем, якими тривалий час нехтували, сплили на поверхню. Питання щодо позиції Словаччини в стосунках із Чехією заклало вектор у майбутньому розвитку відносин. Воно було викликане «війною дефіса». Навесні 1990 р. президент В. Гавел запропонував змінити назву держави під впливом нових обставин; офіційна назва ЧССР утратила прикметник «соціалістична». Словаки закликали об'єднати назви держав дефісом: Чехо-Словаччина, однак чехи вимагали зберегти традиційну назву.

Цей конфлікт полягає в тому, що словаки сприймали державу як поєднання двох окремих країн (історично, Словаччина не була частиною Чеського королівства), а чехи – цілісною, ідентифікуючи себе чехословаками. Компромісу досягли завдяки новій назві – Чеська і Словацька Федеративна Республіка. Чехи продовжували писати назву країни Чехословаччина без дефіса, а словаки, своєю чергою, використовували дефіс. Затвердили також новий держав-

ний герб, який складався з чотирьох полів: двох чеських і двох словацьких, діагонально розташованих одне навпроти одного¹.

Інший конфлікт був пов'язаний із розподілом повноважень між федеральним урядом і двома республіками. Компромісу досягли шляхом, так званого закону компетенцій, який розподілив повноваження між федеральними і республіканськими органами, зменшивши силу федеральних законів і інститутів.

Нова конституція стала третьою проблемою для держав. Перемовини тривали 16 місяців, і, як результат, парламент республіки представив рішення в лютому 1992 року. 20 членів Словацької національної ради (SNC) не змогли схвалити запропоновану пропозицію шляхом голосування від 10 до 10.

Чеська національна рада відмовилася продовжувати переговори. Згоди щодо принципів державної правової системи між державами не відбулося².

«Критичні вибори» 1992 року та їх наслідки. Існувало кілька різних поворотів у політичному розвитку 1989 року. Усі незалежні вибори в 1990-х роках можна охарактеризувати як «критичні вибори», які зображують переломні моменти в політичному розвитку держав.

Політична еліта була особливо зосереджена на виборах червня 1992 року. Питання державного права посідало важливе місце у виборчій кампанії, проте його не було чітко сформульовано й обговорено до виборів.

Результати виборів у червні 1992 року визначили подальший розвиток системи державного законодавства.

До Словацької національної ради пройшли: *Hnutie za demokratické Slovensko* (HZDS, Рух за демократичну Словаччину), отримавши перемогу (37,26%), *Strana demokratickej ľavice* (SDĽ, Ліва демократична партія), посіла друге місце (14,70%), далі – KDH (8,89%), SNS (Словацька національна партія, 7,93%) і Угорська коаліція (7,42%) (згід-

¹ Kováč D., *Dejiny Slovenska*, Bratislava: Nakladatelství Lidové noviny. 1998, p.316-323,331-334, 337-338.

² Kováč D., *Dejiny Slovenska*, Bratislava: Nakladatelství Lidové noviny. 1998, p.316-323,331-334, 337-338.

но з даними Статистичного управління Словацької Республіки, 2018 р.); у Чехії перемогла *Občianska demokratická strana* (ODS, Громадянська демократична партія). У Чехії праві партії отримали більшість, тоді як у Словаччині переможці належали до центристських, лівих поглядів і національно-орієнтованих партій (HZDS).

Незважаючи на те, що можна було створити дієві федеральні державні органи, технічно це вимагало прагматичного підходу й бажання розділити країну. Лідери обох партій-переможців, Владімір Мечіар (HZDS) і Вацлав Клаус (ODS), стали прем'єр-міністрами уряду республіки. Очікувалося, що вони разом із федеральним урядом і федеральним парламентом створять умови та законні межі для розподілу країни.

3 липня 1992 року кандидат у президенти Вацлав Гавел не отримав необхідної більшості голосів. 17 липня Словацька національна рада проголосила Декларацію незалежності словацької нації (зі 150 членів 113 проголосували «за», 24 – «проти» і 10 утрималися). Після обрання президента Чеської і Словацької Федеративної Республіки Вацлав Гавел пішов у відставку. Конституція Словацької Республіки була затверджена 1 вересня 1992 року і набрала чинності 01.10.1992³.

Провідна політична еліта була не зацікавлена шукати компроміс, щоб підтримувати цілісність держави, незважаючи на те, що опитування громадської думки засвідчили, що більшість громадян не хоче розподілу Чехо-Словаччини. Це призвело до рішення проголосувати згідно з конституційним законом щодо поділу Чехо-Словаччини на Чеську та Словацьку Федеративну Республіку. Результати були представлені на Федеральній асамблеї, яка прийняла закон 25.11.1992. Референдум про систему державного права не відбувся, бо це загрожувало втратити лідерські позиції, отримані на виборах у червні.

01.01.1993 Чехо-Словаччина була розділена на Чеську Республіку та Словацьку Республіку. Поділ Чехо-Словаччини Європа сприйняла з глибоким розумінням. Незважаючи на нову ситуа-

³ Kováč D., *Dejiny Slovenska*, Bratislava: Nakladatelství Lidové noviny. 1998, p.316-323,331-334, 337-338.

цію, тісна співпраця між чехами і словаками, як народів із надзвичайно близькими стосунками, триває і донині й розвивається в усіх царинах політики, економіки, освіти та культури⁴.

Політичний розвиток після відхилення Словаччини від демократичного шляху. Внутрішньополітичний і економічний розвиток у першому десятилітті існування незалежної Словацької Республіки був відзначений боротьбою за демократичний характер країни з успішною ринковою економікою і прозахідною орієнтацією.

До 1993 року відбувалася боротьба за національну ідентичність, сецесію, економічну трансформацію з нетолерантним і досить недемократичним стилем керівництва прем'єр-міністра Владіміра Мечіара, що значно розділило політичні еліти Словаччини. Була самопроголошена «цивільно-демократична» опозиція, щоб боротися з націоналістичним популізмом HZDS Владіміра Мечіара. Вона складалася спочатку з колишніх федералістів, сепаратистів і опортуністів, які програли боротьбу за владу Владімірові Мечіару⁵.

Ідея типового змагання між правими, центристськими та лівими партіями була досягнута лише частково. Суперництво не відбувалося на рівні цінностей і ідей; воно перетворилося на боротьбу за владу лідерів, політичних стилів, етнічних і національних питань, концепцій нації та держави (етнічного проти цивільного), а також відносин щодо поділу ЧСФР. До основних політичних блоків увійшли правоцентристські, ліві й націонал-популістські партії. Їхні взаємодії визначили створення урядових коаліцій. Взаємодія між окремими сторонами в межах блоків додатково сформувала політику, сприйняту урядовими коаліціями⁶.

⁴ Terem P. Slovakia in Central Europe – geopolitical aspects. chapter 1., Terem P., Čajka P., Rýsová L., *Slovakia in geopolitical and geo-economic context*, Praha: Professional Publishing, 2015, pp. 6-38.

⁵ Szomolányi S., Slovakia between Eastern and Central European Ways of Transition, Dvořáková V. (ed), *Success or Failure? Ten years after*. Praha: Česká společnost pro politické vědy, Slovenské združenie pre politické vedy, 1999, pp.28, 34.

⁶ Mesežnikov G., Politické strany a stranická politika po Novembri '89, Bútora M., Kollár M., Mesežnikov G., Bútorová Z. (eds.), *KDE SME? Mentálne mapy*

Після виборів 1992 р. HZDS побудував уряд із мовчазною, а згодом із відкритою підтримкою SNS (Словацької національної партії). У промові перед Новим 1994 роком президент Міхал Ковач запропонував створити широку коаліцію для того, щоб подолати нестабільність політичних партій. Члени HZDS широко критикували президента. З іншого боку, президент критикував їх за концентрацію влади у своїх руках під час парламентської промови в березні 1994 року.

Групи поміркованих політиків уже відійшли до однієї зі сторін, частина з них створила ліберальну *Demokratická únia* (DÚ).

У березні 1994 року урядова коаліція втратила більшість у парламенті й уряд Владіміра Мечіара поступився урядові Йозефа Моравчика, чия коаліція складалася з членів DÚ (Демократичного союзу), KDH (Християнсько-демократичного руху) і SDL (Партії лівих демократів). Завдяки угорським партіям коаліція отримала достатню підтримку. Умова, згідно з якою SDL увійшла в коаліцію, полягала в тому, що парламентські вибори повинні відбутися в жовтні 1994 року (підтримка SDL тоді зростала).

На виборах 1994 року переважав HZDS / Рух за демократичну Словаччину, який отримав 34,96% голосів. SDL / Партія лівих демократів (ця чотирипартійна коаліція відома як *Slobodná voľba* / Вільний вибір) зазнала поразки, ледь отримавши достатньо голосів (10,41%), щоб увійти до парламенту; поріг був 10% для чотирьох партійних коаліцій. MK / Угорська коаліція – 10,18%, KDH / Християнсько-демократичний рух – 10,08%, DÚ / Демократичний союз – 8,57%, ZRS / Союз працівників Словаччини – 7,34% і SNS / Словацька національна партія – 5,40% (згідно з даними Статистичного управління Словацької Республіки, 2018 р.).

Результати парламентських виборів 1994 року привели до влади ще одну коаліцію на чолі з Владіміром Мечіаром, яка складалася з HZDS, SNS і лівих / популістів ZRS. ZRS мали конфлікт із SDL щодо ставлення партій до робітничого класу і його інтересів. Опозиція в особі KDH, DÚ, SDL і Угорської партійної коаліції підтверджувала свою лояльність щодо демократичних ціннос-

Slovenska. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2010, pp. 44-45, 47-48, 50, 56, 57, 59.

тей, верховенства закону, а також огиду до авторитаризму. Поділ партійної системи на демократичні й авторитарні партії істотно вплинув на розвиток упродовж 1994–1998 рр.

Вибори 1994 року засвідчили політичний регрес і відмову Словаччини йти шляхом трансформації на прикладі Угорщини, Чехії та Польщі. Це відхилення було визначено в структурних характеристиках політичних партій, елітній конфігурації і політичній культурі Словаччини⁷. Національно-популістські партії в коаліції підтримували авторитарний підхід до влади, який вважають конфліктним щодо ліберально-демократичних цінностей. Це зумовило обмеження вільних демократичних виборів, стримало соціально-економічні реформи та призвело до контролю економіки і приватизації.

Приватизація стала одним із нестабільних питань серед політичних прихильників урядової коаліції, тому завдання було покладено на Національний фонд майна. Коаліція «нападала» на президента Міхала Ковача, лишивши його декількох компетенцій, зокрема права обирати керівника секретної служби (SIS)⁸. У серпні 1995 року сина президента викрали. У справі було змінено двоє слідчих, згодом убито чоловіка, пов'язаного з головним свідком викрадення.

Урядова коаліція контролювала всі ключові пости й комітети в парламенті, а також основні державні засоби масової інформації. Були спроби вигнати DU з парламенту, звинувативши її в підробленні петиційних листів, що допомогли партії перемогти на виборах у жовтні 1994 року. Секретна служба працювала без парламентського контролю. Майбутній референдум було зіпсовано.

Такий розвиток хвилював демократичну частину суспільства, а також США і країни ЄС. Урядова коаліція позитивно не реагувала на дипломатичні заходи, ужиті ЄС і США. Тому ЄС вибрав

⁷ Szomolányi S., Does Slovakia Deviate from the Central European Variant of Transition?, Szomolányi S., Mesežnikov G. (eds.), *Slovakia: Parliamentary Elections 1994. Causes-Consequences-Prospect.* Bratislava: Slovak Political Science Association and Friedrich Ebert Foundation, 1994.

⁸ Kováč D., *Dejiny Slovenska*, Bratislava: Nakladatelství Lidové noviny. 1998, p.316-323,331-334, 337-338.

різкий демарш, указавши на конфлікт між практиками урядової коаліції та демократичними стандартами в країнах Євросоюзу. Невиконання демократичних стандартів стало причиною, через яку Словаччину не запросили вступити до НАТО і ЄС разом зі своїми сусідами (Чехією, Угорщиною, Польщею). Як це не парадоксально, урядова коаліція оголосила про зацікавленість вступити до НАТО і ЄС, незважаючи на створення умов, за яких така інтеграція була неможлива.

Насправді, орієнтація зовнішньої політики Словаччини до ЄС і НАТО має життєво важливе значення для держави. Прозахідний вектор зовнішньої політики Словаччини ні специфічний, ні широкий згідно з історичним контекстом. Західна орієнтація належить до основних характеристик політичного і громадського життя країн Центральної Європи, які отримали основні цивілізаційні імпульси з Заходу. Ставлення до Заходу належить також до якості демократії, відносин країни і стандартів суспільного життя.

Розірвавши зв'язки із Заходом і повернувшись у бік Сходу (російської анексії Польщі, Османської анексії Угорського королівства, радянської анексії Центральної Європи), держава демократизувалася неймовірно повільно⁹.

Формування ліберального демократичного режиму після здобуття незалежності істотно залежить від зовнішніх акторів, зокрема НАТО і ЄС. На своїй сесії в Копенгагені 1993 року Європейська комісія встановила основні вимоги членства для країн-кандидатів. З-поміж них: стабільність інститутів, які гарантують демократію, верховенство права, захист прав людини і меншин, тобто ліберально-демократичного політичного режиму; існування ринкової економіки і здатність приймати і виконувати нормативно-правову базу Європейських співтовариств (*acquis communautaire*). Виконання цих вимог стало елементарною передумовою до переговорів про вступ до ЄС.

Словаччина цілковито провалила виконання всіх критеріїв за повноважень Владіміра Мечіара (урядова коаліція HZDS, SNS і

⁹ Drulák P., *Slovensko, Česko a Západ. Zahraničná politika*, <http://zahranicnapolitika.dennikn.sk/slovensko-cesko-a-zapad/>

ZRS) упродовж 1995–1998 рр., що призвело до рішення не запрошувати Словацьку Республіку на переговори про вступ до ЄС на вищому рівні, що відбулися в Люксембурзі в грудні 1997 року.

Було очевидно, що в 1994–1998 роках урядова коаліція ставить під загрозу демократичні основи держави, її права та сприяє ескалації, поляризації суспільства, ведучи Словаччину в міжнародну ізоляцію. Ідучи поставленим шляхом, Владімір Мечіар створював нову державу. Це була цілеспрямована спроба ввести авторитарне правління¹⁰.

Перешкоди референдуму в травні 1997 року мали важливе значення в ініціюванні позитивних змін. Події відбувалися за ініціативою опозиції, яка закликала до референдуму щодо прямих парламентських виборів. Ніхто не міг очікувати, що замість того, щоб провести безпосередньо вибори президента, петиція призведе до зірваного референдуму, наслідок якого був контрпродуктивними для прем'єра-міністра Владіміра Мечіара і, навпаки, сприятливим для демократичних гравців. Лідери опозиції дізналися, як лобіювати власні інтереси для політичних змін у країні¹¹.

Населення поступово підтримувало демократичні принципи ще в 1997 році, і цей політичний і соціально-культурний поштовх підтвердила електоральна поведінка більшості громадян на виборах 1998 року

Підтримка демократичних принципів. 1998 року HZDS / Рух за демократичну Словаччину виграв вибори (27,00%), за ним ішла прозахідноорієнтована SDK / *Slovenská demokratická koalícia* / Словацька демократична коаліція (26,33%). SDL / Партія лівих демократів посіла третє місце (14,7%), потім – SMK / Угорська коаліційна партія (9,12%), SNS / Словацька національна партія (9,07%) і SOP / *Strana občianskeho porozumenia* / Партії громадянського порозуміння (8,01%) (згідно з даними Статистичного управління Словацької Республіки, 2018 р.).

¹⁰ Holec R., Dvadsať rokov pohľadom historika, Bútor M., Mesežnikov G., Bútorová, Kollár M., *ODKIA! A KAM. Dvadsať rokov samostatnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2013, p. 11.

¹¹ Szomolányi S., Slovakia between Eastern and Central European Ways of Transition, Dvořáková V. (ed), *Success or Failure? Ten years after*. Praha: Česká společnost pro politické vědy, Slovenské združenie pro politické vědy, 1999, pp.28, 34.

Результати парламентських виборів 1998 року засвідчили, що електорат віддає перевагу іншому політичному стилю і бажає країні стати членом європейської родини, яка цінує свободу, демократію, ринкову економіку і верховенство закону.

Після парламентських виборів, що відбулися у вересні 1998 року, широка коаліція створила новий уряд із партій демократичної орієнтації SDK, SDL, SMK і SOP, який очолив Мікулаш Дзурінда. Його мета була подолати невдачі переговорів про вступ до ЄС. Після парламентських виборів осені 1998 року, місцевих виборів і виборів президента (Рудольфа Шустера обрано президентом) 1999 року було відновлено стабільність демократичної політичної системи та державного розвитку.

Незважаючи на побоювання, що В. Мечіар із HZDS використає неконституційні засоби захоплення влади після поразки на виборах 1998 року, другий мирний переворот продемонстрував, що принаймні дві основні групи лідерів у Словаччині «прихильники демократії, які готові підтримувати демократичні цінності, навіть програвши вибори»¹².

У контексті приєднання внесли найважливішу поправку до Конституції Словацької Республіки, прийнятої Національною радою Словацької Республіки 23.02.2001.

Приєднання побічно вплинуло на функціонування держави через реформування державного управління. Упродовж 1991–2001 рр. партійна система Словацької Республіки зазнала змін, які мали ключове значення для подальшого політичного розвитку і парламентських виборів 2002 року. Спроба SDK перетворитися в правоцентристську політичну партію не вдалася. 2000 року прем'єр-міністр Мікулаш Дзурінда очолив нову політичну партію SDKU / Словацький демократичний і християнський союз, яка повинна була стати майданчиком для об'єднання правоцентристських політичних сил. Ліберальний DÚ / Демократичний союз об'єднався

¹² Huntington S., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1993; Szomolányi S., Slovakia between Eastern and Central European Ways of Transition, Dvořáková V. (ed), *Success or Failure? Ten years after*. Praha: Česká společnost pro politické vědy, Slovenské združenie pro politické vědy, 1999, pp.28, 34.

з SDKU / Словацьким демократичним і християнським союзом, створивши передумови для появи нової ліберальної партії – ANO / *Aliancia Nového občana* / Альянсу нового громадянина.

Роберт Фіцо пішов із поста віце-голови SDL / Партії лівих демократів задля створення нової партії Smer / Курс. Вона домінувала впродовж декількох років здебільшого завдяки своїй здатності залучати виборців, незадоволених ліберальною соціально-економічною орієнтацією країни.

Результати парламентських виборів 2002 року дозволили пройти коаліції правоцентристських партій (SDKÚ, KDH, SMK, ANO). HZDS виграв вибори знову, проте залишився ізольованим, із нульовим потенціалом коаліції. Не вдалося створити уряд із більшості в парламенті. HZDS / Рух за демократичну Словаччину отримав більшість голосів на парламентських виборах (19,50%), потім SDKU – 15,09%, SMER – 13,46%, SMK – 11,16%, KDH – 8,2%, ANO – 8,0% і KSS – 6,3% (згідно з даними Статистичного управління Словацької Республіки, 2018 р.).

Число голосів, які отримали правоцентристські політичні партії (SDKU, KDH, SMK, ANO), давало змогу створити коаліцію, базуючись на політичних партіях, орієнтованих на європейську інтеграцію. Цей результат підтвердив реформаторську політику 1999–2002 рр. Результати виборів однозначно засвідчили бажання виборців завершити інтеграцію до ЄС і НАТО. Під час правління правоцентристських політичних партій Словацька Республіка стала членом ЄС і НАТО, загалом інтегрувавшись у зону євроатлантичної цивілізації.

Певні зрушення в суспільних настроях віддзеркалені в тому, що Івана Гашпаровича, колишнього високопоставленого члена HZDS, було обрано президентом Словацької Республіки. 2004 року його кандидатуру підтримали HZDS, SNS і SMER. Водночас, ліберальні вибори були зірвані через зіткнення в урядовій коаліції. Після виборів 2016 року наступну урядову коаліцію створили SMER, HZDS і SNS.

Внутрішні конфлікти між партіями, вихід декількох членів-засновників SDKU, яку пізніше перейменували на SF / *Slobodné Fórum* / Вільний форум, а також те, що ANO покинув урядову ко-

аліцію, призвели до ситуації, у якій урядові Мікулаша Дзурінди довелося шукати підтримку в опозиційних депутатах. Опозиція використовувала ці обставини, щоб звинуватити уряд у політичній корупції. За півроку до закінчення терміну повноважень KDH також покинув урядову коаліцію. Унаслідок уряд Мікулаша Дзурінди розпустився, а дострокові вибори оголошено на червень 2006 року. Їх результати принесли ще один істотний поворот у внутрішньополітичному розвитку Словаччини.

Економічна трансформація Словаччини: теорія і практика. До найбільш важливих політичних і економічних процесів XX століття належить економічна та політична трансформація з погляду масштабності й інтенсивності.

Було помилково вважати, що посткомуністичні уряди добровільно залишать свої позиції у сферах впливу на економічне життя країни. Контроль суспільства в період рідкісної історичної можливості приватизувати державний сектор був недооцінений. Економічна структура, успадкована від епохи соціалізму, була абсолютно непридатна для нового ринкового середовища. Установи, які дали б змогу підвищити конкуренцію і ринкові умови, були відсутні¹³.

Для формування нової стратегічної позиції Словаччина в 1991–1992 роках повинна була виконати 4 ключові завдання як ключ до успіху:

- Вишеградську декларацію підписали в Вишеграді, на півночі Угорщини, 15.02.1991 президенти ЧСФР і Польщі, а також прем'єр-міністр Угорщини;
- трансформація програми OECD Partner Transformation, до якої були запрошені три вищезгадані країни;
- двосторонні Європейські угоди про приєднання європейських співтовариств були підписані 16.12.1991.
- CEFTA – Центральнo-Європейську угоду про вільну торгівлю підписали в Кракові 21.12.1992 міністри, відповідальні за іно-

¹³ Morvay K., Celkový makroekonomický vývoj, Marcinčin A., Beblavý M. (ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990–1999*, Bratislava: SFPA, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000, pp.19, 20, 27, 34, 35, 39–41, 45, 46.

земні справи; число країн Вишеградської групи збільшилася до чотирьох: Польща, Угорщина, Словаччина і Чехія ¹⁴.

Незабаром стало зрозуміло, що нова політична еліта не готова до моделі державного перетворення, яка відповідає тенденціям розвитку в Європі та інших країнах першого світу. Це також зумовлено тим, що освіту, науку, охорону здоров'я та навколишнього середовища, розвиток транспорту й інформаційних технологій недооцінили. Період між 1989 і 1993 роками був відзначений відсутністю концепції, наявністю емоційності й нездатності зрозуміти, що змінювати потрібно різні рівні одночасно, насамперед, ментальний. Трансформація заплуталася в економічних і соціальних труднощах.

Загальне розуміння і хід трансформації різко обговорювали в Словаччині. На початковому етапі реформи тодішнє політичне керівництво Чехословаччини вирішило використати «шокову терапію». У контексті ідей економічного неолібералізму потрібно було зробити кроки з реформуванням відразу, щоб ситуація надалі не почала розвиватися в деструктивному для держави ключі: коли правила планової економіки були більш дисфункційними, а правила ринкової економіки ще не були виконані в повному обсязі. Досягненням цього етапу стало припинення інфляційного шоку через відкриття відмову від зростання цін, ослаблення економічних показників, вищого рівня безробіття і зниження реальної заробітної плати.

Хоча прогнози (див. Меморандум про економічну політику на 1991 р.) показують 5% спаду виробництва, сукупне падіння ВВП у Словаччині з 1989 до 1993 року досягло приблизно 25%¹⁵. Зростання безробіття (1990 р. – 1,6%, 1992 р. – 10,4%, 1993 р. – 14,4%)¹⁶

¹⁴ Kosír I., Rosenberg M., *Výzvy nových foriem inštitucionálnej integrácie – integrácie vyššieho rádu a flexibilnej integrácie, Nové obchodnopolitické prostredie SR a ČR po vstupe do EÚ. Zborník z 5. medzinárodnej vedeckej konferencie Česko a Slovensko v medzinárodnom obchode a podnikaní. Bratislava 8.apríla 2005*, Bratislava: Ekonóm, 2005, p. 114.

¹⁵ Morvay K., Celkový makroekonomický vývoj, Marcinčin A., Beblavý M. (ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999*, Bratislava: SFPA, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000, pp.19, 20, 27, 34, 35, 39–41, 45, 46.

¹⁶ Marcinčin A., Beblavý M. (ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999*, Bratislava: SFPA, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000.

і збільшення соціальних проблем дало змогу багатьом словацьким економістам критикувати процес реформ. Народне невдоволення виявилось під час парламентських виборів 1992 року. У Чехії праві виграла вибори, а в Словаччині основними сторонами були центральні, ліві крила, націоналістично налаштовані.

Словацьке членство в ЄС і НАТО: стабілізаційно-інтеграційне зростання. У грудні 2002 року на саміті в Копенгагені було вирішено, що 10 із 12 країн-кандидатів буде запрошено вступити в ЄС як майбутніх членів. 2004 року Словаччина стала членом ЄС і НАТО. Було очевидно, що політична стабільність і постійні реформи необхідні для подальшого зростання економіки Словаччини. У другому десятилітті ХХІ сторіччя Словаччина була здатна успішно завершити свою трансформацію. Вступ до ЄС вплинув на поліпшення політичного клімату, гармонізації законодавчого середовища, суворіших екологічних стандартів і норм щодо захисту прав споживачів. Це поліпшило позиції Словаччини на світовому ринку, на якому також стрімко зросла кількість іноземних інвесторів, що загалом інвестували в автомобільну промисловість. У Словаччині збільшився іноземний капітал. Це викликало позитивний розвиток, зростання продуктивності праці, заробітної плати і загальної конвергенції до рівня ЄС¹⁷.

Вступивши до ЄС, Словаччина розпочала новий етап свого розвитку, який супроводжує низка політичних і економічних наслідків. Насамперед окремі повноваження в політичних і економічних царинах було передано загальним інституціям із наднаціональними повноваженнями. Однак, після вступу до ЄС держави-члени зберігають свою політичну незалежність і суверенітет¹⁸.

Головним чинником політичного й економічного розвитку Словацької Республіки після 2004 р. були реформи та зміни задля

¹⁷ Terem P. Slovakia in Central Europe – geopolitical aspects. chapter 1., Terem P., Čajka P., Rýsová L., *Slovakia in geopolitical and geo-economic context*, Praha: Professional Publishing, 2015, pp. 6-38.

¹⁸ Rýsová L., Dobřík M., Čajka P., *Stratégia Európa 2020 a plnenie jej cieľov v podmienkach Európskej únie a Slovenskej 8. kapitola, Zahraničná politika Slovenskej republiky v rámci vybraných oblastí vonkajšej činnosti Európskej 1. vyd.*, Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2016. pp. 192-239

наближення до системи управління на рівні ЄС. 17 червня 2006 року відбулися парламентські вибори й було створено нову урядову коаліцію на наступний чотирирічний період. SMER-SD переміг із 29,14% голосів, потім – SDKU-DS (18,35%), SNS (11,73%), SMK (11,68%), ĽS-HZDS (8,79%) і KDH (8,31%) (згідно з даними Статистичного управління Словачької Республіки, 2018 р.).

Коаліційну угоду між лівими і націоналістичними партіями було поділено між SMER-SD, ĽS-HZDS і SNS. Уряд почав діяти з 4 липня 2006 року під керівництвом Роберта Фіцо. Головно він був орієнтований на декларації відповідності до принципів демократії, верховенства права, поваги до основних права людини в усіх основних аспектах, поваги до прав меншин, дотримання Конституції і демократичного законодавства.

Уряд також підтримував внутрішній розвиток порядку, безпеки і стабільності держави. Зовнішня політика була спрямована на підвищення ступеня ефективності міжнародного політичного і економічного співробітництва. Це відбувалося загалом завдяки участі Словачької Республіки в структурах ЄС і НАТО, а також інших міжнародних організацій і установ (згідно із Заявою політики уряду СР, 2006). У 2006 і 2007 роках для глобального економічного середовища характерні безперервні й відносно високі темпи економічного зростання. У другій половині 2007 року глобальний економічний розвиток постраждав від кризи на фінансовому ринку, а також від несприятливого прогнозу щодо економічного розвитку США (згідно з Річним звітом NBS, 2006, 2007).

У 2006 і 2007 роках Словаччина економічно зростала загалом за рахунок надходження прямих іноземних інвестицій, а також завдяки збільшенню внутрішнього і зовнішнього попиту. Порівняно з 2006 р ВВП зріс на 11,6% (Річний звіт NBS, 2007). Прискорення росту ВВП зумовлено декількома чинниками: збільшення виробничих потужностей здебільшого в промисловості під впливом прямих іноземних інвестицій, зокрема в автомобільну промисловість і електротехніку. Сприятливий динамічний розвиток економіки спричинив зростання рівня зайнятості та продуктивності роботи.

Що стосується грошово-кредитної політики, то було вжито заходів для задоволення критеріїв, необхідних для створення стабільного бюджетного та грошово-кредитного середовища, пов'язаного з приєднанням до ЄС (Річний звіт NBS, 2006). 2008 року Словачький економічний розвиток постраждав від світової фінансової кризи. Порівняно з попереднім роком, темпи економічного зростання знизилися на 4%, а зростання було зумовлене здебільшого внутрішнім попитом.

2008 року зростання економіки знизилося з 9,3% в першому кварталі до 2,5% в четвертому кварталі (Річний звіт NBS, 2008). Падіння економічної активності Словаччини віддзеркалено здебільшого на ВВП. У період із 2008 по 2009 рік ВВП упав на 4,7% (Річний звіт NBS, 2009). 2009 року був прорив в економіці Словаччини: на 1 січня 2009 року Словачька Республіка стала частиною єврозони – простору, який використовує євро як єдину валюту в готівкових і безготівкових платежах. На підставі річного звіту Національного банку Словаччини за 2009 рік: «глобальна фінансова криза значно підвищила важливість євро в секторі захисту фінансів Словаччини» (Річний звіт NBS, 2009, с. 21).

Словаччина стала першою державою Центральної Європи, яка приєдналася до єврозони. Це стало можливим завдяки послідовній економічній політиці й, зокрема, упровадженню ліберальних економічних реформ, змін до законодавства і ефективних заходів, спрямованих на перехід на євро. Упродовж 2002–2007 років ВВП Словаччини зріс на 6% на рік у середньому (і на 10,4% 2007 року). Водночас безробіття знизилося з 18% до 10%. Структурні економічні реформи правоцентристського уряду Мікулаша Дзурінди (SDKU-DS), а саме: податкова, пенсійна й медична, введення більш гнучкого трудового законодавства і широкого процесу приватизації, мабуть, мали найістотніший вплив.

Інший важливий пріоритет економічної політики Словаччини стосується залучення іноземних інвестицій. Між 2002 і 2007 р. ВВП становив 7,5% від річного ВВП у середньому, який був кращим результатом у регіоні¹⁹. Популістська ліва партія Роберта

¹⁹ Daborowski T., Slovakia's economic success and the global crisis, *CES COMMENTARY*, Issue 19, 02.02.2009, Centre for Eastern Studies, OSW.WAW.PL

Фіцо, який прийшов до влади 2006 року, продовжувала роботу щодо приєднання до єврозони. Уряд Р. Фіцо вирішив лише трохи скорегувати економічну політику, наприклад, скасувати символічні витрати на охорону здоров'я, підвищити мінімальну заробітну плату й оподаткувати експортерів.

Коли фінансова криза викликала глобальний спад наприкінці 2008 року, з'ясувалося, що економіка Словаччини погіршилася через зниження попиту на сировинні товари з країни в основних торгових партнерів і зниження експорту Словаччини (промислове виробництво зменшилося на 9,2% 2008 року, переживши найсильніший спад в історії країни)²⁰. 2010 року економічний розвиток Словаччини поступово пожвавився, завдяки чому зріс ВВП, збільшившись на 4% порівнянно з попереднім роком.

Процес поступового економічного відродження залежить від зовнішнього попиту. З погляду економічного виробництва на зростання ВВП 2010 року вплинуло збільшення промислового виробництва і послуг (NBS річний звіт, 2010).

Політична нестабільність 2011 року. На чергових парламентських виборах 12 червня 2010 р. була створена нова урядова коаліція. SMER-SD перемогла на виборах до Національної ради з 34,80% голосів. Політичними партіями, які отримали відносно значну кількість голосів, були SDKU-DS (15,42%), SaS / *Sloboda a Solidarita* / Свобода і солідарність (12,15%), KDH (8,53%) Most-Híd / Міст (8,13%) і SNS (5,08%) (згідно з даними Статистичного управління Словацької Республіки, 2018 р.). SMER-SD не вдалося створити коаліції з більшістю голосів у парламенті. Тому коаліція була побудована з SDKU-DS, SaS, KDH. Івета Радічова була призначена прем'єр-міністром. Головна ідея цього уряду полягала в прагненні створити сприятливі передумови для підвищення якості й рівня життя словацьких громадян. Заява політика охоплювала чотири основні цілі: демократичну квітучу державу, громадян, безпечність та ефективність. Головними векторами нового уряду стали: здорові і стійкі державні фінанси, підвищення якості

ділового середовища, усунення бар'єрів у зростанні зайнятості, так звані нові соціальні ризики – бідність, соціальне відчуження, підвищення якості освіти, науки і досліджень, зміцнення правопорядку і боротьби з корупцією (Заява політика уряду, 2010 р.).

Урядова коаліція з Іветою Радічовою розпалася 2011 р. через нездатність коаліційних партій отримати достатньої підтримки в парламенті у зв'язку зі збільшенням кредитоспроможності Європейського фонду фінансової стабільності (EFSF). Коаліційна партія SaS утрималася від голосування і уряду не вдалося домогтися абсолютної більшості для прем'єр-міністра. Досягнення більшого консенсусу щодо проєвропейського курсу залежало від виконання політичними суб'єктами своїх зобов'язань.

Поєднання вотуму довіри з європейських питань може бути витлумачено як вияв принципового ставлення з боку вищого керівництва Словацької Республіки в царині зовнішньої політики.

Загалом, словацька економіка зазнала позитивної динаміки: у цей період економічна ефективність піднялася, зростав ВВП; збільшення в річному обчисленні 2011 року становило 3,3%. Закордонний попит був одним із чинників, який сприяв зміцненню економічного зростання. ВВП зростав здебільшого за рахунок промисловості й деяких послуг.

Політичний та економічний розвиток між 2012 і 2016 роками. SMER-SD виграла дострокові парламентські вибори в березні 2012 року з 44,42% голосів. Відсотка, достатнього для входження до Національної ради Словацької Республіки, досягли такі політичні сили: KDH (8,82%), Olano / *Obyčajní ľudia nezávislé osobnosti* / Звичайні люди і незалежні особистості (8,56%), Most-Híd (6,90%), SDKU-DS (6,10%) і SaS (5,88%) (згідно з даними Статистичного управління Словацької Республіки, 2018 р.). Уряд на чолі з Р. Фіцо було призначено 4 квітня 2012 року.

Завдяки переконливим результатам на виборах Р. Фіцо вдалося встановити однопартійний уряд (*Vládne koalície a vlády v ére samostatného Slovenska* / Урядові коаліції та уряди в період незалежної Словаччини, 2016 р.). Основні частини заяви урядової політики містили такі пріоритетні напрямки: соціальна стабільність і безпека людей, зміцнення позиції Словацької Республіки в ЄС і

²⁰ Ibidem.

світі, довготермінова стійкість економічного розвитку, роль держави й державного сектора в розвитку суспільства, орієнтація на знання, освіту та культуру, якість життя згуртованого суспільства, а також регіональний розвиток.

У зовнішній політиці пріоритети коаліції стосувалися розвитку добросусідських відносин і активізації співпраці всередині ЄС та з відповідними партнерами на регіональному та глобальному рівні, щоб забезпечити й гарантувати мир і стабільність.

Основні цілі та пріоритети заяви щодо політики уряду були підсумовані так: (Заява щодо політики уряду, 2012 р.)

1. Ужити заходів для зміцнення державних фінансів.
2. Ужити заходів для підвищення економічного зростання і стабільності цін.
3. Ужити заходів для зниження рівня безробіття здебільшого серед молоді й систематично зосередитися на проблемах довготермінового безробіття.
4. Ужити заходів для вдосконалення правоохоронної діяльності та знищити корупцію в суспільстві.
5. Ужити заходів для поліпшення охорони здоров'я та її фінансової стабілізації.
6. Сприяти досягненню стратегічних цілей ЄС, але водночас стежити за дотриманням законних інтересів Словачкої Республіки.
7. Сприяти підвищенню економічної, соціальної та територіальної згуртованості суспільства.
8. Створити умови для економічного, соціального, екологічного та наукового розвитку Словаччини.
9. Підвищувати відкритість до суспільства і розвивати широкий соціальний діалог.

У 2012 і 2013 роках динаміка економічного зростання знизилася порівняно з 2011 р. (2012 року зростання ВВП становило 2%, а 2013 року відбулося зниження до 0,9%). Знижена динаміка економічного зростання в Словаччині 2013 року відобразилася у сфері зайнятості та ринку праці. Рівень безробіття був на підйомі, і продуктивність праці знизилася (Річний звіт NBS, 2013 р.).

У 2014 і 2015 роках Словачка Республіка пережила найвищі темпи економічного зростання, (2014 року воно було на рівні

2,4%) (річний звіт NBS, 2014 року), 2015 р. – 3,6% році). Економічне зростання було збільшено за рахунок коштів, наданих ЄС; 2015 року їх використання сягнуло 90%. (Національна програма реформ Словачкої Республіки, 2015 р.). 2016 року ВВП зріс на 3,3%; уповільнення зумовлене здебільшого зниженням внутрішнього попиту. Рівень безробіття також знизився, досягнувши 9,7% (Річний звіт NBS, 2016 р.).

Президентські вибори в Словаччині 29 березня 2014 року виграв незалежний кандидат Андрей Кіска з 59,38 % голосів. Його суперником був чинний прем'єр-міністр і офіційний кандидат керівної партії SMER-SD Роберт Фіцо, який отримав 40,61% голосів. Явка виборців становила 50,48%. 51-річний бізнесмен Андрей Кіска – перший президент Словаччини без попереднього досвіду в політиці й перший, хто ніколи не належав до комуністичної партії.

Андрей Кіска заробив свій статок у фінансовій індустрії. 2006 року він заснував благодійний фонд *Good Angel*, працюючи з хворими на рак. Велику частину грошей А. Кіска віддає на благодійність.

5 березня 2016 р. відбулися чергові парламентські вибори, у результаті яких створено нову урядову коаліцію. SMER-SD перемогла на виборах до Національної ради з 28,3% голосів. Політичними партіями, які отримали відносно значну кількість голосів, стали: SaS (12,10%), OĽANO-NOVA (11,02%), SNS (8,64 %), неофашистська ĽSNS (8,04%), SME Rodina (6,62%), Most-Híd (6,5%) і #Siet (5,40%) (згідно з даними Статистичного управління Словачкої Республіки, 2018 р.). SMER-SD створила коаліцію, а Роберт Фіцо був призначений прем'єр-міністром.

На парламентських виборах у березні 2016 року ĽSNS отримала 8,04% голосів (проголосували 209,799 тис. осіб) і стала парламентською партією. Це дало їй платформу для поширення радикального, екстремістського, проросійського, анти-НАТОВського настроїв. Загалом із 2015 року спостерігаємо тенденцію радикалізації в політичному житті Словаччини. Навіть основні політичні сили, як-от, соціал-демократична SMER-SD, націоналістична SNS і навіть ліберальна SaS набули радикальної ритори-

ки і політики щодо меншин (етнічних, релігійних і сексуальних, мігрантів, біженців)²¹.

Посилення міжнародної відповідальності щодо вектора Словацької Республіки. Після закінчення холодної війни відбувається співпраця всіх європейських організацій зі США, супроводжувана введенням демократичних механізмів, ринкової економіки та розвитком західного способу життя. Докладний аналіз цих процесів підтверджує гіпотезу про їх взаємозв'язок.

Розвиток довів, що, незважаючи на часте неприйняття і упередження проти геополітики, геополітичні аналізи потрібні для формулювання національних інтересів. Аналізи свідчать, що цей регіон не є геополітично координаційним центром для геостратегічних гравців. Унаслідок треба зосередитися на ефективності зовнішньої політики, заснованої на консенсусі політичної культури, яка призведе до відновлення простору, у якому перебуває Словаччина, збільшуючи загальну політичну безпеку й економічну стабільність.

Під час геополітичного аналізу центральноєвропейського простору важливо не забувати, що він не утворює геополітичної спрямованості геостратегічних гравців. Ось причина, чому так важливо зосередитися на розвитку економічної влади і провадити ефективну зовнішню політику.

Незначна сила Словаччини не є результатом низьких витрат на оборону чи невеликого торгового ринку. Це здебільшого обумовлено малим значенням простору, де перебуває держава. Традиційно чеське і словацьке політичне мислення сприймає власну унікальність унаслідок державного позиціонування в географічному центрі Європи. Однак, це всього лише географічна ілюзія. Основна європейська геополітична вісь проходить по лінії з Парижа, Берліна, Варшави, Мінська та Москви. Уздовж неї розташовано основні трубопроводи, залізниці, автомобільні дороги тощо.

²¹ Mesežnikov G., Bránik R., Hatred, Violence and Comprehensive Military Training – The Violent Radicalisation and Kremlin Connections of Slovak paramilitary, extremist and neo-Nazi Groups, *A Study by Political Capital*, Budapest, 2017, p.14,16.

Вторинна геополітична вісь проходить із Рейнського регіону через Мюнхен, Відень, Будапешт, Софію і Стамбул. Ця ситуація засвідчує, що основні лінії впливу в Європі йдуть повз Словаччину. За словами Бжезінського, Чехія і Словаччина не геостратегічні гравці й не геостратегічні зони фокусування²².

Література часто пропонує думку, що колишня Чехословаччина – саме та частина Європи, без якої Захід не може йти на Схід, а Схід – на Захід. Проте, досвід XX століття демонструє дещо інше. Конференція в Локарно 1925 року вже довела, що простір Центральної Європи для політичних сил може відрізнятися від західноєвропейського простору. Мюнхенський договір підтвердив, що французи й англійці ненадійні партнери з огляду на те, що геополітичне значення Чехословаччини було для них менше, аніж передбачуваний ризик конфлікту з Німеччиною. Події 1948–1968 рр. засвідчили невелике значення Чехословаччини для Заходу, а 1989 рік – для тодішнього радянського керівництва²³.

Ключове послання з листопадових подій 1989 року (Оксамитова революція) відкрило простір для поточної і майбутньої позиції Словаччини у світі. Ця позиція сьогодні увиразнена завдяки відповідальній діяльності Словаччини як члена ЄС і надійного союзника євроатлантичної безпеки в НАТО, а також шляхом зміцнення трансатлантичних відносин, активну участь у міжнародних організаціях, як на глобальному рівні, так і в Центрально-Європейському регіоні, передачу ноу-хау для країн західних Балкан і східних сусідів (наприклад, для Східного партнерства). Членство в НАТО забезпечує Словаччину можливістю для участі в формуванні міжнародної політики й безпеки навколишнього середовища. Словаччина взяла на себе відповідальність за успіх деяких операцій НАТО (Афганістан, Ірак, Косово, Боснія і Герцеговина).

Окрім безпеки навколишнього середовища, ширші заходи щодо стабільності та реконструкції країни стали невід'ємною частиною участі Словаччини в НАТО. Що стосується європейського порядку денного, то, крім компонентів політичної безпеки,

²² Krejčí O., *Geopolitika středoevropského prostoru – pohled z Prahy a Bratislavy*, 3. upravené a rozšířené vydání, Praha: Professional Publishing, 2009.

²³ Ibidem.

економіка також має важливе значення для Словацької Республіки. Досягнення відповідних цілей обумовлює продовження економічного зростання, а також зближення словацької економіки із середнім рівнем у ЄС.

Надзвичайно відповідальний підхід до заходів щодо фінансової консолідації в ЄС мотивував інтерес Словацької Республіки залишатися в серцевині європейської інтеграції. Європейська політика Словацької Республіки підсилює економічний і валютний союз через чотири стовпи: банківський, фінансовий та економічний союз і демократичну легітимність ЄС. Економічна дипломатія – один із важливих інструментів для досягнення національних інтересів. Її ядро передбачає інвестиції з високою доданою вартістю, розвиток технологій, інновацій і підтримку прикладних досліджень у співпраці з відомими світовими науково-дослідними інститутами й університетами.

У загальній політиці безпеки й оборони Словацька Республіка бере активну участь у підвищенні ролі ЄС у міжнародному регулюванні криз, зміцненні потенціалу, оборонного планування. Це також сприяло розвитку співпраці з ЄС та іншими міжнародними організаціями²⁴. Згідно з деклараціями політики Євросоюзу щодо пріоритетів на період 2016–2020 р. в галузі безпеки, основна увага буде приділена глобальній стратегії ЄС щодо зовнішньої політики й політики безпеки. Беручи до уваги стратегічні плани НАТО і ЄС, Словацька Республіка оновлює та адаптує власні документи з безпеки й оборонної стратегії. Словаччина зосереджує зусилля, щоб активізувати співпрацю з країнами-членами в створенні цивільних і військових можливостей, відповідно до Європейської програми з безпеки 2015–2020, фокусуючись на боротьбі з тероризмом, організованою та цифровою злочинністю, нерегулярною

²⁴ Lenč M., *Zahraničná politika SR. In Vplyv EÚ a NATO na Európsku a globálnu stabilitu a ich význam pre bezpečnosť SR* [elektronický zdroj] : vypracovanie odborných študijných materiállov, ktoré sa venujú aktuálnym otázkam bezpečnosti relevantných pre SR ako člena EÚ a NATO – 1. vyd. – Banská Bystrica : Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, 2016., online, s. 55-60. [online] [cit. 2017-12-09], <http://www.fpvmv.umb.sk/vplyv-eu-a-nato-na-europsku-a-globalnu-stabilitu-a-ich-vyznam-pre-bezpecnost-slovenskej-republiky>

і неконтрольованою міграцією, а також докладаючи зусиль до оборони зовнішнього кордону ЄС, підвищення безпеки в Шенгенській зоні, захисту кіберпростору, ефективності антикризового управління.

Новим аспектом діяльності Словаччини в світі є політика допомоги в сфері розвитку. Незважаючи на невелику кількість коштів, Словаччина може похвалитися багатьма успішними проектами в Кенії, Афганістані, Шрі-Ланці або Дарфурі. Проте існує потреба подальшого вдосконалення наданої допомоги, поліпшення програмної орієнтації, а також спеціалізації сектора²⁵. Словацькі неурядові громадські організації особливо активні в Україні, Білорусі, Сербії та Чорногорії. Як і в інших сферах, у зовнішній політиці треба забезпечити подальший розвиток наявних видів діяльності, пропонуючи нові ініціативи.

Багато успішних проектів реалізовано завдяки вступу Словаччини до ЄС і НАТО. Також можна згадати продуктивну роботу під час членства Словаччини в Раді Безпеки ООН, діяльність на Західних Балканах, в Іраку й Афганістані. 2009 року Словаччина стала членом Економічної і соціальної ради ООН і членом Ради ООН з продовольства і сільського господарства. Країна також є активним посередником так званого міжгромадського діалогу між греками і турками-кіпріотами.

Словаччина виступила з цікавими ініціативами під час свого головування в ЄС, зокрема щодо інституційного балансу, посилення позиції національних парламентів, підвищенні стійкості ЄС загалом, підвищення внутрішнього ринку (енергетичний союз, єдиний цифровий ринок, ринок капіталу, непорушність вільного пересування людей, товарів, послуг і капіталу). У переговорах Європейської комісії щодо вільної торгівлі Словацька Республіка прагне до результатів, які поважають інтереси словацьких громадян. Словаччина також постійно вказує на потребу підтримки східного напрямку Європейської політики сусідства і розширення

²⁵ Brocková I., *Ekonomická dimenzia zahraničnej politiky SR, Zahraničná politika Slovenska po vstupe do NATO a EÚ. Východiská a stratégie*. Bratislava: Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, 2004, s. 67-83.

ЄС, звертається до південного напрямку політики сусідства з міркувань безпеки.

Зараз Словаччина як країна в Центральній Європі може багато що зробити задля розширення регіонального співробітництва (транспорт, торгівлі, інституції). На сьогодні більше 60 мільйонів жителів проживають у країнах Вишеградської групи на площі 534 000 квадратних кілометрів, що більше, ніж Франція. Це партнерство може створити загальну платформу для переговорів у ЄС, адже спільна позиція чотирьох держав, безумовно, може досягти кращих результатів, ніж чотирьох незалежних держав, що діють винятково від свого імені²⁶.

Висновки. Після 1992 року політична еліта була незацікавлена в пошуку компромісу, який допоміг би зберегти існування Чехо-Словаччини. 1 січня 1993 року була створена незалежна Словацька Республіка. Нестійкий політичний розвиток, відхід від демократичних стандартів і підтримка авторитарного політичного стилю відправило Словаччини до міжнародної ізоляції. Словацька Республіка, на відміну від своїх сусідів, не була запрошена ні на переговори про вступ до ЄС 1997 року, ні приєднатися до НАТО. Результати парламентських виборів 1998 року створили можливість для початку демократичних і економічних реформ, успішне завершення яких урешті дало змогу країні приєднатися до ЄС і НАТО 2004 року.

Перше десятиліття існування Словацької Республіки стало можливим завдяки низці сприятливих умов, зокрема, ворота зрілого демократичного світу були відчинені. Проте, низький рівень політичної культури, авторитарний політичний стиль, недовіра до меншин, розграбування державної власності, деградація освіти, науки і культури майже штовхнула Словаччину за межі європейської цивілізації. Політична поразка уряду Владіміра Мечіара і проведення успішних реформ дозволило Словацькій Республіці стати членом ЄС і НАТО. Членство в цих організаціях дало змогу зміцнити демократію, верховенство закону, повагу прав людини і добробут її громадян. Стратегічні національні інтереси Словач-

²⁶ Horváth P., Stredná Európa a jej integračné pokusy, *Slovenská politologická revue*, číslo 2/2004.

чини в міжнародних відносинах були реалізовані завдяки її вступу до ЄС і НАТО.

Як тільки головну мету було досягнуто, надалі країна не мала стратегії щодо майбутньої політики. Ключова проблема словацької політики полягає в здатності скористатися перевагами членства в НАТО і ЄС, а також використовувати його як інструмент зовнішньої політики, щоб пропагувати національні інтереси. З моменту вступу до ЄС реальний ВВП Словаччини зростає швидше, ніж у будь-якій державі-члені ЄС – у середньому на 3,8% за рік. Словаччина запровадила євро 2009 року та швидко оговталася від короткого різкого спаду внаслідок світової фінансової кризи. У наступні роки вона стала однією із країн-членів зони євро, що демонструють економічне зростання.

Зараз Словаччині потрібно поліпшити транспортну інфраструктуру, спрямовану на скорочення регіональних відмінностей, щоб зробити державне управління, систему освіти й бізнес-середовище більш ефективними. Уважають, що корупція стала серйозною проблемою практично в усіх секторах держави. Для подальшого швидкого зростання економіки Словаччини потрібна політична стабільність і продовження реформ.

Крім внутрішніх чинників, зовнішнє середовище також впливає на процес тринсформації. Наразі Словаччина переосмислює наслідки зіпсованих відносин і зростання напруженості між ЄС і НАТО з одного боку, і Росією – з іншого, викликані анексією Кримського півострова і підтримкою сепаратистських сил на Сході України. Крім того, європейська політика щодо міграційної кризи має наслідки для відносин усередині ЄС²⁷.

Різні показники свідчать про збільшення динаміки глобального середовища з погляду міжнародної політики і безпеки. Творення кіберпростору створює нові проблеми для національної безпеки²⁸. Очевидно, що ми залишили лінійну траєкторію розвитку

²⁷ Bolečeková M., Migračná politika Slovenskej republiky: desať rokov po vstupe do Európskej únie, *Politické vedy : časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá*, Banská Bystrica : Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB, 2014, Rok. 17, 3 (2014), s. 68-90.

²⁸ Fabian P., Kottman P., . Krízový management pri bezpečnostných hrozbách

і стали свідками висхідної нелінійності: зокрема, це стосується можливості передбачати майбутні події. Внутрішні проблеми ЄС, пов'язані з політичною і соціально-економічною згуртованістю, не повинні бути ізольовані.

Потрібно активно триматися трансатлантичного партнерства, яке позитивно вплинуло на майбутнє об'єднаної Європи в три ключові періоди світової історії (Першої та Другої світових воєн, холодної війни). У минулому консенсус серед іноземних політичних еліт був пов'язаний головню з європейською та євроатлантичною інтеграцією. Після досягнення рубежу зовнішня політика втратила свою панівну програму, яка ослабила широкий консенсус серед політичних і експертних еліт щодо подальшого напрямку зовнішньої політики, а також їхню здатність ефективно взаємодіяти в політичній діяльності.

Словаччині за останні 25 років у досить прагматичній манері вдалося досягнути успіху в багатьох аспектах економічної, фінансової, зовнішньої та безпекової політики. Це буде мати важливе значення для майбутнього Словаччини. Потрібно буде й надалі успішно вирішувати внутрішні та зовнішні проблеми й перевершити очікування, як це було з її економікою. Незважаючи на успіхи, досягнуті в розвитку внутрішніх і зовнішніх відносин, політичні й інтелектуальні еліти повинні зосередитися більше на послідовному баченні майбутнього країни.

Рекомендована література:

1. Beblavý M., Priemysel'ná politika. Marcinčin A., Beblavý M.(ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999*, Bratislava: SFPA, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000.

2. Bolečeková M., Migračná politika Slovenskej republiky: desať rokov po vstupe do Európskej únie, *Politické vedy : časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá*, Banská Bystrica : Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB, 2014, Rok. 17, 3 (2014), s. 68-90.

z kybernetického priestoru, *Proceedings of Bezpečnostné Fórum* 2014, pp.119-120.

3. Brocková I., Ekonomická dimenzia zahraničnej politiky SR, *Zahraničná politika Slovenska po vstupe do NATO a EÚ. Východiská a stratégie*. Bratislava: Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, 2004, s. 67-83.

4. Bútora M., Kollár M., Mesežnikov G., Bútorová Z. (eds.), *KDE SME? Mentálne mapy Slovenska*, Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2010, pp. 44-45,47- 48, 50, 56,57, 59.

5. Daborowski T., Slovakia's economic success and the global crisis, *CES COMMENTARY*, Issue 19, 02.02.2009, Centre for Eastern Studies, OSW.WAW.PL.

6. Drulák P., *Slovensko, Česko a Západ. Zahraničná politika*, <http://zahraničnapolitika.dennikn.sk/slovensko-cesko-a-zapad/>.

7. *EurActiv: EU in the 2016-2020 Government Statement. Online*, <http://euractiv.sk/fokus/buducnost-eu/eu-v-programovom-vyhlaseni-vlady-2016-2020>.

8. Fabian P., Kottman P., . Krízový management pri bezpečnostných hrozbách z kybernetického priestoru, *Proceedings of Bezpečnostné Fórum* 2014, pp.119-120.

9. Holec R., Dvadsať rokov pohľadom historika, Bútora M., Mesežnikov G., Bútorová, Kollár M., *ODKIAĽ A KAM. Dvadsať rokov samostatnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2013, p. 11.

10. Horváth P., Stredná Európa a jej integračné pokusy, *Slovenská politologická revue*, číslo 2/2004.

11. Huntington S., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: Univeristy of Oklahoma Press, 1993.

12. Klinec I., Scenáre vývoja. Slovenská ekonomika v prvom desaťročí 21. storočia, *Slovo, politicko-spoločenský týždenník. Internetové vydanie*, č.5., 2.-8.2.2000, <http://www.noveslovo.sk/archiv/2000-5/otrendoch.html>.

13. Košír I., Rosenberg M., Výzvy nových foriem inštitucionálnej integrácie – integrácie vyššieho rádu a flexibilnej integrácie, *Nové obchodnopolitické prostredie SR a ČR po vstupe do EÚ. Zborník z 5. medzinárodnej vedeckej konferencie Česko a Slovensko v medzinárodnom obchode a podnikaní. Bratislava 8.apríla 2005*, Bratislava: Ekonóm, 2005, p. 114.

14. Kosír I. *Výhody z členstva v Európskej únii a zlepšovanie systémových predpokladov pre ich využívanie na Slovensku z hľadiska regionálneho rozvoja*. str.12,13,14.

15. Kováč D., *Dejiny Slovenska*, Bratislava: Nakladatelství Lidové noviny. 1998, p.316-323,331-334, 337-338.

16. Krejčí O., *Geopolitika stredoevropského prostoru – pohľad z Prahy a Bratislavy*, 3. upravené a rozšírené vydanie, Praha : Professional Publishing, 2009.

17. Kučerová I., *Střední Evropa. Komparace vývoje středoevropských států*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolínium, 2015, p. 10-11.

18. Lenč M., *Zahraničná politika SR*. In *Vplyv EÚ a NATO na Európsku a globálnu stabilitu a ich význam pre bezpečnosť SR* [elektronický zdroj] : vypracovanie odborných študijných materiálov, ktoré sa venujú aktuálnym otázkam bezpečnosti relevantných pre SR ako člena EÚ a NATO – 1. vyd. – Banská Bystrica : Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, 2016., online, s. 55-60. <http://www.fpvvmv.umb.sk/vplyv-eu-a-nato-na-europsku-a-globalnu-stabilitu-a-ich-vyznam-pre-bezpecnost-slovenskej-republiky>.

19. Mesežnikov G., Bránik R., *Hatred, Violence and Comprehensive Military Training – The Violent Radicalisation and Kremlin Connections of Slovak paramilitary, extremist and neo-Nazi Groups, A Study by Political Capital*, Budapest, 2017, p. 14, 16.

20. Mesežnikov G., Politické strany a stranická politika po Novembri '89, Bútora M., Kollár M., Mesežnikov G., Bútorová Z. (eds.), *KDE SME? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2010, pp. 44-45, 47- 48, 50, 56, 57, 59.

21. Morvay K., Celkový makroekonomický vývoj, Marcinčin A., Beblavý M. (ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999*, Bratislava: SFPa, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000, pp.19, 20, 27, 34, 35, 39- 41, 45, 46.

22. *Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky*, 2006, [http://archiv.vlada.gov.sk/old.uv/6380/programove-vyhlasenie-vlady-slovenskej-republiky-\(od-04-07-2006-do-08-07-2010\).html_](http://archiv.vlada.gov.sk/old.uv/6380/programove-vyhlasenie-vlady-slovenskej-republiky-(od-04-07-2006-do-08-07-2010).html_).

23. *Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky*, 2010, http://www.vlada.gov.sk/data/files/18_programove-vyhlasenie-2010.pdf.

24. *Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky*, 2012, http://www.vlada.gov.sk/data/files/2008_programove-vyhlasenie-vlady.pdf.

25. Rosputinský P., *Praktikum z diplomatického práva a konzulárneho práva*, Bratislava: PAMIKO, 2017.

26. Rýsová L., Dobřík M., Čajka P., *Stratégia Európa 2020 a plnenie jej cieľov v podmienkach Európskej únie a Slovenskej* 8. kapitola, *Zahraničná politika Slovenskej republiky v rámci vybraných oblastí vonkajšej činnosti Európskej* 1. vyd., Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2016. pp. 192-239.

27. *Statistical Office of the Slovak Republic Online*, <https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/themes/elections/parliament/about/>.

28. ŠÚ SR, NBS, Marcinčin A., Beblavý M.(ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999*, Bratislava: SFPa, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000, p. 27.

29. Szomolányi S., Does Slovakia Deviate from the Central European Variant of Transition?, Szomolányi S., Mesežnikov G. (eds.), *Slovakia: Parliamentary Elections 1994. Causes-Consequences-Prospects*. Bratislava: Slovak Political Science Association and Friedrich Ebert Foundation, 1994.

30. Szomolányi S., Slovakia between Eastern and Central European Ways of Transition, Dvořáková V. (ed), *Success or Failure? Ten years after*. Praha: Česká společnost pro politické vědy, Slovenské združenie pre politické vedy, 1999, pp. 28, 34.

31. Terem P., Lenč M., *Význam spojeneckých väzieb a súčasné smerovanie európskej zahraničnej politiky Slovenskej republiky*, Bittmanová B., Vlková E. (eds.), *International relations 2015. Current Issues of World Economy and Politics. Publishing Ekonom* 2015, p.674-686.

32. Terem P., *Strategické zameranie zahraničnej a bezpečnostnej politiky SR ako členského štátu EÚ a NATO*, Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2017, <http://www.publikacie.fpvvmv.umb.sk/terem/>.

33. Terem P. Slovakia in Central Europe – geopolitical aspects. chapter 1., Terem P., Čajka P., Rýsová L., *Slovakia in geopolitical and geo-economic context*, Praha: Professional Publishing, 2015, pp. 6-38.

34. *Vládne koalície a vlády v ére samostatného Slovenska, 2016*, <http://www.parlamentnelisty.sk/spravy/socialhub/Vladne-koalicie-a-vlady-v-ere-samostatneho-Slovenska-264981>.

35. *Výročná správa NBS, 2006*, Bratislava: Národná banka Slovenska, 2006.

36. *Výročná správa NBS, 2007*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2007.

37. *Výročná správa NBS, 2008*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2008.

38. *Výročná správa NBS, 2009*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2009.

39. *Výročná správa NBS, 2010*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2010.

40. *Výročná správa NBS, 2013*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2013.

41. *Výročná správa NBS, 2014*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014.

42. *Výročná správa NBS, 2015*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2015.

43. *Výročná správa NBS, 2016*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2016.

44. *WIKINEWS, 2014. Andrej Kiska elected fourth President of the Slovak Republic. April 1. 2014*, https://en.wikinews.org/wiki/Andrej_Kiska_elected_fourth_President_of_the_Slovak_Republic.

6.

Вплив цінностей підтримки популізму на цінності демократії в Польщі, Угорщині й Україні: порівняльний аналіз

Олександр Кашинський

Як впливає популізм на демократію, у наукових колах залишається дискусійною темою. Головний акцент наукових досліджень впливу популізму на демократію в сучасних умовах спрямований на вивчення наслідків діяльності популістських партій як у складі політичних інститутів, так і поза ними, а також впливу реалізації популістських програм на якість демократії. Проте нерозглянутим аспектом, який потребує дослідження, є вивчення впливу популізму на рівень демократії через призму суспільних цінностей. Популізм може мати не тільки поверховий вплив на демократію через політичні інститути, але й через масові переконання громадян, які підтримують популістів.

У теорії демократизації, яку часто використовують для пояснення трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах, головний акцент – пояснити два підходи: структурний і процедурний, де у структурному підході основними атрибутами процесу демократизації є соціально-економічні умови, формування дієздатних політичних інститутів, натомість у процедурному – поведінка еліти, пакти між елітами. Установлення і стабільне функціонування демократії можливе відповідно до зазначених підходів за умов соціально-економічного розвитку, побудови ефективних політичних інститутів і поведінкою політичної еліти, яка

підтримує демократичні цінності та принципи¹. Менше уваги приділяють дослідженню ціннісного впливу на формування демократії, запропонованого в праці Р. Інглегарта та К. Вельцеля². Вплив популізму на демократію також пояснюють на основі вивчення поведінки популістських партій, структурних змін у соціально-економічних умовах суспільств і змін у політичних інститутах демократії як наслідки правління популістських урядів. За твердженням деяких учених, популісти спрямовані не так проти демократії як системи, а як проти ліберальної (представницької) демократії; проти елементів демократизації і стабільного функціонування демократії, запропонованих у структурному підході; проти еліт, що запропоновано у процедурному. Тому постає важливий аспект, який потребує детальнішого дослідження, зокрема як підтримка популістів у суспільстві впливає на базові цінності сприйняття демократії, оскільки це означає, що частина суспільства не повністю толерує ліберальну демократію, яка, за твердженням Р. Інглегарта, установлюється в процесі формування критичної маси суспільства з емансипативними цінностями. Тому частина суспільства погоджується деякою мірою на популістську спрямованість проти ліберальної демократії, що може призводити й до підтримки антидемократичних тенденцій. У таких умовах є підстави вказувати на те, що в суспільстві відбуваються ціннісні зміни в бік зменшення підтримки демократії як такої, зокрема через призму емансипативних цінностей. Такі зміни можуть бути спричинені цінностями, які сприяють підтримці популізму, що доведено в роботі Р. Інглегарта та П. Норріс³. Мета нашого розгляду – з'ясувати, як цінності підтримки популізму впливають на цінності демократії в Польщі, Угорщині й Україні. Ці країни взято до уваги, ураховуючи те, що Польща – сформована і стабільна

¹ Rustow D., *Transitions to democracy: toward a dynamic model*, *Comparative Politics*, 1970., Vol. 2 №3, P. 91.

² Инглхарт Р., Вельцель К., *Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития*, Москва: Новое издательство, 2011.

³ Inglehart R., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2818659.

демократія як постсоціалістична країна; Угорщина пройшла подібний шлях, як Польща, у процесі демократизації, проте, починаючи з 2010 року, має проблеми з функціонуванням демократії, а Україна тільки перебуває в процесі демократизації тривалий час і є пострадянською країною. Водночас умови виникнення популізму в трьох країнах подібні, де основне значення мала наявність патерналістських цінностей⁴.

Для визначення цінностей, які впливають на виникнення популізму, до уваги братимемо дослідження Р. Інглегарта та П. Норріс, де Р. Інглегарт указує на те, що виникнення популізму зумовлене такими суспільними цінностями, як: антиглобалізм, анти-імміграція, авторитарні цінності, цінності сприйняття демократії. Окрім того, відстежимо, як цінності підтримки популізму впливають на рівень демократії, оскільки вищевказані цінності можуть впливати загалом на ефективність роботи демократичних інститутів, бо антиглобалізм може бути загрозою для діяльності політичних інститутів держави, які співпрацюють із наднаціональними інститутами; анти-імміграція може викликати недовіру до державних інститутів, якщо вони підтримують політику імміграції або нездатні вирішити цю проблему. Тому прихід популістів на цьому тлі призводить до згорання демократичних норм, за якими функціонують політичні інститути. Те ж саме стосується назрівання в суспільстві авторитарних цінностей, коли уряд вимагає більше впливати на інші політичні інститути держави. Отже, варто врахувати в дослідженні не тільки аспект впливу популізму на цінності демократії на рівні суспільства, але й у контексті функціонування політичних інститутів. Це може бути більш очевидним, якщо вплив на демократичні цінності неявний, оскільки період існування стабільної демократії в Польщі не тривалий, а в Україні взагалі відсутній, бо триває лише процес демократизації.

Цінності демократії визначатимемо через поняття емансипативних цінностей, дібраних через опитування організації «World Values Survey».

⁴ Matsiyevsky Y. Kashynskiy O., *The sources of populism in East Central Europe*, *The Ideology and Politics Journal*, 2017 Issue 2 (8), pp. 15-37.

Популізм і демократія. Огляд літератури. Вплив популізму на демократію досліджують на рівні пояснень щодо завдань, які ставлять перед собою популісти, зважаючи на суть популізму, зокрема їхню апеляцію до так званого «простого» народу. У поясненні дослідниці Н. Урбінаті популізм спрямований проти ліберальної демократії (у розумінні представницької), коли популісти головно стикаються із системою стримування і протидії у демократичній системі. Вони вказують на те, що політичні інститути в цій системі стримування і протидії мають виконувати волю народу, фактично закликаючи до прямої демократії, де рішення ухвалює більшість⁵. Але в чийх інтересах ця більшість може ухвалювати рішення, породжує питання про демократичність таких закликів популістів, бо коли більшість ухвалює рішення категорично в своїх інтересах, демократичні процеси піддано сумніву, оскільки інтереси меншості знівельовано. Дослідниця К. Калтвасер указує на те, що популізм може бути як корекцією демократії, так і загрозою. Усе залежить від контексту, зокрема, чи популісти перебувають в опозиції чи в уряді, а також від ступеня демократичної консолідації суспільства. У консолідованих демократіях популізм серйозно не загрожує демократичності системи, а в «крихких» демократіях популізм становить серйозну загрозу, оскільки підриває довіру до політичних інститутів, особливо не до виборних, хоч і подібний процес відбувається в консолідованих демократіях⁶. Науковці С. Левицький і Дж. Окстон зазначають, що не варто недооцінювати негативного впливу популізму на демократію, оскільки популісти, окрім сприяння зниженню довіри до демократичних інститутів, вважають, що вони отримали мандат від народу, а тому можуть боротися проти владної еліти. Також потрібно врахувати те, що популісти часто є в опозиції до парламенту, уряду чи верховного суду, а тому в їхніх інтересах – послабити ці інститути. С. Левицький і Дж. Окстон вважають, що популісти в демократичних системах можуть послаблювати

⁵ Urbinati N., *Democracy and Populism, Constellations*, 1998 Vol. 5(1), pp. 110–124.

⁶ Kaltwasser C., *The Responses of Populist to Dahl's Democratic Dilemmas, Political Studies*, 2013.

демократичні інститути і звертатися до авторитарних практик⁷. Отже, як можна спостерігати, дослідники вивчають вплив популізму на демократію, але на рівні демократичних структур або поведінки політичних еліт. Однак аналіз впливу цінностей підтримки популізму на самі цінності демократії привертає мало уваги, лише частково це можна спостерігати в дослідженнях Р. Інглегарта, роботи якого стануть теоретичною основою нашого дослідження.

Цей короткий огляд основних взаємодій між популізмом і демократією демонструє, що популізм зазвичай спрямований не проти демократичної системи, а проти ліберальної (представницької) демократії, що викликано зниженням довіри до політичних інститутів у суспільстві через їхню неефективність. Проте моєму нашому випадку дослідження цінностей підтримки популізму можуть найбільше впливати на цінності демократії, особливо ліберальної.

У дослідженні спиратимуся ми опиратимемося на теорії Р. Інглегарта про вплив цінностей на виникнення популізму, а також його теорію про вплив масових ціннісних переконань на виникнення і функціонування ліберальної демократії. В основі теорії виникнення популізму на підставі цінностей Р. Інглегарт указує на те, що, починаючи з 1970-х років, у суспільствах, особливо західних, відбулися зміни в культурній площині, зокрема розпочався ріст постматеріальних цінностей, для якого характерне самовираження в молодого покоління та освічених груп населення. Ці культурні зміни сприяли більшому затвердженню соціальної толерантності до різноманітних форм життя, релігій і культур, мультикультуралізму, міжнародного співробітництва, демократичного врядування та захисту основних свобод і прав людини. Але поширення прогресивних постматеріальних цінностей також стимулювало негативне ставлення до культурних змін у людей, які вбачали загрозу в цих змінах. На тлі імміграційних процесів, розвитку міжнародного співробітництва і посилення ролі наднаціональних інститутів і лібералізму деякі суспільні групи опини-

⁷ Levitsky S., Loxton J., *Populism and competitive authoritarianism in the Andes, Democratization*, 2013, Vol. 20 (1), pp. 107-136.

лися в маргіналах, а тому стали підтримувати традиційні й матеріальні цінності. Саме в популістах ці суспільні групи вбачали захист традиційних цінностей, особливо на національному рівні⁸. Фактично ріст постматеріальних цінностей усуває від політичного життя традиціоналістів, а ті своєю чергою за допомогою популістів намагаються повернутися в політичне життя знову і повернути традиційні й національні цінності.

В іншій теорії Р. Інглегарт указує, що вплив масових ціннісних переконань зумовлює виникнення і функціонування ліберальної демократії. Формування в суспільстві критичної маси громадян, яка сповідує емансипативні цінності, призводить до встановлення та розвитку демократії. Демократія за Р. Інглегартом – це досягнення емансипації, вона звільняє людей від утисків і дискримінації, даючи їм можливість «жити тим життям, яке вони мають підстави цінувати»⁹. Отже, цінності, що визначають демократію, акцентують на рівності, свободі й толерантності та надають людям можливості влаштовувати своє життя на власний розсуд як у приватній, так і в публічній сфері. Люди, що ставлять ці цінності вище від інших, є прихильниками визвольних цінностей. Якщо вони підтримують демократію (як це робить більшість), то це зумовлено швидше свободами, які вона надає, ніж переконаністю в тому, що демократія породжує економічне процвітання, або іншими інструментальними міркуваннями. Водночас саме емансипативні цінності сприяють розумінню ліберальної демократії, тобто прихильність до такої форми¹⁰. Отже, емансипативні цінності, які впливають на ставлення демократії в ліберальному розумінні, можуть бути змінені, ураховуючи те, що популізм саме спрямований проти ліберальної демократії, а та група суспільства, яка підтримує популістів, відповідно може відмовлятися від

⁸ Inglehart R., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2818659.

⁹ Харпфер К., Бернхаген П., Инглхарт Р., Вельцель К., *Демократизация*, Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015.

¹⁰ Харпфер К., Бернхаген П., Инглхарт Р., Вельцель К., *Демократизация*, Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015.

ліберального розуміння демократії і схилитися до авторитаризму, а зміни в ціннісному сприйнятті демократії матимуть наслідки, які важко буде виправити.

Поєднання двох вищезрозглянутих теорій допоможе з'ясувати, чи цінності, які впливають на підтримку популізму, впливають на цінності, які є основою існування ліберальної демократії; дослідити, чи популізм справді глибоко створює загрози для демократії не лише на рівні впливу на демократичні інститути, а й на рівні сприйняття суспільством демократії.

Для дослідження використовуватимемо метод регресійного аналізу. Як змінні братимемо до уваги показники, що відображають цінності підтримки популізму, які запропонував Р. Інглегарт, а саме показники опитування громадян «European Social Survey» в Україні та Польщі, починаючи з 2002 р. до сьогодення (вибір такого періоду пояснюємо початком активної фази діяльності популістів із 2002 року в обох країнах). Основні показники: ставлення до іммігрантів, рівень довіри до наднаціональних інститутів, авторитарні тенденції (прихильність до сильного уряду), рівень задоволення демократією. Відповідно ці показники стануть незалежними змінними, а залежними змінними будуть рівень вираження емансипативних цінностей (ліберальне розуміння демократії) та рівень демократії за Freedom House.

Випадок Польщі. Результати регресійного аналізу щодо впливу цінностей підтримки популізму на цінності демократії у випадку Польщі демонструють, що справді один із чинників, а саме незадоволеність громадян Польщі функціонуванням демократії, впливає на рівень емансипативних цінностей. Проте коефіцієнт варіації дорівнює – 0, 579, що вказує на середню силу зв'язку (Табл. 1.1).

Таблиця 1.1
Результати регресійного аналізу для Польщі

	Польща	
	Коефіцієнт	Бета
Рівень незадоволеності демократією	0,711	-0,579*
Залежна змінна	4,689	
Скорегований R-квадрат	0,228	
N	60	

Джерело: власні розрахунки автора

*a=0,019

Проте рівень вираження емансипативних цінностей громадян Польщі тільки зростає навіть під впливом цінностей, які схиляють голосувати за популістів (рис. 1.1).

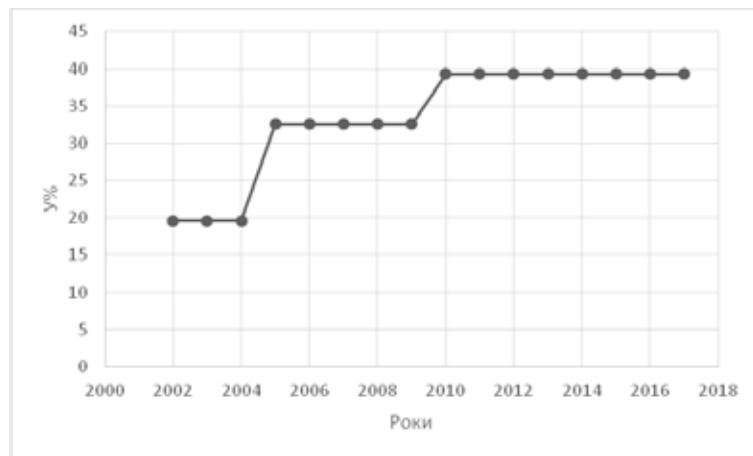

Рис. 1.1 Кількість населення Польщі, рівень вираження емансипативних цінностей якого перебуває в межах 0,6-1,0

Але факт, що існує зв'язок між рівнем вираження емансипативних цінностей і незадоволеністю функціонуванням демократії, указує на те, що незадоволеність демократією може призвести до того, що в громадян зменшуватиметься вираження емансипативних цінностей. Це може відбутися в тих групах суспільства,

які розуміють демократію поверхово як інструмент досягнення економічних і соціальних цілей, а не як свободу і спосіб самовираження. Отже, популізм у Польщі створює умови для зростання незадоволення ліберальною демократією, але загалом не впливає на вираження емансипативних цінностей і ліберальне розуміння демократії (свобода та самовираження). Окремі групи громадян Польщі можуть бути незадоволені функціонуванням інститутів демократії й ідеєю ліберальної в розумінні представницької демократії, але вони не відмовляються від суспільних цінностей, які дає демократія, а саме свободу і можливість самовираження. Відмова від емансипативних цінностей можлива в тому випадку, коли популісти будуть наступати на права свободи слова і самовираження, а окремі громадяни підтримуватимуть це, тоді можна говорити про загрозу популізму для демократії як на рівні політичних інститутів, так і на рівні суспільства. Поки що у випадку Польщі правління партії «Право і справедливість» зумовило погіршення показників щодо свободи слова, демократичності уряду та незалежності судової системи, але ці зміни не значні, щоб вплинути кардинально на життя громадян Польщі¹¹.

Якщо розглядати вплив цінностей підтримки популізму на рівень демократії, то випадок Польщі вказує, що показник незадоволення функціонуванням демократії впливає на рівень демократії. Відповідно до результатів регресійного аналізу, коефіцієнт варіації дорівнює -0,611, що свідчить про тісний зв'язок між рівнем незадоволеністю демократією та рівнем демократії (Таблиця 1.2).

Таблиця 1.2
Результати регресійного аналізу для Польщі

	Польща	
	Коефіцієнт	Бета
Рівень незадоволеності демократією	0,033	-0,611*
Залежна змінна	2,810	
Скорегований R-квадрат	0,392	
N	60	

Джерело: власні розрахунки автора

¹¹ Freedom House. National Transit Poland: period 2008-2017 years, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/poland>.

Однак у випадку Польщі незадоволеність демократією не критична і зміни рівня демократії незначні, але можна констатувати сам факт такої тенденції. Умови росту існують, оскільки до влади в Польщі прийшли популісти (партія «Право і справедливість»). На тлі росту незадоволення функціонуванням демократії в Польщі, що, найімовірніше, пов'язано зі зниженням довіри до політичних інститутів як національних, так і наднаціональних, такий тренд використали популісти (Рис.1.2).

Рис. 1.2 Основні показники дослідження для Польщі

Джерело: Database: European Social Survey, Freedom House, Election in Europe

Отже, випадок Польщі демонструє, що цінності підтримки популізму не впливають на зміни емансипативних цінностей, проте між цими показниками існує зв'язок. Невдоволення функціонуванням демократії не загрожує демократії, оскільки окремі групи, спрямовані проти інститутів демократії через зниження довіри до них, підтримують свободу і самовираження. Проте зниження підтримки емансипативних цінностей можливе, якщо популісти згортатимуть демократичні практики в напрямі погіршення рівня свободи слова, демократичного управління і незалежності судової системи, а громадяни здебільшого підтримуватимуть такі дії популістів. У сучасному стані в Польщі можна спостерігати

незначне підвищення рівня невдоволення функціонуванням демократії, але це пов'язано з недовірою окремих груп громадян до політичних інститутів, які були вилучені з політичного процесу і знайшли в популістах можливість повернутися в політику. Водночас популісти використовують зниження довіри до демократичних політичних інститутів для їх послаблення, щоб утримувати владу, як це відбулося в Польщі із судовою реформою і тиском на ЗМІ.

Випадок Угорщини. Випадок Угорщини демонструє, що цінності підтримки популізму впливають на цінності демократії, що підтверджують результати регресійного аналізу, зокрема, показник рівня недовіри до наднаціональних політичних інститутів, у випадку Угорщини – це недовіра до Європейського парламенту. Отже, рівень недовіри до наднаціонального інституту впливає на рівень вираження емансипативних цінностей суспільства Угорщини. Коефіцієнт варіації дорівнює -0,533, що вказує на середній зв'язок (Табл. 1.3).

Таблиця 1.3
Результати регресійного аналізу для Угорщини

	Угорщина	
	Коефіцієнт	Бета
Рівень недовіри до наднаціональних інститутів	0,688	-0,533*
Залежна змінна	5,396	
Скорегований R-квадрат	0,284	
N	60	

Джерело: власні розрахунки автора

*a=0,034

Незважаючи на вплив цінностей підтримки популізму на емансипативні цінності, кількість громадян, у яких вираження емансипативних цінностей у межах 0,6-1, зростає, хоч динаміка зростання і обсяг не такі, як у Польщі (Рис.1.2).

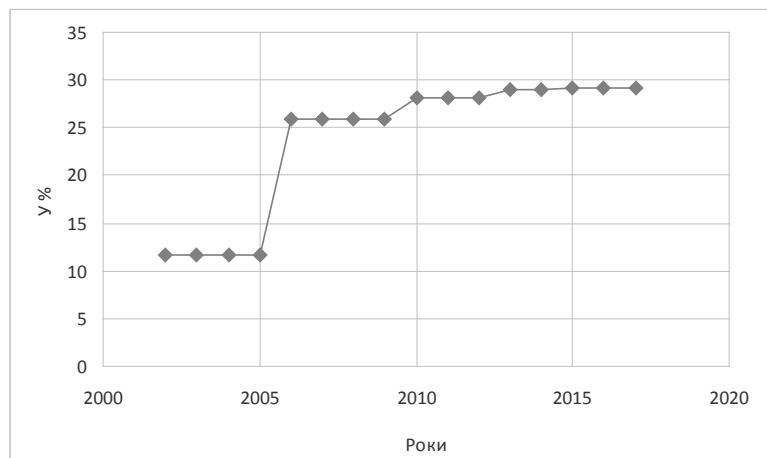

Рис. 1.3 Кількість населення Угорщини, рівень вираження емансипативних цінностей перебуває в межах 0,6-1,0

Існування зв'язку між емансипативними цінностями та рівнем недовіри до наднаціональних інститутів в Угорщині вказує на те, що частина суспільства розуміє демократію через призму цінностей свободи та самовираження, але прив'язує це до розбудови так званої «національної демократії». У контексті останніх 8 років (2010–2018 рр.) політика прем'єр-міністра В. Орбана і його партії «Фідез», риторика якого орієнтована на проблему іммігрантів і втручання наднаціональних інститутів у внутрішні справи Угорщини, є наслідком вираження запитів, які сформувалися в громадян Угорщини впродовж 1993–2002 рр., коли демократизація призвела до зростання рівня демократії, але рівень економіки й умови життя не відповідали очікуванням громадян¹². Тому партія «Фідез» у 2002–2004 рр. активізувала риторику, що соціально-економічні проблеми пов'язані з розбудовою демократії, яка залежала від зовнішнього втручання¹³. Унаслідок такої ритори-

¹² Hungary: Populism or politics?, https://www.cidob.org/en/articulos/cidob_report/n1_1/hungary_populism_or_politics, Угорська економіка (довідка), <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/219/41/>.

¹³ Orban declares end of «liberal democracy» in Hungary, vows to fight for Christian values, <https://www.rt.com/news/426412-orban-christian-values-eu-hungar>.

ки сформувалася ідея «національної демократії» – самостійний шлях демократичного розвитку без зовнішнього втручання наднаціональних інститутів (у випадку Угорщини – Європейського Союзу щодо імміграційної політики та дотримання європейських норм законодавства і демократичного розвитку). Проте цінності підтримки популізму не загрожують демократії в контексті свободи та самовираження. Угорські популісти, зокрема партія «Фідез», хоч і наступає на демократичні свободи, але поки це не призводить до порушення прав громад до того рівня, коли самовираження стає неможливим. Хоч можливо простежити зниження кількості громадян Угорщини, які сповідують емансипативні цінності в межах 0,6-1, оскільки наступ на демократичні свободи в країні продовжується, але результати опитування щодо цінностей 2015–2018 рр. будуть оприлюднені наприкінці 2018 року.

Отже, окрема група угорських громадян сприймає демократію через призму емансипативних цінностей, але розуміє її лише в контексті розбудови ідеї так «національної демократії» з мінімальною залежністю від глобалізації та зв'язками з наднаціональними інститутами.

Результати регресійного аналізу щодо впливу цінностей підтримки популізму на рівень демократії демонструють ситуацію, що такий вплив відсутній, оскільки жодний із показників цінностей підтримки популізму не впливає на рівень демократії. Такі результати вказують, що угорці не сприймають демократію інституційно, а лише через переконання свободи і самовираження. Це на перший погляд свідчить, що угорські громадяни розуміють демократію тільки як цінності свободи і самовираження, які дають умови для соціально-економічного розвитку.

Проте порівняння показників рівня демократії, рейтингу партії «Фідез» і рівня незадоволення роботою демократії вказує на те, що з приходом до влади партії «Фідез» рівень незадоволення демократією зменшився, а рівень демократії знизився (Рис. 1.4). Така ситуація свідчить, що громадяни Угорщини, які сповідують емансипативні цінності в межах 0,6-1, перебувають у меншості, а інша частина громадян, у якої вираження емансипативних цінностей менша від 0,6, сприймає риторику і політику популіст-

ської партії «Фідез» у контексті демократичних дій. Тобто політичні інститути в державі контролює одна партія, а це громадяни сприймають як істинну демократію. Знижується рівень демократії на тлі діяльності партії «Фідез».

Рис. 1.4 Основні показники дослідження для Угорщини

Цінності підтримки популізму в такому випадку можуть загрожувати демократії в Угорщині, якщо надалі знижуватиметься рівень демократії через дії угорського уряду, а більша частина громадян підтримуватиме таку діяльність і через підмінну поняття сприйматиме політику партії «Фідез» як реальну демократію.

Випадок України. Випадок України демонструє, що цінності підтримки популізму не впливають на цінності демократії, що підтверджують результати регресійного аналізу. Жодний із показників цінностей підтримки популізму немає зв'язку з рівнем вираження емансипативних цінностей, оскільки показник імовірності результатів більше від 0,05, що вказує на випадковість зв'язку між даними. Зростає частина громадян, які потрапляють у когорту високого рівня вираження емансипативних цінностей (рис.1.5).

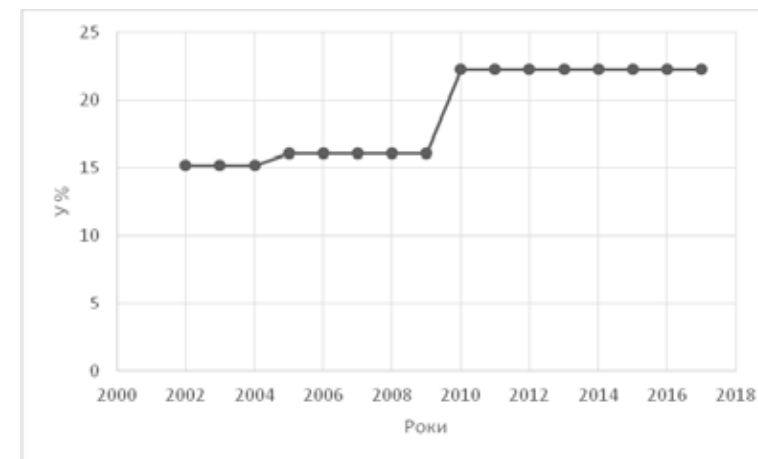

Рис. 1.5 Кількість населення України, рівень вираження емансипативних цінностей якого перебуває в межах 0,6-1,0

Однак у впливі цінностей підтримки популізму на рівень демократії простежуємо чіткий зв'язок одного з показників цінностей підтримки популізму, а саме між рівнем незадоволення функціонуванням демократії і рівнем демократії (Таблиця 1.4).

Таблиця 1.4

Результати регресійного аналізу для України

	Україна	
	Коефіцієнт	Бета
Рівень незадоволеності демократією	0,011	-0,657*
Залежна змінна	5,167	
Скорегований R-квадрат	0,329	
N	60	

Джерело: власні розрахунки автора

Результати регресійного аналізу засвідчують, що коефіцієнт варіації дорівнює -0,611, що вказує на сильний зв'язок. У цьому випадку зв'язок між рівнем незадоволення функціонуванням демократії і рівнем демократії демонструє, що високе незадоволення зумовлене нестабільною роботою політичних інститутів Украї-

ни. У показниках рівня демократії за Freedom House закладено вимірювання якраз через оцінку діяльності демократичних інститутів. Отже, можна простежувати як неефективність інститутів призводить до незадоволення демократією, а це водночас і впливає на рівень демократії (рис. 1.6).

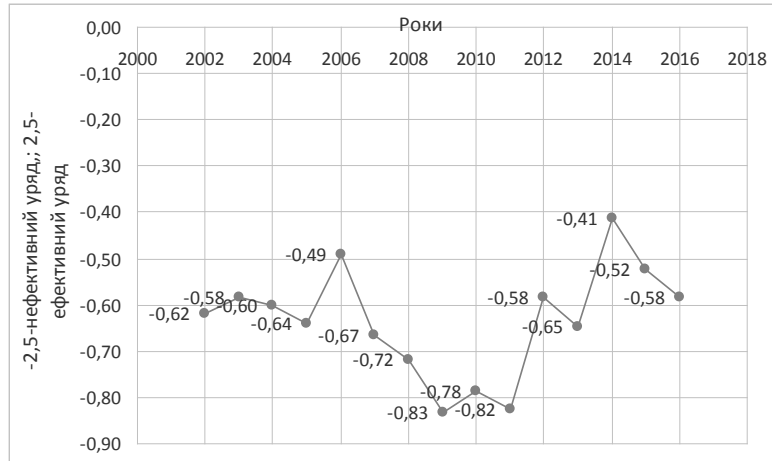

Рис. 1.6 Ефективність уряду України

Джерело: Data.Worldwide Governance Indicators

Отже, популізм в Україні деякою мірою підміняє розуміння демократії, окремі групи громадян, які залишаються незадоволені демократією, розуміють її тільки інституційно. Тенденцію можна простежити на графіку, зокрема у 2008–2009 роках показник рівня демократії був одним із найвищих, але незадоволення українців демократією також було найвищим. Хоч уряд у 2008–2009 роках був сформований здебільшого з представників популістської партії ВО «Батьківщина», але формування уряду 2010 й 2012 років Партією регіонів відбувалося на тлі зменшення рівня незадоволення функціонуванням демократії (рис. 1.5).

Рис. 1.7 Основні показники дослідження для України

Джерело: Database: European Social Survey, Freedom House, Election in Europe

Тому прихід до влади популістів на тлі згорання демократичних процесів в Україні зумовлює зменшення невдоволення демократією.

Отже, громадяни України розуміють демократію інституційно, тобто поперхово як інструмент, а тому піддаються впливу популізмові, в основі якого лежить концепція про надання влади народові і про істинних представників цього «народу». У цьому випадку розуміння демократії в Україні через призму емапсипативні цінності не суттєве, а тому вплив цінностей підтримки популізму на цінності демократії в Україні може бути мінімальним. Однак підтримка популізму впливає на рівень демократії, що може призводити до гальмування розвитку демократії через те, що окремі групи громадян, які розуміють демократію як інструмент, піддаються впливові популізму й можуть приймати авторитарні практики популістів як демократичні. Тому у випадку України популізм справді гальмує розвиток демократії не тільки на інституційному рівні, а й на рівні цінностей, коли демократію сприймають поперхово як інструмент.

Висновок. Отже, випадки Польщі, Угорщини й України демонструють, що популізм роль має значення в процесі становлення і функціонування демократії. У випадку Польщі популізм суттєво не загрожує демократії, оскільки цінності підтримки популізму не впливають на цінності демократії. Однак існує мінімальна тенденція впливу цінностей підтримки популізму на рівень демократії, що зумовлено окремими суспільними групами, які недовіряють політичним інститутам, вилучені з політичного процесу Польщі й за допомогою популістів намагаються повернутися в політику. Стабільне зростання високого вираження емансипативних цінностей зумовлює стабільне функціонування демократії навіть в умовах підтримки популізму, спрямованого проти ліберальної (представницької) демократії. Загроза демократії можлива лише в тому випадку, якщо критична маса суспільства підтримує авторитарні практики популістів, спрямовані проти свободи та самовираження, що закладено в емансипативних цінностей.

У випадку Угорщини цінності підтримки популізму впливають на цінності демократії (емансипативні цінності), проте не на зниження рівня вираження емансипативних цінностей у межах 0,6-1. Лише окрема частина громадян в Угорщині сповідує такі цінності, інша підтримує діяльність популістів, спрямовану проти демократичних норм щодо функціонування демократичних інститутів, які мають бути незалежними. Фактично популістська партія «Фідез» підмінює розуміння демократії, оскільки декларує, що саме вона представляє інтереси народу Угорщини, а політичні інститути тільки створюють проблеми і загрожують інтересам народу, хоча саме ці інститути є основою ліберальної демократії і захищають емансипативні цінності. Розбудова в Угорщині такої моделі «народної» демократії загрожує гальмуванням розвитку, а можливо навіть згортанням емансипативних цінностей. Більша частина угорських громадян розуміє демократію як боротьбу з фактично демократичними інститутами і відходження від ідеї ліберальної демократії.

Випадок України демонструє, що вплив популізму суттєво загрожує процесу демократизації. Цінності підтримки популізму не впливають на цінності демократії, але це не означає, що розвиток емансипативних цінностей в Україні мінімізує вплив популізму на демократію. Критична маса громадян України розуміє демократію як інструмент, а тому підтримує популістів у процесі згортання демократії і вважає це демократичними процесами. Фактично окремі суспільні групи розуміють популізм як ідеологію правління народу істинними представниками цього народу. Водночас ці групи громадян України не можуть інституалізуватися в політичному процесі, оскільки немає ліберального розуміння демократії, а лише як інструмент. Тому громадяни України обирають популістські партії, які представляють демократію як інститути, що ефективно працюватимуть, якщо їх жорстко контролювати, а якщо інститути працюють неефективно, то проти них потрібно боротися, але немає розуміння того, що демократія – це ще свобода і самовираження.

Рекомендована література:

1. FAZ: Nocna ofensywa PiS przeciwko demokracji, *DW*, <http://www.dw.com/pl/faz-nocna-ofensywa-pis-przeciwko-demokracji/a-39782969>.
2. Freedom House. *National Transit Poland: period 2008-2017 years*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/poland>.
3. Hungary: *Populism or politics?*, https://www.cidob.org/en/articulos/cidob_report/n1_1/hungary_populism_or_politics.
4. Inglehart R., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2818659.
5. Inglehart R., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2818659.
6. Kaltwasser C., *The Responses of Populist to Dahl's Democratic Dilemmas*, *Political Studies*, 2013.
7. Levitsky S., Loxton J., *Populism and competitive authoritarianism in the Andes*, *Democratization*, 2013, Vol. 20 (1), pp. 107-136.

8. Matsiyevsky Y., Kashynskyi O., The sources of populism in East Central Europe, *The Ideology and Politics Journal*, 2017, Issue 2 (8), pp. 15-37.

9. Orban declares end of «liberal democracy» in Hungary, vows to fight for Christian values, <https://www.rt.com/news/426412-orban-christian-values-eu-hungar>.

10. Rustow D., Transitions to democracy: toward a dynamic model, *Comparative Politics*, 1970. Vol. 2 №3, P. 91.

11. Urbinati N., Democracy and Populism, *Constellations*, 1998 Vol. 5(1), pp. 110–124.

12. Инглхарт Р., Вельцель К., *Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития*, Москва: Новое издательство, 2011.

13. *Угорська економіка (довідка)*, <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/219/41/>.

14. Харпфер К., Бернхаген П., Инглхарт Р., Вельцель К. *Демократизация*, Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015.

7.

Динаміка партійних систем у посткомуністичних країнах¹

Віталій Лебедюк

Після розпаду Радянського Союзу на початку 90-х років ХХ ст. спостерігається процес суспільних трансформацій у політичних системах країн посткомуністичного простору. У перші роки незалежності формат порядку денного визначив основні інституційні зміни в посткомуністичних країнах. Більшість країн заявила про свій намір рухатися до консолідованої демократії, ринкової економіки та багатопартійної системи. Решта країн зазнала значних обмежень у спробі демократичних перетворень.

Успішними прикладами становлення та розвитку партійних систем порівняно з пострадянськими країнами є посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи та Прибалтики. Незважаючи на те, що науковий інтерес до політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах не слабшає, існують певні методологічні проблеми щодо концептуального пояснення змін партійних систем у цих державах². Більшість досліджень використовує теоретичний інструментарій, який не завжди відповідає вимогам до порівняльного аналізу партійних систем, що спосте-

¹ Частина підготовлена на основі оновленого та доповненого варіанту статті: Лебедюк В., Трансформація партійних систем у пострадянських країнах, Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. *Науковий часопис Національного університету імені М.П.Драгоманова*. 2014, № 22, с. 222-229.

² Швирков О., Партийные системы постсоветского пространства: дефицит теории?, Партийна система України після парламентських виборів – 2012: аналіт. доп., Харків: Золоті сторінки, 2012. – 116 с.

рігають у політичних реаліях посткомуністичних країн³. Тому постає низка важливих питань. Яких змін зазнали партійні системи в посткомуністичних країнах? Чи простежуються тенденції у трансформаційних процесах партійних систем посткомуністичних країн? Так ми зосереджуємо свою увагу на описі та напрямку змін партійних систем у посткомуністичних країнах.

Мета дослідження – визначити основні зміни, яких зазнали партійні системи в посткомуністичних країнах за роки незалежності. Для цього потрібно розв'язати такі завдання: по-перше, проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи щодо вивчення партійних систем; по-друге, виокремити теоретико-методологічний підхід до вивчення змін партійних систем у посткомуністичних країнах; по-третє, з'ясувати основні зміни партійних систем у посткомуністичних країнах. Ми аналізуємо зміни партійних систем у 19 посткомуністичних країнах за роки незалежності. Винятком є вибори в країнах із мажоритарною виборчою системою. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від установаження перших демократичних виборів (1992) до сучасного етапу функціонування партійних систем (2018). Ураховуючи широкий спектр впливу різних інститутів на тип партійної системи, як незалежних змінних, ми не зможемо розглянути їх у цьому дослідженні, однак докладніше проаналізуємо залежну змінну – партійна система.

Знання про партійні системи розвивалися паралельно порівняльними дослідженнями. Тому першу типологію партійних систем М. Дюверже розробив на основі спостережень за обмеженою кількістю країн. У її основу покладений кількісний критерій із простим підрахунком партій, які конкурують між собою⁴. Упродовж 1960-х і 1970-х років простежено суттєві концептуальні зміни в типології партійних систем. Дослідники розробили більш складні типології, додаючи нові критерії класифікації. Це було

³ Armingeon K., Careja R., Institutional change and stability in postcommunist countries, 1990-2002, *European Journal of Political Research*, 2008, Vol. 47, Nr 4, p. 436–466.; Sartori G., *Parties and party systems. A framework for analysis*, New York, 1976.

⁴ Дюверже М., *Политические партии*, Москва: Акад. проект, 2000.

пов'язано, по-перше, з розвитком порівняльних досліджень, які містили все більше країн, а по-друге, партійні системи зазнали досить суттєвих змін, залишаючи все менше випадків двопартійних систем⁵. Тому перший із основних підходів до вивчення партійних систем указує на те, що кількість партій та їхні абсолютні значення стали фундаментальним критерієм розрізнення партійних систем.

Спроби класифікації партійних систем пішли на спад у 1980-х і на початку 1990-х років. По-перше, партологи зосередили свою увагу на моделях вивчення змін партійних систем, по-друге, у порівняльних дослідженнях здебільшого вивчали вплив виборчої системи на партію⁶. Водночас, третя хвиля демократизації збільшила кількість країн, які компаративісти змогли долучити до порівняльних досліджень. Кількість партій, що брала участь у виборах, частіше потрапляла до законодавчих органів розвинутих демократичних країн. Такі зміни спонукали вчених розвивати інструментарій вивчення партійних систем. Отже, другий підхід розглядає партійну систему як спосіб взаємодії партій у боротьбі за владу. У цьому підході зміна партійної системи є не так похідною від ідеологічної або організаційної трансформації самих партій, як наслідком перетворень, що відбуваються у структурі політичного простору⁷.

Розвиваючи типологію партійних систем, Дж. Сарторі (1976) класифікує їх за двома змінними: кількість партій та ідеологічна дистанція між ними. З одного боку, дослідник указує на те, що кількість партій демонструє особливість політичної системи: ступінь фрагментації політичної влади, наскільки вона розсіяна чи

⁵ Лебедюк В., *Типологія партійних систем: минуле та сьогодення, Політичний менеджмент*, Київ: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013, № 59, с. 92–102.

⁶ Лебедюк В., *Типологія партійних систем: минуле та сьогодення, Політичний менеджмент*, Київ: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013, № 59, с. 92–102.

⁷ Kitschelt H., Heywood P., Wright V., *European Party Systems: Continuity and Change, Developments in West European Politics*, London: MacMillan Press, 1997.; Lijphart A., *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press, 1999.

сконцентрована. З іншого боку, кількість партій впливає на тактику партійного змагання та формування парламентської коаліції⁸. Учений пропонує таку класифікацію партійних систем: система з однією партією, система з партією-гегемоном, система з домінуючою партією, двопартійна, система поляризованого і поміркованого плюралізму, атомізована. Найгірший варіант багатопартійності, на думку автора, – атомізована партійна система⁹.

Ключову поняття “істотності” (relevant) в типології партійних систем Дж. Сарторі демонструє, яке місце посідає партія в конкуренції за право формувати уряд у певній системі. Існує концептуальна проблема: дихотомічний підхід Дж. Сарторі визначає, що будь-яка партія може бути оцінена як “істотна” або “не істотна”, без проміжного (перехідного) статусу. Тобто партія з потенціалом “шантажу” така ж “істотна”, як і урядові партії. За це автора критикують, стверджуючи, що не всі “істотні” партії рівносильні й між ними існує різниця в “істотності”¹⁰.

Дж. Сарторі стверджував, що повинно бути чітке правило підрахунку партій. Наприклад, якщо ми рахуємо кількість «істотних» партій, то підраховуємо їхні відносні значення, а не абсолютні¹¹. Методологічну проблему певною мірою вирішили М. Лааско і Р. Таагепера, увівши до наукового обігу поняття «ефективна кількість партій» (effective number of parties), щоб виміряти кількість «істотних» партій¹². Індекс ефективної кількості партій указує на кількість партій, їх відносну вагу й широко застосовуваний метод для розрізнення двопартійних, дві з половиною та багатопартійних систем у порівняльних дослідженнях. Цей статистичний показник використовують переважно для виявлення двопартійних чи багатопартійних систем. Індекс ефективної кількості партій набуває такого математичного вигляду:

⁸ Sartori G., *Parties and party systems. A framework for analysis*, New York, 1976.

⁹ Там само

¹⁰ Lijphart A., *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press, 1999.

¹¹ Sartori G., *Parties and party systems. A framework for analysis*, New York, 1976.

¹² Laasko M., Taagepera R. *Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe*, *Comparative Political Studies*, 1979, Vol. 12, Nr 3, p. 3–27.

$$ENP = \frac{1}{HH} = \frac{1}{\sum p_i^2},$$

де p_i – відсоток голосів, отриманих і-партією на виборах, або відсоток депутатських мандатів, отриманих і-партією в парламенті¹³. Індекс ефективної кількості партій не обмежений зверху і може давати некоректні результати під час статистичних обрахунків (особливо в процесі регресійного аналізу). За таких умов використовують індекс фракційності Д. Рає (Rae fractionalization index, позначається F) який дає статистично надійні результати¹⁴. Індекс фракційності математично записують так:

$$F = 1 - \sum_{i=1}^n p_i^2,$$

де p_i – відсоток голосів чи мандатів, отриманих і-партією. F лежить у межах від 0 до 1. Коли $F = 0,0$ – це означає, що одна партія здобуває всі голоси виборців, коли $F = 1,0$ – це свідчить, що кожен виборець голосує за власну партію. Іншими словами, F допомагає простежити трансформацію партійної системи від абсолютної однопартійності ($F = 0,0$) до абсолютної фракційності ($F = 1,0$). Показник індексу, нижчий за 0,50, свідчить про існування однієї домінуючої партії, а коли більший за 0,70, указує на наявність у країні багатопартійної системи.

М. Лааско і Р. Таагепера запропонували індекс ефективної кількості партій, який вдало пояснював фрагментацію партійних систем і на сьогодні залишається найбільш використовуваним показником. Однак у сучасному світі існує велика кількість партійних систем із домінуючою партією і за таких умов використання індексу ефективної кількості партій дає некоректні результати¹⁵.

¹³ Там само

¹⁴ Molinar J., *Counting the Number of Parties: An Alternative Index*, *American Political Science Review*, 1991, Vol. 85, Nr 4, p. 1383–1391.

¹⁵ Molinar J., *Counting the Number of Parties: An Alternative Index*, *American Political Science Review*, 1991, Vol. 85, Nr 4, p. 1383–1391.; Taagepera R., Shugart M., *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*, New Haven: Yale University Press, 1999.

Підрахунок індексу ефективної кількості партій вважають некоректним, коли одна партія отримала більше ніж 50% мандатів і, відповідно, домінує над рештою партій. Тому Р. Таагепера ввів додатковий індекс – LC (індекс найбільших компонент), який враховують як обернену частку найбільшої партії¹⁶. Якщо цей індекс нижчий 2,00, тоді певна партія домінує в партійній системі, оскільки частка її місць більша ніж 50%. Водночас, індекс ефективної кількості партій нівелює ключові особливості партійних систем у категорії взаємодії партій між собою.

З “третьою хвилею” демократизації поширився так званий “електоральний авторитаризм”, коли квазідемократичні інститути практикують, щоб легалізувати для внутрішнього і приховати для зовнішнього використання авторитарні методи¹⁷. Так з’явилися дві відмінні між собою партійні системи. “Зародкові” (або “рудиментні”) партійні системи в нових демократичних державах, які борються за демократичну консолідацію, і ті партійні системи, у яких хоча й існує опозиція, усе одно домінує найбільша партія (такі партійні системи трапляються в країнах Африки, а також на пострадянському просторі). Країнам ЦСЄ і колишнім державам Радянського Союзу властиві “зародкові” партійні системи з високим рівнем фрагментації¹⁸. Використання індексу ефективної кількості партій Г. Голосова (N_p) – це суттєвіший теоретичний і емпіричний інструмент для пояснення партійних систем у посткомуністичних країнах, ніж індекс ефективної кількості партій М. Лааксо і Р. Таагепери (ENP).

Новий індекс ефективної кількості партій (N_p) Г. Голосова, перевірений на прикладі партійних систем світу, краще вимірює ефективну кількість партій у високофрагментованих і найменш фрагментованих партійних системах, виконуючи необхідні функ-

ції для такого індексу¹⁹. Індекс ефективної кількості партій Г. Голосова вираховують за формулою:

$$N_p = \sum_{i=1}^x \frac{1}{1 + (s_i^2 / s_i) - s_i},$$

де s_i – частка місць найбільшої партії, а s_i – частка місць i -партії в законодавчому органі²⁰.

На основі моделі трикутника Нагаями²¹, ефективної кількості партій (N_p) та відносного розміру партій Г. Голосов запропонував новий метод – двовимірне графічне зображення типів партійних систем (рис. 1.1). Математичну формулу індексу ефективної кількості партій (N_p) побудовано так, що найбільша партія завжди отримує 1, тоді як решта партій отримує зважену оцінку щодо розміру найбільшої партії та їхніх розмірів. Вісь абсцис і вісь ординат є окремими зваженими індексами, які відображають співвідношення частки місць між партіями.

Г. Голосов графічно зображує трикутник і ділить його на шість рівних сегментів, кожен із яких теоретично відображає певний тип партійних систем. Вершини трикутника ілюструють традиційну потрібну класифікацію партійних систем М. Дюверже. Кожен із сегментів трикутника класифікує партійні системи на: двопартійну одновалентну (AGD) і полівалентну (FGC), двовалентну партійну систему з домінуючою партією (AGD), полівалентну партійну систему з домінуючою партією (AGE), одновалентну (EGB) і двовалентну багатопартійну систему (BGF).

¹⁶ Taagepera R., Conservation of Balance in the Size of Parties, *Party Politics*, 2005, Vol. 11, p. 283–298.

¹⁷ Schedler A., Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition, London: Lynne Rienner, 2006.

¹⁸ Taagepera R., Shugart M., Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems, New Haven: Yale University Press, 1999.

¹⁹ Лебедюк В., Еволюція методологічних підходів до вивчення партійних систем, *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи* : матер. III між нар. Наук.-практ. конф. студ., аспір. та мол. науковців (1 березня 2013 р., м. Чернівці), Чернівці : Букрек, 2013. с. 25–28.

²⁰ Golosov G., The Effective Number Of Parties: A New Approach, *Party Politics*, 2009, Vol. 10, p. 1–22.

²¹ Taagepera R., Extension of the Nagayama Triangle for Visualization of Party Strengths, *Rein Taagepera*, 2004, Vol. 10, p. 301–306.

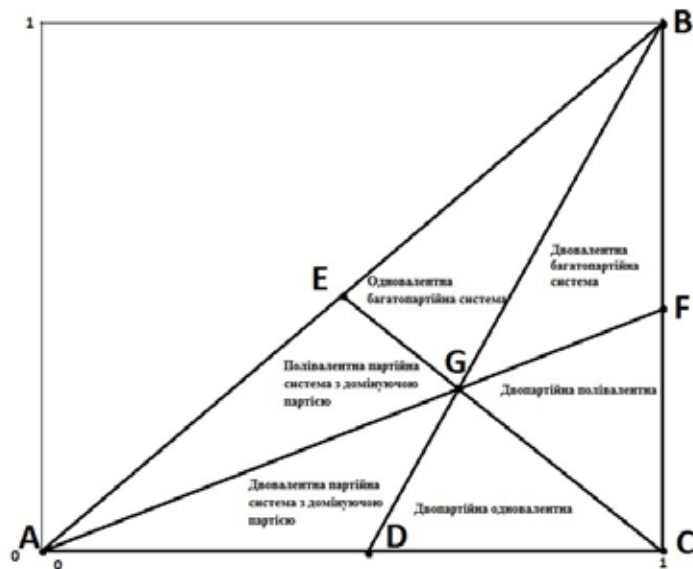

Рис. 1.1. Візуалізація типології партійних систем Г. Голосова (relative-size triangle – RST)²²

Отже, Г. Голосов зумів поділити партійну систему з домінуючою партією на підтипи. Тоді як до цього партійні системи з домінуючою партією і багатьма відносно маленькими партіями потрапляли в категорію багатопартійних систем²³.

Вершина трикутника А – приклад однопартійної системи, де всі місця в законодавчому органі отримала одна партія. Вершина С свідчить про двопартійну систему, оскільки тільки дві партії отримали рівну кількість місць. Вершина В вказує на багатопартійну систему, де існує більше ніж дві партії з однаковою часткою місць у парламенті. Структура діаграми передбачає наявність «розмитих» зон. Тобто, точки, розташовані близько до вершин трикутника, нівелюють відмінність між підтипами партійних систем, але в повному обсязі пояснюють тип партійної системи.

²² Golosov G., Party system classification: A methodological inquiry, *Party Politics*, 2011, Vol. 17, p. 539–560.

²³ Там само

Точки, розміщені в центрі перетину бісектрис трикутника, указують на невизначений тип партійної системи²⁴.

Третій підхід розглядає партійну систему як систему зв'язків окремих партій не між собою, а з їхніми виборцями. Такий підхід базований на тому, що зміна партійної системи залежить від зміни виборчої поведінки²⁵. У такому випадку виявом інституціалізації партійної системи буде здатність політичних партій отримувати регулярну підтримку виборців.

Спробуємо поглянути на трансформацію партійних систем у посткомуністичних країнах крізь призму другого підходу. Методологічною основою дослідження є двовимірний метод класифікації партійних систем Г. Голосова, науковий інструментарій якого відкриває значні можливості для вивчення змін і розвитку партійних систем у посткомуністичних країнах. Водночас, використання індексу ефективної кількості партій не достатньо, щоб проаналізувати зміни партійних систем, а тому потрібно застосовувати додатковий інструментарій (RST).

Для визначення основних змін партійних систем у пострадянських країнах було проаналізовано понад 100 результатів виборів до законодавчих органів влади за пропорційною основою впродовж 1992–2018 років. Щоб з'ясувати наявність змін партійних систем у пострадянських країнах, ми поділили хронологічні межі дослідження на дві частини: 1992–2002 (рис. 1.2) та 2003–2018 (рис. 1.3) роки. Для кожної країни за певний період часу було обраховано середнє значення коефіцієнтів координат.

Більшість країн у перші роки незалежності вибудовувала багатопартійну систему (Естонія, Грузія, Казахстан, Литва, Латвія, Росія, Польща, Словаччина, Чехія та Україна). Водночас, деякі країни інституційно обмежували розвиток багатопартійної системи.

²⁴ Golosov G., Party system classification: A methodological inquiry, *Party Politics*, 2011, Vol. 17, p. 539–560.

²⁵ Mair P., Party System Change. Approaches and Interpretations, Oxford, Clarendon Press, 1997, 244 p.

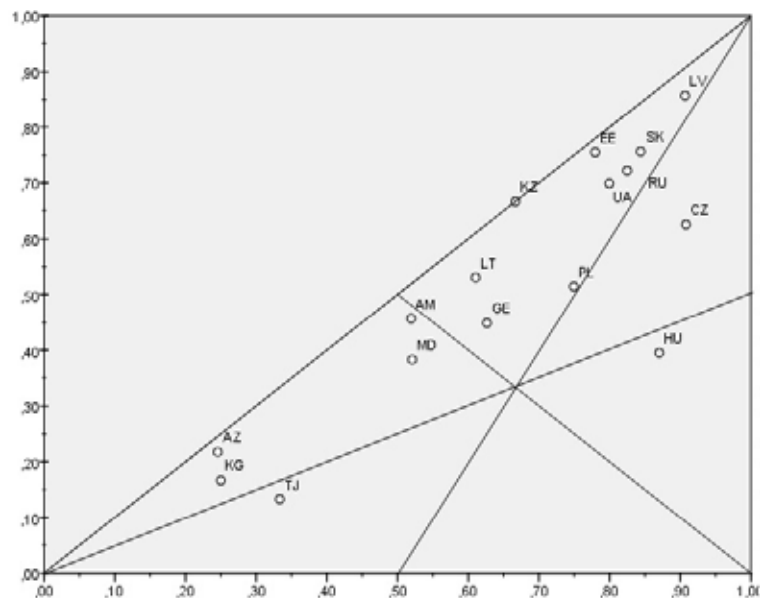

Рис. 1.2. Зміни партійних систем у посткомуністичних країнах (1992–2002)*

*Країни позначені абрєвіатурами: АМ – Вірменія; АЗ – Азербайджан; ЕЕ – Естонія;

GE – Грузія; KG – Киргизстан; KZ – Казахстан; LT – Литва; LV – Латвія; MD – Молдова; RU – Росія; TJ – Таджикистан; UA – Україна; PL – Польща; HU – Угорщина; SK – Словаччина; CZ – Чехія.

Джерело: PARLINE database on national parliaments – <http://archive.ipu.org/parline/>

Упродовж 1992–2002 років існувала полівалентна партійна система з домінуючою партією (Вірменія, Азербайджан, Киргизстан, Молдова), двопартійна полівалентна система (Угорщина) та двовалентна партійна система з домінуючою партією (Таджикистан).

Упродовж наступного періоду (2003–2018) відбуваються суттєві зміни партійних систем у пострадянських країнах. Тільки три країни не зазнали змін. Литва і Латвія залишились у кате-

горії одновалентної багатопартійної системи, а Молдова – у полівалентній партійній системі з домінуючою партією. Партійна система України та Естонії хоча і належить до багатопартійної, але зазнала змін в межах цієї категорії з одновалентної до двовалентної багатопартійної системи. Країни Вишеградської четвірки належать до одновалентної (Словаччина) чи двовалентної багатопартійної системи (Польща, Угорщина та Чехія).

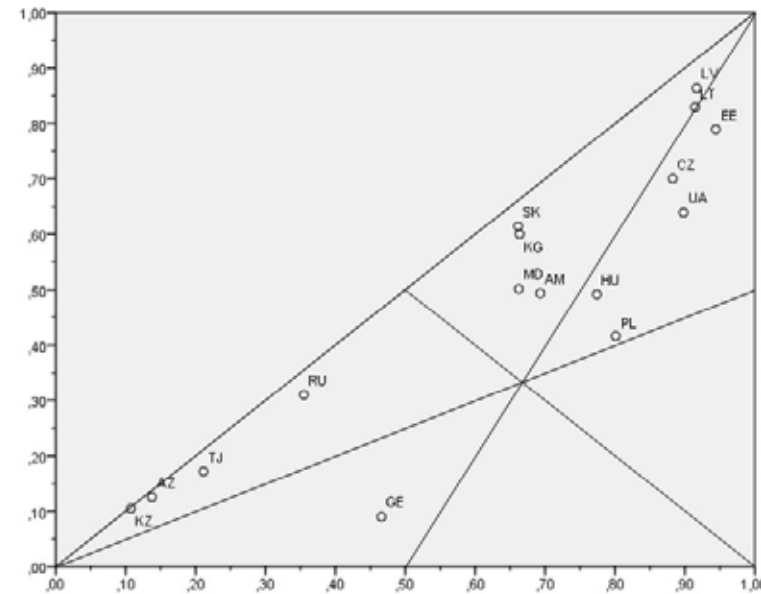

Рис. 1.3. Зміни партійних систем у посткомуністичних країнах (2003–2018)*

*Країни позначені абрєвіатурами: АМ – Вірменія; АЗ – Азербайджан; ЕЕ – Естонія;

GE – Грузія; KG – Киргизстан; KZ – Казахстан; LT – Литва; LV – Латвія; MD – Молдова; RU – Росія; TJ – Таджикистан; UA – Україна; PL – Польща; HU – Угорщина; SK – Словаччина; CZ – Чехія.

Джерело: PARLINE database on national parliaments – <http://archive.ipu.org/parline/>

Три країни перейшли з категорії багатопартійної до партійної системи з домінуючою партією. Партійна система Казахстану та Росії зазнала змін з одновалентної багатопартійної до полівалентної партійної системи з домінуючою партією. Грузія перейшла з одновалентної багатопартійної до двовалентної партійної системи з домінуючою партією. Упродовж досліджуваного періоду відбулися суттєві зміни партійних систем із полівалентної партійної системи з домінуючою партією до одновалентної багатопартійної (Киргизстан і Вірменія). Партійна система Таджикистану зазнала змін тільки в межах категорії партійної системи з домінуючою партією: з двовалентної до полівалентної партійної системи з домінуючою партією.

Найпростішим методом порівняння змін партійних систем є ступінь фракційності (Rae index²⁶). Обрахувавши індекс фракційності для перших та останніх виборів у пострадянських країнах, ми з'ясували, що між цими змінними не існує зв'язку (рис. 1.4). Тобто, коефіцієнт кореляції Пірсона незначущий і нульову гіпотезу про відсутність зв'язку приймаємо. Описова статистика для двох наборів даних доводить, що середнє значення і стандартне відхилення схожі. Такі результати засвідчують, що здебільшого зміни партійних систем відбувалися в межах однієї категорії між підтипами партійних систем. Водночас, спостерігаємо високий рівень фракціоналізації в Словаччині, Латвії, Естонії, Україні й Чехії, де ступінь фракційності лежить у межах від 0,76 до 0,83. Росія та Казахстан мали високий рівень фракційності на перших виборах, але через зміни формату партійної системи зменшилася фракційність на останніх виборах.

²⁶ Rae D., A note on the Fractionalization of Some European Party Systems, *Comparative Political Studies*, 1968, Vol. 1, Nr 3, p. 413–418.

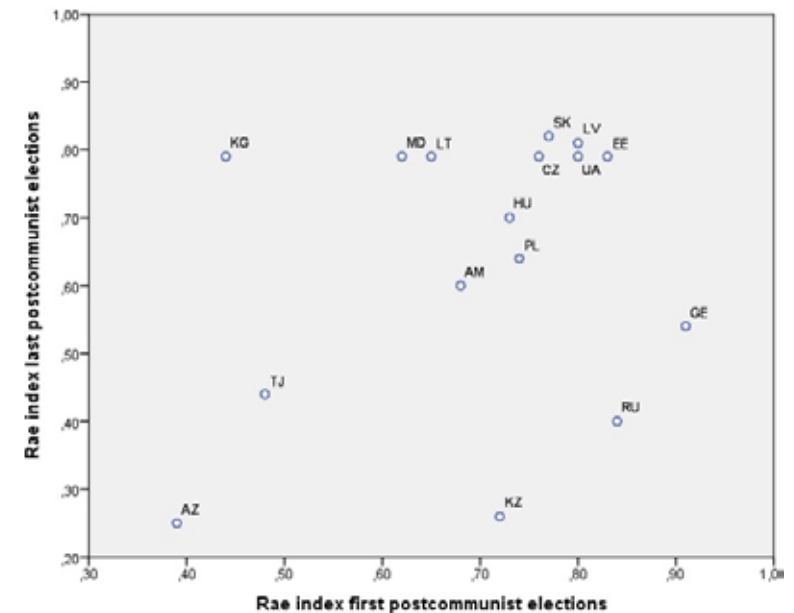

Рис. 1.4. Фракційність партійних систем у посткомуністичних країнах*

*Країни позначені абрєвіатурами: АМ – Вірменія; АЗ – Азербайджан; ЕЕ – Естонія;

GE – Грузія; KG – Киргизстан; KZ – Казахстан; LT – Литва; LV – Латвія; MD – Молдова; RU – Росія; TJ – Таджикистан; UA – Україна; PL – Польща; HU – Угорщина; SK – Словаччина; CZ – Чехія.

Джерело: PARLINE database on national parliaments – <http://archive.ipu.org/parline/>

Індекс ефективної кількості партій указує на відносну “вагу”, тобто кількість мандатів, які партії отримали в парламенті (рис. 1.5). Значення індексу ефективної кількості партій зменшилося в Грузії (з 10,44 до 1,83) та Росії (з 5,43 до 1,36), а збільшилося в Киргизстані (з 1,43 до 4,07), Литві (з 2,22 до 4,36) та Молдові (з 2,06 до 4,50). Результати індексів корелюють із еволюцією типів партійних систем у посткомуністичних країнах. Однак про інституалізацію партійних систем можна говорити з певною часткою

умовності, оскільки показники індексу впродовж досліджуваного періоду не мають зв'язку між собою. Існує група країн (Латвія, Словаччина, Україна, Естонія та Чехія), де різниця значення індексу ефективної кількості партій між першими й останніми виборами коливається в межах одиниці. Усі вони належать до багатопартійних систем. Найменшу різницю в значеннях індексу ефективної кількості партій демонструє Чехія.

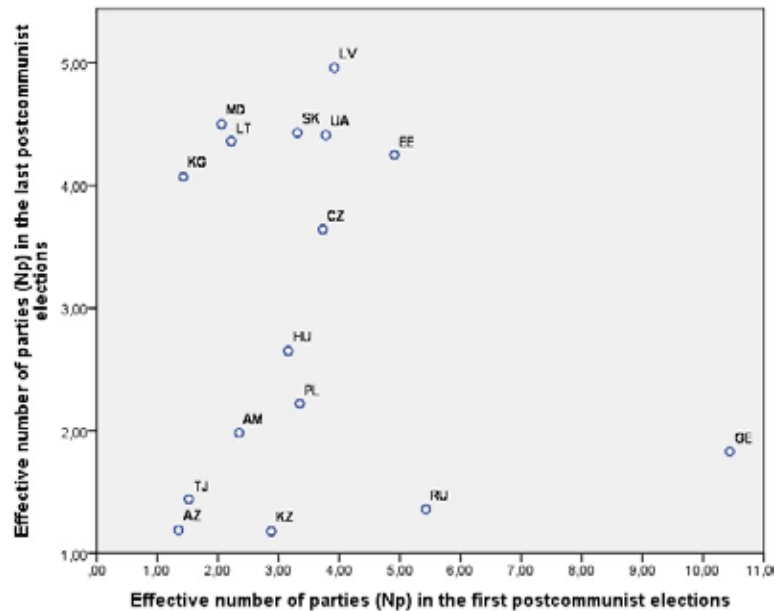

Рис. 1.5. Індекс ефективної кількості партій у посткомуністичних країнах*

*Країни позначені абрєвіатурами: AM – Вірменія; AZ – Азербайджан; EE – Естонія;

GE – Грузія; KG – Киргизстан; KZ – Казахстан; LT – Литва; LV – Латвія; MD – Молдова; RU – Росія; TJ – Таджикистан; UA – Україна; PL – Польща; HU – Угорщина; SK – Словаччина; CZ – Чехія.

Джерело: PARLINE database on national parliaments – <http://archive.ipu.org/parline/>

Аналізуючи результати від виборів до виборів, ми з'ясували, що за досліджуваний період найбільше змін зазнала партійна система Молдови та Грузії (шість циклів). Партійна система України та Польщі змінювалася чотири рази. Вірменія, Естонія, Латвія, Росія, Словаччина та Чехія пройшли крізь три типи партійних систем, а Киргизстан, Казахстан, Литва, Таджикистан та Угорщина – два. Партійна система Азербайджану не зазнавала змін. Отож, що більшу кількість змін зазнала партійна система, то більш нестабільною вона є. Білорусь, Туркменістан та Узбекистан не були внесені до порівняльного аналізу, оскільки мажоритарна виборча система і пропрезидентська система нівелюють становлення партійної системи.

У нашому дослідженні ми прагнули з'ясувати основні зміни, яких зазнали партійні системи в посткомуністичних країнах упродовж досліджуваного часу. Більшість партійних систем у посткомуністичних країнах зазнає перманентних змін і не є стабільними. Найбільш поширеним типом партійної системи впродовж 1992–2002 років була одновалентна багатопартійна система. Тоді як протягом 2003–2018 рр. спостерігаємо тенденцію переходу до партійних систем із домінуючою партією (рис. 1.6). Загалом, Упродовж 1992–2018 років відбулися суттєві зміни партійних систем у шести країнах. Киргизстан і Вірменія перейшли з категорії партійної системи з домінуючою партією до багатопартійної системи. Грузія, Росія, Казахстан і Польща змінили партійну систему з багатопартійної на партійну систему з домінуючою партією.

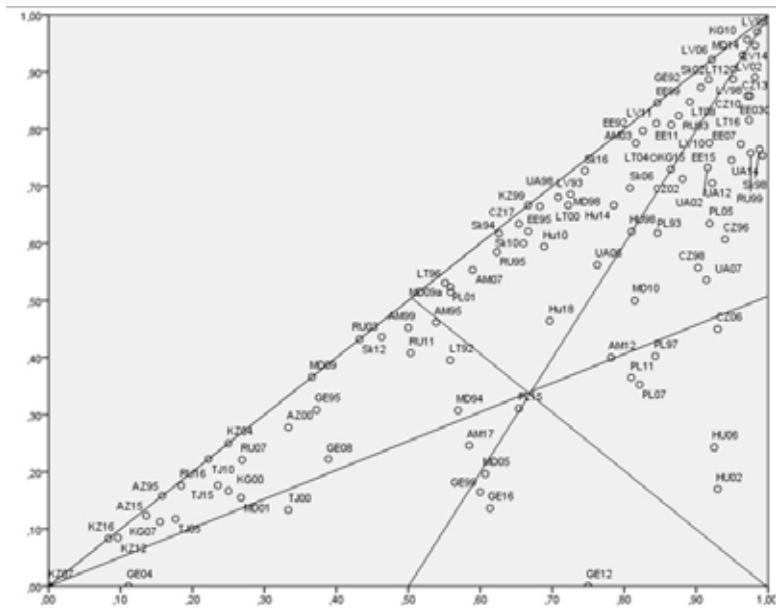

Рис. 1.6. Зміни партійних систем у посткомуністичних країнах (2003–2018)*

*Країни позначені абрєвіатурами: AM – Вірменія; AZ – Азербайджан; EE – Естонія; GE – Грузія; KG – Киргизстан; KZ – Казахстан; LT – Литва; LV – Латвія; MD – Молдова; RU – Росія; TJ – Таджикистан; UA – Україна; PL – Польща; HU – Угорщина; SK – Словаччина; CZ – Чехія.

Джерело: PARLINE database on national parliaments – <http://archive.ipu.org/parline/>

Рекомендована література:

1. Дюверже М., *Политические партии*, Москва: Акад. проект, 2000.
2. Лебедюк В., Еволюція методологічних підходів до вивчення партійних систем, *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи : матер. III між нар. Наук.-практ. конф. студ., аспір. та мол. науковців (1 березня 2013 р., м. Чернівці)*, Чернівці : Букрек, 2013. с. 25–28.

3. Лебедюк В., Типологія партійних систем: минуле та сьогодення, *Політичний менеджмент*, Київ: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013, №. 59, с. 92–102.

4. Лебедюк В., Трансформація партійних систем у пострадянських країнах, *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного університету імені М.П.Драгоманова*. 2014, № 22, с. 222–229.

5. Швирков О., Партійные системы постсоветского пространства: дефицит теории?, *Партійна система України після парламентських виборів – 2012: аналіт. доп.*, Харків: Золоті сторінки, 2012. – 116 с.

6. Armingeon K., Careja R., Institutional change and stability in postcommunist countries, 1990–2002, *European Journal of Political Research*, 2008, Vol. 47, Nr 4, p. 436–466.

7. Golosov G., Party system classification: A methodological inquiry, *Party Politics*, 2011, Vol. 17, p. 539–560.

8. Golosov G., The Effective Number Of Parties: A New Approach, *Party Politics*, 2009, Vol. 10, p. 1–22.

9. Kitschelt H., Heywood P., Wright V., European Party Systems: Continuity and Change, *Developments in West European Politics*, London: MacMillan Press, 1997.

10. Laasko M., Taagepera R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe, *Comparative Political Studies*, 1979, Vol. 12, Nr 3, p. 3–27.

11. Lijphart A., *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press, 1999.

12. Mainwaring S., Introduction: Party Systems in Latin America, *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*, Stanford: Stanford university Press, 1995.

13. Mair P., *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford, Clarendon Press, 1997, 244 p.

14. Molinar J., Counting the Number of Parties: An Alternative Index, *American Political Science Review*, 1991, Vol. 85, Nr 4, p. 1383–1391.

15. Rae D., A note on the Fractionalization of Some European Party Systems, *Comparative Political Studies*, 1968, Vol. 1, Nr 3, p. 413–418.

16. Sartori G., *Parties and party systems. A framework for analysis*, New York, 1976.

17. Schedler A., *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, London: Lynne Rienner, 2006.

18. Slomczynski K., Shabad G., Zielinski J., Fluid Party Systems, Electoral Rules and Accountability of Legislators in Emerging Democracies: The Case of Ukraine, *Party Politics*, 2008, Vol. 14, Nr 1, p. 539–560.

19. Taagepera R., Shugart M., *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*, New Haven: Yale University Press, 1999.

20. Taagepera R., Conservation of Balance in the Size of Parties, *Party Politics*, 2005, Vol. 11, p. 283–298.

21. Taagepera R., Extension of the Nagayama Triangle for Visualization of Party Strengths, *Rein Taagepera*, 2004, Vol. 10, p. 301–306.

8.

Українська криза в умовах трансформації країн Центрально-Східної Європи

Томаш Стемпневський, Бартош Юзьвік

Центрально-Східна Європа в процесі трансформації та інтеграції. Початок трансформації в країнах Центрально-Східної Європи сягає 70-х років XX століття, коли з'явилися перші ознаки довготривалого економічного процесу. Тоді ж спостерігається руйнування порядку державного соціалізму і зміцнення опозиції до нього. У державах Центрально-Східної Європи результати кризи виявилися особливо гострими, причиною чого стала структурна політика змушеної індустріалізації в 50–60-х роках XX століття. У межах центрального планування розвивалися традиційні галузі, як вугільна, металургійна, а також інженерія, пов'язана з важкою промисловістю. Використовували застарілі технології, що поглинали велику кількість енергії¹. Реалізувати політику екстенсивного зростання було з кожним разом складніше. У суспільствах зростали опозиційні настрої, повстання та революції. Наприклад, у Польщі повстання проти державного соціалізму відбувалися практично регулярно впродовж 1956, 1968, 1976 і 1980 років. Окрім повстань, влада в більшості країн Центрально-Східної Європи продовжувала політику, визначену радянською ідеологією. Реформаторську реорганізацію можна було однак спостерегти в Польщі й Угорщині – перших «ластівках» прорин-

¹ Berend I. T., *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej. Transformacja ekonomiczna i społeczna Europy Środkowo-Wschodniej od 1973 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 23.

кової трансформації. Ці країни долучилися до Генеральної угоди з тарифів і торгівлі² (1986 і 1973 р. відповідно), а також Міжнародного валютного фонду (1986 і 1982 р. відповідно). Однак можливості глибших змін лишалися обмеженими, система була нереформована. Економічна різниця між Центрально-Східною Європою і країнами Західної Європи все більш поглиблювалися. 1991 року мирним шляхом розвалився державний соціалізм, який існував практично в одній третій світу.

Незабаром після зникнення державного соціалізму в країнах Центрально-Східної Європи розпочали впроваджувати стабілізаційні програми. Практично в усіх країнах взували на методи і шляхи стабілізації економіки, відомі від назвою Вашингтонський консенсус³. Варто додати, що принципи Вашингтонського консенсусу були сформульовані 1989 року як рекомендації для стабілізації економіки, що переживала кризу в країнах Південної Америки. Їхній зміст сформували під впливом Чиказької школи, яка спиралася на ідеї Мілтона Фрідмана, ефективність ринків і раціональність їх учасників⁴. Головні принципи Вашингтонського консенсусу, «співархітекторами» яких були Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, окреслено в десяти пунктах⁵: 1) фінансова дисципліна з дефіцитом бюджету не більше ніж 2% ВВП; 2) публічні видатки мають бути перенесені з політично вразливих царин на сфери, що забезпечують високу економічну ефективність; 3) податкова реформа, яка розширює податкову базу і знижує гра-

² Генеральна угода з тарифів і торгівлі (англ. *General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)*) – підписана в 1947 році угода між 23 державами, яка передбачала забезпечення рівного і недискримінаційного режиму торгівлі, скорочення ставок мита на основі багатосторонніх домовленостей, і з часом усунення імпорتنих квот. У 1995 перейменовано на Світову організацію торгівлі.

³ Вашингтонський консенсус – це тип макроекономічної політики, який був рекомендований Міжнародним валютним фондом та Світовим банком для країн, які переживають економічну кризу.

⁴ Ther Ph., *Europe since 1989: A history*, Princeton University Press, Princeton 2016, s. 17.

⁵ Williamson J., *A Short History of the Washington Consensus, The Washington Consensus Reconsidered. Towards a New Global Governance*, N. Serra, J. E. Stiglitz, (red.), Oxford: Oxford University Press, 2008, s. 16.

ничні податкові ставки; 4) лібералізація фінансових ринків, яка змушує визначати відсоткову ставку через ринок; 5) однорідний «конкурентний» валютний курс; 6) лібералізація торгівлі з ліквідацією обмежень і низькими митними ставками (близько 10%); 7) скасування бар'єрів для безпосередніх закордонних інвестицій; 8) приватизація державних підприємств; 9) дерегуляція в напрямку вільної ринкової економіки; 10) гарантування прав власності. Згідно із положеннями Міжнародного валютного фонду, стабілізація в більшості країн відбувалася радикально.

Шокову терапію не проводили в усіх країнах. У перші роки трансформації швидкість і обсяг економічних реформ в пострадянських країнах залежали, зокрема, від наявного розподілу політичних сил. Конструкт стабілізаційних програм і способів їх реалізації відрізнявся між окремими економіками залежно від економічних умов. Наприклад, початково в Угорщині спостерігався певний рівень лібералізації та стабілізації, значно вищий, ніж в інших посткомуністичних країнах регіону, у Чехословаччині було збережено режим видатків, натомість у Польщі, Румунії та Болгарії мав місце значно триваліший виснажливий період відсутньої стабільності⁶. В Україні процес трансформації розпочався запізно. У перші роки незалежності увагу зосереджували головню на перебудові інституцій, а глибші економічні реформи не мали достатньої політичної підтримки. Процес економічної трансформації розпочався лише в середині 90-х років XX століття внаслідок важкої економічної кризи⁷. Варто додати, що дослідження Р. Ровеллі та А. Зайцевої демонструють, що в прибалтійських країнах, так само як і в країнах СНД, підтримка економічних і політичних реформ значно поліпшилася після кризи 1998 року⁸.

Економічна трансформація в країнах Центрально-Східної Європи передбачала зменшити обсяг державного контролю і збіль-

⁶ Bąk M., *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006, s. 80.

⁷ Matczyński T., *Przebieg restrukturyzacji gospodarki Ukrainy w okresie transformacji – przyczyny niepowodzeń. Studia Ekonomiczne*, 2014, Nr 176, s. 162.

⁸ Rovelli R., Zaitceva A., *Did support for economic and political reforms increase during the post-communist transition, and if so, why?, Economics of Transition*, 2013, t. 21, nr 2, s. 232.

шити роль приватного підприємництва та вільного ринку. Лешек Бальцерович класифікував дії тогочасної економічної політики, що мала на меті трансформацію, у трьох сферах⁹. Перша сфера охоплює макроекономічну стабілізацію, яка досягалася за допомогою інструментів макроекономічної політики і була спрямована, між іншим, на стабільний рівень цін, високий рівень працевлаштування, а також відповідне сальдо платіжного балансу. Друга сфера – це мікроекономічна лібералізація, яка має на меті передусім усунути нав'язані раніше державою обмеження економічної діяльності, зокрема контроль за цінами і закордонною торгівлею, розвиток приватних підприємств, запровадження обміну валют. Третя сфера охоплює принципову інституційну перебудову. До неї належали, приміром, приватизація державних підприємств, реформа податкової системи, а також творення нових інституцій, наприклад, біржі цінних паперів. Варто зазначити, що для процесу приватизації була характерна динаміка. Після «героїчного» і зрілого етапу настало сповільнення, яке виникало через економічні, технічні та суспільно-політичні причини¹⁰. На позитивні результати реалізованої економічної політики потрібно було зачекати, оскільки в перші роки змін настала глибока криза, яку називали трансформаційною кризою. Як вище згадано, вона стала імпульсом для початку глибших економічних реформ в Україні.

Майже одночасно з трансформацією країн Центрально-Східної Європи почалася їхня інтеграція із Західною Європою. На початку 90-х років XX століття країни, які виражали волю до інтеграції з Європейським Союзом, підписали європейські угоди. Варто нагадати, що інтеграції має передувати виконання певних політичних і економічних умов. Одними з них були копенгагенські критерії, у яких початкові умови стосувалися досягнення політичної стабільності, що гарантувала демократію, верховенство права, права людини, а також визнання і захист меншин. Натомість економічні умови були визначені принципами функціонуван-

⁹ Balcerowicz L., *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997, s. 179.

¹⁰ Bałtowski M., Kozarzewski P., *Zmiana własnościowa polskiej gospodarki 1989-2013*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2014, s. 221.

ня ринкової економіки, здатністю боротися з конкурентним тиском і ринковими силами Євросоюзу, а також володінням здібністю набути обов'язки членства, долучаючись до цілей економічного, політичного і валютного союзу¹¹. Більше того, країни, що були кандидатами на членство, мусили виконати номінальні критерії конвергенції, визначені в Маастрихтському договорі в п'яти аспектах: інфляції, дефіциту бюджету і державного боргу, валютного курсу, довготермінових відсоткових ставок. Виконати ці критерії виявилось нелегко. З огляду на обмежувальну монетарну й фінансову політику, яка могла на короткий термін сповільнити економічне зростання, реакція суспільства була негативною.

Перші країни, які підписали європейські договори про членство, були найбільш розвинуті з погляду політичної та економічної трансформації, а саме країни Вишеградської групи (Польща, Угорщина та тоді ще Чехословаччина). Наступними були Румунія і Болгарія, у яких процес трансформації і консолідації демократичних інституцій був повільнішим. Прибалтійські країни, зважаючи на велику проблему незалежності після тривалого періоду перебування в складі Радянського Союзу, підписали угоди 1995 року. Ще однією країною Центрально-Східної Європи, яка могла сподіватися на швидку інтеграцію з Європейським Союзом, була Словенія¹². Інакше складалася ситуація в Україні, яка 1994 року лише підписала Угоду про партнерство і співробітництво, що набула чинності 1 березня 1998 року. Упродовж наступних років тривали переговори щодо формату договору про співпрацю в окремих сферах. Договір про асоціацію був підписаний лише 2014 року. 2004 року до Європейського Союзу приєдналося вісім країн зі згаданої групи (Чехія, Естонія, Литва, Латвія, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина), 2007 року – Болгарія і Румунія, а 2013 р. – Хорватія. На жаль, подальші плани щодо приєд-

¹¹ Synowiec E., Warunki członkostwa Polski w Unii Europejskiej i ocena stopnia ich realizacji, Kawecka-Wyrzykowska E., Synowiec E. (red.), *Unia Europejska. Przygotowania Polski do członkostwa*, Warszawa: Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego, 2001, s. 669.

¹² Podraza A., *Unia Europejska a Europa Środkowa i Wschodnia*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997, s. 28–29.

нання до зони євро виявилися надто оптимістичними. До 2015 року до ЄС приєдналося лише п'ять країн із Центрально-Східної Європи: з 1 січня 2007 року – Словенія; з 1 січня 2009 року – Словаччина; з 1 січня 2011 року – Естонія; з 1 січня 2014 року – Латвія; з 1 січня 2015 року – Литва.

Чергова проблема, яка з'явилася під час економічної трансформації в країнах Центрально-Східної Європи, пов'язана з нерівномірним впливом цього процесу на розвиток регіонів в окремих країнах. М. Сментковський, проаналізувавши літературу, сформулював декілька висновків щодо цього¹³. По-перше, у період трансформації зросла регіональна різниця щодо рівня доходів, інвестицій і працевлаштування. По-друге, найшвидше змінювалися суспільні регіони й інші великі агломерати, де розвивалася сфера послуг і концентрувалися безпосередні закордонні інвестиції. По-третє, позитивно впливало на розвиток регіонів розташування біля кордонів із країнами Європейського Союзу. На жаль, за одночасного негативного впливу на розвиток нинішнього східного кордону. І по-четверте, трансформація послабила позицію старих промислових районів, які постраждали в процесі приватизації і раціоналізації працевлаштування.

Певною спробою подолання нових економічних проблем була, безперечно, європейська політика згуртування, реалізована впродовж 2007–2013 років. Країни Центрально-Східної Європи були об'єднані ціллю «Конвергенція», спрямованою на швидше подолання різниць у розвитку найбільш слабозрозвинутих країн-членів і регіонів. Варто, однак, ствердити, що підтримка соціально-економічного розвитку відсталих регіонів не зменшувала диспропорції в розвитку регіонів, вимірюваного, наприклад, ВВП на душу населення.

Наслідки внутрішніх і міжнародних криз для Європейського Союзу. 2008 року майже всі дослідники європейської інтеграції наголошували, що криза в зоні євро – одна з найбільших

¹³ Smętkowski M., *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2013, s. 93.

проблем, із якою стикнувся Європейський Союз. З перспективи 2016 року здається, що криза в зоні євро була лише однією з багатьох. Тут варто згадати про:

- позитивний результат референдуму у Великобританії і можливий вихід цієї країни з ЄС («Брекзит»);
- війну в Сирії і її значення для стосунків Росії із Заходом;
- проблему з великою кількістю мігрантів у середземноморському регіоні (міграційні проблеми донедавна стосувалися лише деяких країн регіону – Греції та Італії, а з 2015 року стали проблемою практично всього ЄС, зокрема, Німеччини, яка прийняла на свою територію майже мільйон мігрантів);
- проблему так званої Ісламської держави (ІДІЛ);
- неоімперську політику Росії (анексія Криму і підтримка сепаратистів у східній і південній частині України).

Окрім названих вище загроз, існують також інші кризи в самому Європейському Союзі, які частково виникають із проблем пристосування політичних систем європейських країн до змінної реальності. Часто на це впливають зовнішні потрясіння. Як стверджує Ян Зельонка, маємо справу не лише з кризою демократії, але також кризою капіталізму, кризою європейської інтеграції (кризою лідерства і візії), кризою біженців, моральною кризою (про що згадує у своїх виступах, наприклад, Папа Франциск)¹⁴.

Суттєво те, що криза в зоні євро й українська криза зумовили зміну співвідношення сил у Європейському Союзі, мимовільним лідером якого стала Німеччина¹⁵. Унаслідок кризи в зоні євро та згаданих подій змінилася закордонна політика Німеччини та її роль у ЄС. Суть цієї зміни представив Ульріх Спек, який стверджує, що «українська криза продемонструвала, що лідерство Німеччини не обмежене лише внутрішніми справами ЄС, де Німеччина завжди була важливим гравцем. Берлін тепер говорить і діє щораз більшою мірою від імені усього ЄС у закордонних справах, принаймні якщо йдеться про відносини ЄС із його схід-

¹⁴ Żakowski J., Ogniska choroby. Politolog Jan Zielonka o globalnym kryzysie demokracji, *Polityka*, 1.01-12.01.2016, nr 1/2 (3041), s. 24.

¹⁵ Buras P., Dylematy państwa status quo. Nowa kwestia niemiecka w Europie, *Sprawy Międzynarodowe*, R. LXVII, 2014, nr 4, s. 131.

ними сусідами»¹⁶. На думку дослідника, ця ситуація пов'язана також із розширенням ЄС і приєднанням країн Центрально-Східної Європи, оскільки це вплинуло на зростання сили Німеччини, та фактом, що «Нова Європа» («New Europe») вбачає в Німеччині регіонального лідера¹⁷. Говорячи про лідерські ролі Німеччини в ЄС, варто задуматися над потенційним впливом «трампізації» в західному світі. Перемога Дональда Трампа в США в листопаді 2016 року ставить під питання майбутнє політичної сцени в найбільших країнах ЄС. 2017 року відбулися вибори в Франції та Німеччині. Тому треба брати до уваги також рівень підтримки Ангели Меркель у Німеччині та її політики відчинених дверей щодо мігрантів, а також значну популярність націоналістичних і популістичних партій. Також потрібно звернути увагу на роль Франції. Німеччина та Франція впливають на стан стосунків у середині Євросоюзу, а також на закордонну політику, зокрема щодо найближчих сусідів. Крім того, самі країни Центрально-Східної Європи зумовлюють послаблення своєї ролі в ЄС, що підриває його єдність.

Війна Росії з Україною та її значення для Центрально-Східної Європи¹⁸. Кінець біполярної системи зумовив появу порядку нового типу. Як зауважує Адам Д. Ротфельд, сила і міць у міжнародних відносинах має розпорошений, поліцентричний характер. Натомість правила й норми, узгоджені в минулому, відображають міжнародну ситуацію, якої вже не існує, а тому вони відповідають минулій ситуації. Норми і правила вимагають пристосування до нової міжнародної реальності, яку формують нові сили (нові супердержави). Отже, утворюється своєрідний «вакуум», який намагаються використати нові супердержави. Через це ми

¹⁶ Speck U., Power and Purpose. German Foreign Policy at a Crossroads, *Carnegie Europe*, 3 November 2014, <http://carnegieeurope.eu/2014/11/03/power-and-purpose-german-foreign-policy-at-crossroads> [доступ 10.10.2017].

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Більше про це: Stępniewski T., Wojna Ukrainy o niepodległość, pamięć i tożsamość, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, A. Stolarz, A. Wasiliew, (red.), Rok 13 (2015), zeszyt 2, Polityka wobec pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej i Rosji, s. 153-166.

спостерігаємо ситуацію, коли Росія в односторонньому порядку хоче нав'язати світові нові правила гри. Ілюструє таку «нову гру без правил» спроба підпорядкувати Україну правилам «руського мира»¹⁹.

Коли восени 2013 року в Україні розпочалися протести, які отримали назву Євромайдан, ніхто не підозрював, що вони призведуть до своєрідного землетрусу на українській політичній землі. У їх результаті було усунуто президента Віктора Януковича й опосередковано дійшло до конфлікту в південно-східній частині України, а *de facto* до війни Росії з Україною. Однак це нетипова, а «гібридна війна» – використання військової сили Росії без визнання цього факту (офіційно маємо справу із сепаратистами в Донецьку і Луганську), а також одночасне ведення широкомасштабних інших воєн з Україною: інформаційної (пропагандистської), культурної, історичної і под.

Як стверджує Леон Арон, після раптової зміни влади в Києві в лютому 2014 року, а також усунення від правління президента Віктора Януковича, Російська Федерація мала, якщо йдеться про Україну, низку цілей. По-перше, прагнула покарати і підкорити, а також політично і соціально-економічно дестабілізувати ситуацію і, по змозі, розколоти Україну й остаточно збити її з проєвропейського курсу (інтеграція з ЄС, зближення зі США і НАТО). По-друге, хотіла запобігти запровадженню західних санкцій щодо Росії. І по-третє, намагалася продовжити зміцнення і консолідацію російського суспільства довкола Кремля і запропонованих ним ідей перед ілюзорною чи реальною зовнішньою загрозою²⁰.

¹⁹ Див.: Rotfeld A. D., Porządek międzynarodowy. Parametry zmiany, *Sprawy Międzynarodowe*, nr 4 (LXVII), 2014, s. 46.

²⁰ Aron L., Putin's Tactical Pause: Russia's President Weighs Three Options in Ukraine, *Fox News Opinion*, July 10, 2014, <http://www.foxnews.com/opinion/2014/07/10/putin-tactical-pause-russia-president-weighs-three-options-in-ukraine.html> (29.08.2016); також Raś M., Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Europie, Czornik K., Łakomy M., Stolarczyk M., (red.), Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne, Katowice 2015, s. 110.

Аналізуючи конфлікт Росії з Україною, не можна забувати про те, що Росія у своїй закордонній політиці – зокрема, щодо пострадянських країн – керується імперською ментальністю. Джордж Сорока розмірковує над тим, як повелися б Сполучені Штати Америки, якби, наприклад, на Кубі хотіли б створити російські військові бази. Чи справді ми мали б реакцію США, спробу стримати чи унеможливити реалізацію такого плану? Здається, це риторичне питання. Спосіб мислення, який функціонує серед владної верхівки Росії, підтверджують слова Андрія Криковича про те, що росіяни «шанують лише супердержави, як-от, США, Китай, Німеччину. Люди часто цього не розуміють: “Кремль постійно говорить про суверенність, але сам її не дотримується!”». Для росіян суверенність не стосується малих народів. З їхньої перспективи Америка не повинна втручатися в справи Росії чи Китаю, але малі держави – що ж, це потенційні жертви»²¹.

Рекомендована література:

1. Bąk M., *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.
2. Balcerowicz L., *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przelomu epok*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
3. Bałtowski M., Kozarzewski P., *Zmiana własnościowa polskiej gospodarki 1989-2013*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2014.
4. Berend I. T., *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej. Transformacja ekonomiczna i społeczna Europy Środkowo-Wschodniej od 1973 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
5. Buras P., Dylematy państwa status quo. Nowa kwestia niemiecka w Europie, *Sprawy Międzynarodowe*, R. LXVII, 2014, nr 4.
6. Matczyński T., Przebieg restrukturyzacji gospodarki Ukrainy w okresie transformacji – przyczyny niepowodzeń. *Studia Ekonomiczne*, 2014, Nr 176, ss. 159–167.

²¹ Wężyk K., *Niedźwiedziowi wolno więcej (rozmowa z Andrejem Krickovicem)*, 18.07.2015, <http://wyborcza.pl/magazyn/1,146875,18384515,niedzwiedziowi-wolno-wiecej.html> (18.07.2015).

7. Matczyński T., Przebieg restrukturyzacji gospodarki Ukrainy w okresie transformacji – przyczyny niepowodzeń. *Studia Ekonomiczne*, 2014, Nr 176.

8. Podraza A., *Unia Europejska a Europa Środkowa i Wschodnia*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997.

9. Raś M., Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Europie, Czornik K., Lakomy M., Stolarczyk M., (red.), *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, Katowice 2015.

10. Rotfeld A. D., Porządek międzynarodowy. Parametry zmiany, *Sprawy Międzynarodowe*, nr 4 (LXVII), 2014.

11. Rovelli R., Zaiceva A., Did support for economic and political reforms increase during the post-communist transition, and if so, why?, *Economics of Transition*, 2013, t. 21, nr 2.

12. Smętkowski M., *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2013.

13. Speck U., Power and Purpose. German Foreign Policy at a Crossroads, *Carnegie Europe*, 3 November 2014, <http://carnegieeurope.eu/2014/11/03/power-and-purpose-german-foreign-policy-at-crossroads> [dostęp 10.10.2017].

14. Stępniewski T., Wojna Ukrainy o niepodległość, pamięć i tożsamość, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, A. Stolarz, A. Wasiliew, (red.), Rok 13 (2015), zeszyt 2, Polityka wobec pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej i Rosji, s. 153-166.

15. Synowiec E., Warunki członkostwa Polski w Unii Europejskiej i ocena stopnia ich realizacji, Kawecka-Wyrzykowska E., Synowiec E. (red.), *Unia Europejska. Przygotowania Polski do członkostwa*, Warszawa: Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego, 2001.

16. Ther Ph., *Europe since 1989: A history*, Princeton University Press, Princeton 2016.

17. Wężyk K., *Niedźwiedziowi wolno więcej (rozmowa z Andrejem Krickovicem)*, 18.07.2015, <http://wyborcza.pl/magazyn/1,146875,18384515,niedzwiedziowi-wolno-wiecej.html> (18.07.2015).

9. Україна: непевне майбутнє в тіні минулого¹

Томаш Стемпневський

Аналізуючи політичну ситуацію в Україні, потрібно зауважити, що вже доволі тривалий час як польські, так і західноєвропейські експерти замислюються над напрямком закордонної політики України². Чи прямує вона в європейському чи в проросійському напрямку? Можна висловлювати багато гіпотез, які стосуються напрямку закордонної політики України. Розглядаючи різні варіанти, варто пам'ятати про те, що геополітичне розташування України, з одного боку, ставить її в коло зацікавлення найважливіших західноєвропейських демократій і США; з іншого – зумовлює те, що Україні надзвичайно важко однозначно визначитися за якоюсь із опцій, оскільки самі політичні еліти до кінця не знають, чи не хочуть знати, який варіант обрати: європейський чи проросійський? Більше того, до моменту вибуху Євромайдану наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. амбівалентність центру ухвалення рішень в Києві впливала з амбівалентності українського суспільства. У цій частині буде зосереджено

¹ Дану частину підготовлено на основі статті Stępniewski T., *Ukraina: niepewna przyszłość w cieniu przeszłości, Wschodni Rocznik Humanistyczny*, tom XIV (2017), № 4, s. 83-94.

² Див., напр: Fiszer J. M., Stępniewski T., *Polska i Ukraina w procesie transformacji, integracji i wyzwań dla bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2017; Stelmach A., Hurska-Kowalczyk L. (red.), *Ukraina po (Euro)majdanie. Od autorytaryzmu do protodemokracji*, Toruń 2016; K. Świder, *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015; Onuch O., Hale H. E., *Capturing Identity: The Case of Ukraine, Post-Soviet Affairs*, 2018, vol. 34, no. 2–3, ss. 84–106.

увагу на обставинах закордонної політики України – держави, що постала після розпаду СРСР і перебуває на шляху системної трансформації. Крім того, ми маємо справу з іншими реаліями, і сам спосіб мислення чи реалізації політики не дуже змінився. У незалежній Україні вже відбулося три революції (Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція гідності)³, але її майбутнє і надалі не чітке. Однак завдяки ангажуванню західних держав (зокрема, Європейського Союзу, якого увінчуванням була Помаранчева революція і частково Євромайдан) ініційовано процеси, які сприяли і зміцнювали пробудження громадянського суспільства в Україні, а також впливали на політичну ситуацію в країні.

Аналізуючи еволюцію ситуації в Україні, насамперед представимо радянську спадщину, потім узагальнено розглянемо обставини, що визначають закордонну політику, а також спробуємо осмислити майбутнє країни.

Радянська спадщина, що визначає політичну ситуацію в Україні. Існування української держави і суспільства впродовж більш ніж сімдесяти років у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік залишило слід на сучасній Україні. Незважаючи на те, що 1991 року розпався СРСР, радянська спадщина й надалі обумовлює функціонування незалежної України. Звертаючись до Карла Шмітта, можемо ствердити, що внаслідок накладання сфери держави і суспільства зникають *нейтральні* зони, зокрема, культура, релігія чи економіка, а також перестають бути *нейтральними* недержавні та неполітичні⁴. Для того, щоб точно визначити поняття *політичного*, Карл Шмітт використовує антонімію «друга» і «ворога». Відтак, держава, яка відповідальна за безпеку суспільства, деполітизує всі групи, які перебувають зовні

³ Доцільно тут згадати про надзвичайно важливий проект з назвою «3R. Three Ukrainian Revolutions», <https://www.coleurope.eu/page-ref/3r-project>.

⁴ Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, Kraków 2000, s. 195; також про суверенітет і поняття політичного див.: Schmitt C., *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, translated by George Schwab, Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press, 1988, s. 5 і наступ.

до її влади. У нашому випадку маємо справу ще з одним фактом, Україна як держава не така слабка, що не здатна «змусити» окремі групи поважати своє виняткове право на *політичне*. У випадку України групи тиску (які відрізняються від тих, що мають місце в добре організованих демократіях) впливають на органи влади, використовуючи для цього всі доступні методи, а їхня внутрішня структура може бути окреслена як добре організовані олігархічні клани (політично-економічні групи впливу). Досить часто це призводить до ситуації, що партикулярні інтереси переважають над державними. Загрозою для всемогутності олігархів міг би бути компроміс, досягнутий під час Помаранчевої революції наприкінці 2004 – на початку 2005 року, який спричинив те, що сильна позиція президента, *de facto* президентської адміністрації, була обмежена⁵. Тоді могло здатися, що будемо спостерігати початок кінця олігархічної системи з 90-х років XX століття. Однак під час Помаранчевої революції і переговорів, що відбувалися між табором «помаранчевих» і «біло-блакитних», досягнуто компромісу, згідно з яким президент перестав виконувати функцію керівника виконавчої гілки влади. Пізніше, у часи уряду В. Януковича, частина повноважень президента була передана прем'єрові. Унаслідок подій на Майдані відбулася справжня зміна владної еліти й навіть Конституції, однак це не призвело до принципової зміни системи влади. Отже, не було остаточно створено нову політичну систему України, а трансформовано лише олігархічний порядок – партію корпорацій замінено на конкуренцію інтересів політично-економічних груп⁶. У наступні роки спостерігаємо перетасування олігархічних груп, але не зміну політичної системи.

На політичну систему в Україні впливають згадані вище зв'язки політиків із клановим бізнесом, а також бажання втрима-

⁵ Kapuśniak T. (Stępniewski), *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008, розділ 4.

⁶ Поп.: Baluk W., *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi*, Kapuśniak T. (Stępniewski), Fedorowicz K., Gołoś M. (red.), *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, Lublin 2009, s. 22-24; також: Stępniewski T., *Polityka bezpieczeństwa Ukrainy po 2010 roku*, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, Stępniewski T. (red.), Rok 11 (2013), Zeszyt 2: Słowiański trójkąt: Rosja, Ukraina, Białoruś, s. 143-163.

ти при владі (наприклад, це характерно для президента Петра Порошенка) сильні економічні групи (зокрема, шляхом витіснення конкурентних олігархів), що перебувають в інтересах як уряду, так і держави. Євромайдан також не спричинив коригування політичної системи України, і олігархічні групи й надалі контролюють і формують ситуацію в країні. Тому без ґрунтовних реформ і деолігархізації політичної системи України не можна чекати суттєвих змін. Олігархічні клани будуть ефективно захищатися від надто радикальних реформ. Якщо сценарій витіснення кланів із політичного життя неможливий, то найкращим рішенням буде їхня еволюція в напрямку класичних груп впливу. Водночас, не буде потрібно створювати штучні (власні) політичні партії, оскільки визначених цілей досягатимуть за допомогою лобіювання. Запровадження чітких правил гри може означати загрозу для кланів унаслідок напливу закордонних інвестицій, що тим самим загрожуватиме позиції вітчизняних олігархів.

Внутрішні обставини, що впливають на закордонну політику України. Можна ствердити, що політична ситуація в Україні, яка постала в результаті подій осені 2004 року, названих Помаранчевою революцією, була вирішальним кроком, що змінював напрямки України: від перехідного пострадянського варіанту до класичної моделі національної держави. Україна засвідчила, що є державою, яка належить до Європи не лише географічно, але також із погляду пропагування європейських цінностей. Черговим підтвердженням цього стала наступна революція – Євромайдан, який *de facto* був відповіддю на відмову тодішнього президента України Віктора Януковича підписати договір про асоціацію з Європейським Союзом. В очах українського суспільства цей договір був кроком у бік тіснішої співпраці з ЄС і відкривав перспективу членства. Помаранчева революція (зокрема, позиція українського суспільства) викликала симпатію майже всього континенту й була об'єктом особливого зацікавлення багатьох ЗМІ. Водночас президент Віктор Ющенко разом із Кабміном і українським парламентом, уживаючи конкретних заходів, розпочав реалізацію раніше задекларованого напрямку закордонної полі-

тики, орієнтованого на інтеграцію з європейськими та євроатлантичними інституціями. Варто згадати, що під час президентства Леоніда Кучми Україна часто декларувала свої плани інтеграції з ЄС і НАТО. Однак багатьом дослідникам закордонної політики України зрозуміло, що «європейські прагнення» Л. Кучми були лише тактичним заграванням, яке давало змогу реалізовувати так звану політику «багатовекторності», тобто політику балансу між Росією і Заходом. Це спричинило появу на Заході такого терміна, як «Ukraine fatigue», тобто «втома від України». З подібною ситуацією маємо справу зараз в часи президентства Петра Порошенка, який постійно переконує західні держави в тому, що в Україні відбуваються реформи, а насправді все дещо інакше.

Повертаючись до сказаного вище, варто зауважити, що прихід до влади Віктора Януковича спричинив те, що європейський вектор відійшов на задній план, а політична система еволюціювала в напрямку авторитаризму. Лише Євромайдан наприкінці 2013 – на початку 2014 року призвів до зміни політичної ситуації й усунення від влади корумпованого президента Віктора Януковича. Новий імпульс і оптимізм, пов'язаний із ґрунтовними політичними реформами, з'явився після приходу до влади президента Петра Порошенка. З перспективи 2017 року доречно ствердити, що деякі ініційовані реформи були частково втілені, але перед владною верхівкою України стоїть ще більше викликів. Можна сказати, що анонсовані реформи і зміни всередині держави є часто єдиною реакцією, а тому відбуваються повільно, нерегулярно, непослідовно, а інколи навіть некваліфіковано. Загалом, той позитивний результат, якого вдається врешті досягнути, поглинають негативні явища і процеси, а також спадки попереднього режиму. Отож, як і раніше, тепер на формування і реалізацію закордонної політики і вирішення питань безпеки більше впливає внутрішня ситуація в країні, особливо симпатії владних еліт, аніж підхід, що має на меті слідувати інтересам держави і скористатися з пропозицій дослідників та аналітичних центрів⁷. Додатково внутрішню ситуацію в Україні детермінує збройний конфлікт Росії з Украї-

⁷ Пор.: Перепелиця Г., Внутрішні чинники формування зовнішньої політики України, *Політика і час*, 2004, № 11, с. 32-45.

ною на Донбасі. У зв'язку з цим упродовж останніх років процеси внутрішніх перетворень, зовнішньої політики і безпеки України, спрямовані на інтеграцію з європейськими та євроатлантичними інституціями, зазнали змін, хоча ще існує багато викликів. Таку ситуацію частково зумовила владна еліта України, а також те, що як і політична верхівка, так і частина суспільства не бачили потреби проводити важкі й вартісні (зокрема в соціальному плані) внутрішні реформи. Більше того, складно змінити спосіб мислення людей і вимагати їхньої підтримки для нових демократичних цінностей Заходу. Це стосується особливо осіб середнього і старшого віку, які в підсвідомості надалі зберігають залишки минулої епохи, коли вони перебували під могутнім впливом тоталітарної ідеології. Загалом, психологія постреволуційної української еліти в багатьох аспектах лишається пострадянською психологією. Через це впродовж декількох років аналітики (наприклад, із Національного інституту стратегічних досліджень чи Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України) та численні дослідники підкреслюють головні пострадянські риси, які й надалі характерні для політичної еліти чи суспільства в Україні⁸.

Перша риса – «монетизація політики» (перетворення політики на бізнес). Політика, яку розуміють саме так, – це не простір реалізувати програми і проекти, пов'язані з долею народу, не засіб власного самовираження, а радше спосіб досягнути певні цілі, пов'язані з бізнесом, а також засіб заробити гроші, використовуючи при цьому шантаж (у стосунках політичної опозиції до влади). Унаслідок цього політичні інтереси виражають і обраховують у грошах, а влада полегшує доступ до можливостей їх заробити.

Друга риса – «політичний постмодернізм». Ідеться про безкомпромісну перевагу «політичних технологій» над реальною політикою. Серед політичних еліт «політичний постмодернізм»

⁸ Див.: Яхно О., Мушак О., Белковська О., Белковський С., Українська влада після виборів-2006: ідеологія, стратегія, конфігурація, склад, перші кроки, *Українська правда*, 20.03.2006, <http://www.pravda.com.ua>; Melnyk M., Integracja Ukrainy z Europą Zachodnią jako wybór cywilizacyjny – katalog problemów i pytań, Fijałkowski B., Żukowski A. (red.), *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, Warszawa 2002, s. 215-220.

постає через відсутність реальної ідеології. Кожен політик спирається на принцип, що треба прагнути до максимізації власних бізнес-планів. Такий підхід до політичних проблем дає змогу говорити, не думаючи про довготермінову політичну відповідальність за виголошені слова і декларовані факти, свідомо брати зобов'язання, які важко виконати, сперечатися з реальними намірами окремих політиків чи політичних сил. До цього можна додати прагнення приписати собі позитивні результати процесів, які відбуваються об'єктивно, тобто не залежно від конкретних політиків.

Третя риса – «синдром колоніальної свідомості». Провідні представники пострадянської еліти формувалися ще в іншій державі – Радянському Союзі, і тому до сьогодні не вважають себе громадянами незалежної держави. Політичні еліти, як і раніше, шукають так зв. «начальників» чи якісь центри поза Україною, які могли б взяти на себе відповідальність за забезпечення «світлого майбутнього» або за всі теперішні й минулі проблеми та поразки країни. Синдром колоніальної свідомості передбачає, що політична еліта хоче виглядати заможно і гідно не в очах свого народу, який вона сприймає лише як колоніальну «біомасу» людей другої категорії, а передусім перед Вашингтоном, Брюсселем чи Москвою. Значною мірою розвитку такого синдрому сприяє географія економічних інтересів політичної еліти. Для неї важливіші від життєвих інтересів свого народу і держави як банківські рахунки в США чи ЄС, найдорожча нерухомість під Москвою, так і позиція закордонних центрів впливу.

Четверта риса – «політична короткозорість». З огляду на згадані раніше риси пострадянська політична еліта, як правило, демонструє постійну нездатність формувати довготермінові програми розвитку держави, орієнтовані щонайменше на 15–20 років. Згідно з цією елітою, усі проблеми орієнтовані максимально на кілька років і не стосуються основних аспектів існування народу й держави⁹.

⁹ Детальніше: *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa 2004; Яхно О., Мушак О., Белковська О., Белковський С., *Українська влада після виборів-2006...*

Проблема полягає в тому, що люди з «перехідною свідомістю» до сьогодні сприймають владу як систему, а не як місію служіння. В Україні більшість політичних і економічних пострадянських еліт, що репрезентують приватний сектор бізнесу, а також частина суспільства, не підготовлені дотримуватися демократичних стандартів. Більше того, відсутня внутрішня мотивація досягати представлених стандартів, обумовлена розбіжністю інтересів. Водночас, ці репрезентанти навіть за часів президентства Леоніда Кучми не заперечували факту відходу України від рівня демократії та європейських стандартів: відсутності достатньої стратегічної основи для проведення реформ і достатнього рівня політичної відповідальності.

Крім того, варто зауважити, що через політичну нестабільність, недосконалість правової системи і корупцію в Україні європейці бояться інвестувати в її економіку¹⁰.

Висновки: європейські мрії, євразійські реалії. З одного боку, можемо ствердити, що останні революції зумовили суттєву зміну політичної ситуації в Україні, з іншого, вони призвели до співжиття різних політичних сил – особливо це помітно з часів Помаранчевої революції. Важливо, що співжиття на політичній сцені України впродовж останніх років стало результатом багатьох подій і соціальних, економічних чи культурно-цивілізаційних конфліктів. Від здобуття незалежності Україна перебуває на шляху системної трансформації. Попри зусилля впродовж 1991–1996 рр. не вдалося сформувати повною мірою демократичної системи, що було зумовлене значною різницею між виконавчою, законодавчою та судовою гілками влади. Незважаючи на те, що 1996 року прийнято Конституцію України, проблема не була вирішена. Конституція була компромісом між виконавчою і законодавчою гілками влади, однак низку переваг зберіг президент, якого підтримували олігархічно-кланові групи. Може здатися, що спробою змінити наявний стан справ була Помаранчева ре-

¹⁰ Riabczuk M., Europejskie marzenia, euroazjacie realia, *Droga do Europy...*, s. 12-13; Шевчук О., Вічні інтереси українських політиків, *Українська правда*, 22.01.2007, <http://www.pravda.com.ua>

волюція, а останнім часом – Євромайдан. У цей час відбулися зміни керівних команд, однак не фундаментальні перетворення політичної системи, які б дали змогу стабілізувати її¹¹.

Описана вище ситуація в Україні може бути вирішена зміною політичної та правової системи. Без ґрунтовних конституційних реформ не можливо розділити законодавчу та виконавчу гілки влади. Заплутані положення Конституції та законів сприяють інструментальному трактуванню права, а також допускають надінтерпретацію й використання у власних цілях. Черговою проблемою для суспільства й української політичної сцени є корупція. Однак, чи готові владні еліти – і передусім, чи здатні – змінити сприйняття реальності й вийти за межі кланово-олігархічних інтересів? Якщо в Україні не відбудеться політичних (системних) реформ, держава не буде здатна уникнути інструментального трактування іншими (країнами й міжнародними організаціями), і в такий спосіб на неї впливатиме найбільший сусід із неоімперськими амбіціями – Росія¹². Більше того, збройний конфлікт, який нині триває на Донбасі, створює подальші можливості впливу Росії на внутрішню і закордонну політику України.

Геополітичну позицію та потенціал України після Помаранчевої революції сприймали як найбільш перспективний і привабливий для Заходу. Потреба відкинути методи влади минулого режиму створила проблеми для безпеки України. Однак президентство вибраного в результаті Євромайдану Петра Порошенка демонструє, що особам, які перебувають при владі, досить складно відкинути олігархічний спосіб існування держави (президент Петро Порошенко – один із українських олігархів). Однак

¹¹ Детальніше див., наприклад: Kapuśniak T. (Stępniewski), *Elita władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej Ukrainy*, Bodio T. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom II, Warszawa 2010, s. 523-534; також: Konończuk W., *Fundament systemu. Starzy i nowi oligarchowie na Ukrainie*, *Punkt Widzenia*, nr 59, Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich, sierpień 2016.

¹² Kapuśniak T. (Stępniewski), *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych...*, rozdział 3; також: Szostek J., *The Power and Limits of Russia's Strategic Narrative in Ukraine: The Role of Linkage, Perspective on Politics*, 2017, vol. 15, no. 2, ss. 379–395.

українські політичні еліти й усе суспільство повинні усвідомити, що для Заходу розвиток демократії в Україні, життя згідно з демократичними стандартами, прогрес в економічних питаннях важливіші, аніж геополітична ситуація країни (навіть, якщо цього чинника не можна легковажити).

Незалежна Україна, зважаючи на свої внутрішні можливості й панівну політичну ситуацію, намагається провадити політику європейської та євроатлантичної інтеграції. Реалії міжнародних відносин, внутрішні чинники, розширення сучасних загроз і викликів для європейського спокою й миру зумовлюють потребу більш інтенсивної та плідної співпраці, а також активніших інтеграційних дій як із боку України, так і Європи. Щоб досягнути євроінтеграційних цілей, Україні потрібно сьогодні сформувати стабільну, позбавлену будь-якої двозначності, політику. Багато що залежить від України, але ще більше від Європейського Союзу. Розширення ЄС у східному напрямку (2004 і 2007 рік) зумовило, що держави Східної Європи опинилися між Європейським Союзом і Росією¹³. Відсутність реальних дій із боку Європейського Союзу щодо східного сусідства зумовить – у тривалішій перспективі – ослаблення європейського вектора в закордонній політиці цих країн і можливість повернення до політики багатовекторності (наприклад, в Україні) або до поглиблення залежності від Росії. Майбутнє держав так званого спільного сусідства ЄС і Росії залежить переважно від них самих, тобто від еволюції політичної ситуації, концепції та напрямків закордонної політики. Це спричинив факт, що держави ЄС борються з низкою проблем внутрішнього характеру, масовою міграцією з Близького Сходу і збройними конфліктами в південному сусідстві, натомість вони зацікавлені у стабілізації політичної ситуації та зміцненні імунітету на зовнішні потрясіння східних країн.

¹³ Поп.: Schmidtke O., Yekelchik S. (eds.), *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*, New York 2008.

Рекомендована література:

1. Baluk W., Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi, Kapuśniak T. (Stępniewski), Fedorowicz K., Gołoś M. (red.), *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, Lublin 2009, s. 22-24.
2. *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa 2004.
3. Fiszer J. M., Stępniewski T., *Polska i Ukraina w procesie transformacji, integracji i wyzwań dla bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2017.
4. Kapuśniak (Stępniewski) T., Elita władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej Ukrainy, Bodio T. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom II, Warszawa 2010, s. 523-534.
5. Kapuśniak (Stępniewski) T., *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008, rozdział 4.
6. Konończuk W., Fundament systemu. Starzy i nowi oligarchowie na Ukrainie, *Punkt Widzenia*, nr 59, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa, sierpień 2016.
7. Melnyk M., Integracja Ukrainy z Europą Zachodnią jako wybór cywilizacyjny – katalog problemów i pytań, Fijałkowski B., Żukowski A. (red.), *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, Warszawa 2002, s. 215-220.
8. Onuch O., Hale H. E., *Capturing Identity: The Case of Ukraine*, *Post-Soviet Affairs*, 2018, vol. 34, no. 2–3, ss. 84–106.
9. Riabczuk M., Europejskie marzenia, euroazjacie realia, *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa 2004, s. 12-13.
10. Schmidtke O., Yekelchik S. (eds.), *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*, New York 2008.
11. Schmitt C., *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, translated by George Schwab, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London 1988.
12. Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, Kraków 2000.
13. Stelmach A., L. Hurska-Kowalczyk (red.), *Ukraina po (Euro) majdanie. Od autorytaryzmu do protodemokracji*, Toruń 2016.

14. Stępniewski T., Polityka bezpieczeństwa Ukrainy po 2010 roku, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, Stępniewski T. (red.), Rok 11 (2013), Zeszyt 2: Słowiański trójkąt: Rosja, Ukraina, Białoruś, s. 143-163.

15. Szostek J., The Power and Limits of Russia's Strategic Narrative in Ukraine: The Role of Linkage, *Perspective on Politics*, 2017, vol. 15, no. 2, ss. 379–395.

16. Świder K., *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015.

17. Перепелиця Г., Внутрішні чинники формування зовнішньої політики України, *Політика і час*, 2004, nr 11, s. 32-45.

18. Шевчук О., Вічні інтереси українських політиків, *Українська правда*, 22.01.2007, <http://www.pravda.com.ua>

19. Яхно О., Мушак О., Белковська О., Белковский С., Українська влада після виборів-2006: ідеологія, стратегія, конфігурація, склад, перші кроки, *Українська правда*, 20.03.2006, <http://www.pravda.com.ua>

10.

Вишеградська четвірка й Україна: еволюція стосунків і їх сучасні безпекові виміри

Тарас Жовтенко

Становлення та розвиток. Країни Вишеградського блоку в стратегічному сенсі були об'єднані спільними потребами, інтересами та метою. Вони насамперед були зацікавлені проводити активну зовнішню політику, спрямовану на забезпечення умов для трансформації внутрішнього становища та зміцнення свого міжнародного середовища.

Зрештою, основними чинниками, які обумовили розвиток Вишеградського блоку, стали такі: історичний (спільний спадок Австро-Угорської монархії, потреби консолідації заради відродження центральноєвропейської тотожності), політичний (повернення в об'єднану Європу, забезпечення гарантій незворотності позитивних зрушень і реформ, зміцнення миру, безпеки та стабільності, розбудови стабільного громадянського суспільства й консолідованої демократії), економічний (формування нових ринкових засад конкурентної спроможності регіону в умовах європейської інтеграції та розгортання процесу глобалізації), соціокультурні чинники (відродження центральноєвропейської ідентичності як основи конкурентної спроможності центральноєвропейського регіону в об'єднаній Європі).

Трансформаційний процес у країнах Вишеградського блоку відбувався паралельно з підготовкою до вступу в Європейський Союз. Інтеграційний блок не перетворився на економічний центр, а залишився насамперед політичним міжнародним регіональним

об'єднанням. Проникнення транснаціональних корпорацій до країн Центральної Європи посилювало взаємозв'язок між регіоналізацією та глобалізацією господарства.

На етапі виникнення вишеградського співробітництва мотиви країн-засновниць мали системний характер. Передусім треба було спільними зусиллями мінімізувати зовнішній вплив СРСР, який перебував у стадії занепаду, зробити безпечнішою регіональну ситуацію в контексті розпаду Югославії. Крім того, треба було створити своєрідний «підготовчий клас», у якому, наполегливо співпрацюючи між собою, країни Центральної Європи могли не «штовхатися ліктями» на шляху до ЄС, а мати справді партнерські стосунки.

На сучасному етапі Вишеградська четвірка поставила собі за мету підтримувати європейські прагнення України та демократизацію Білорусі й водночас протидіяти поширеній у «старій» Європі ідеї «Russia first». Вишеградська четвірка мала в таких справах добрий досвід, бо за кілька років до того активно допомагала демократизувати Словаччину (в якій упродовж 1992–1998 рр. був м'який авторитаризм), а згодом – проводити реформи й переговори Братислави з ЄС і НАТО. Ці два фундаменти «нової» В4, тобто захист інтересів нових членів у ЄС та проукраїнська східна політика (разом із пропагуванням демократичних цінностей у Східній Європі та підтримкою подальшого розширення ЄС і НАТО), удихнули в організацію нове життя. В4 була успішною і знову приваблювала нових потенційних членів. Зголосилися бути залученими до Вишеградської групи та до розширення її формули, зокрема, Австрія, Хорватія, Словенія, Румунія й Україна. Австрійський канцлер Вольфганг Шуссель пропонував утворити на основі В4 спільно з Австрією, Словенією та Хорватією нове об'єднання під назвою «Стратегічне партнерство», натякаючи, що Відень може поділитися з Варшавою роллю «лідера Центральної Європи» та промоутера українських інтересів. Проте врешті-решт пропозиції розширити В4 відхилили, побоюючись розмити вишеградську ідею. Натомість запровадили формат В4+, тобто співпрацю в межах Вишеградської четвірки з участю запрошуваних партнерів – одного разу це була Австрія, іншим

разом – Словенія і Хорватія, третій раз – Україна, іноді – Литва, Латвія та Естонія.

Символічним початком занепаду вишеградської ідеї можна вважати 1 січня 2009 р. – дату вступу Словаччини до зони євро. Зробивши цей крок, Словаччина опинилася по той бік умовної розмежувальної лінії в ЄС, який досі належав «розвиненим» і «західним» країнам.

До речі, фактичний розпад Вишеградської четвірки як неформального геополітичного об'єднання був неминучим і природним процесом, якщо взяти до уваги той факт, що всередині В4 не відбулася інтеграція на рівні суспільств. Однак вступ четвірки до ЄС і скасування внутрішніх кордонів, хоч як це парадоксально, радикально послабили внутрішнє зацікавлення центральноєвропейськими сусідами.

Однак, варто зазначити, що на сьогодні Вишеградська четвірка – це символ успішної політичної та господарської трансформації, а також регіональної співпраці. Країни цього об'єднання конструктивні, відповідальні та респектабельні партнери у Європі в реалізації ключових пріоритетних завдань і програм ЄС, причому своїм внеском сприяють розширенню ЄС для підтримки безпеки та стабільності континенту. Вишеградська група є виявом зусиль країн Центральної Європи щодо співпраці в межах загальноєвропейської інтеграції. Варто завжди мати на увазі, що Вишеградська четвірка не з'явилася як альтернатива зусиллям європейської інтеграції і ніколи не змагалася з панівними й дієвими європейськими структурами, навпаки, мета діяльності – поліпшувати оптимальну співпрацю з усіма країнами, насамперед із сусідами. Тобто першочерговим завданням стали демократичний розвиток усіх частин Європи.

Україна та В4: стан, перспективи розвитку відносин. Країни Вишеградської групи (Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина) у період 2010–2014 рр. належали до групи держав, які підтримували європейські прагнення України (безумовно чи з певними застереженнями), незважаючи на очевидні проблеми зі станом демократії в країні, відсутність реформ в інших сферах

життя, корупцію. Окрім того, у період Революції гідності лідери четвірки виконали, поряд із деякими іншими урядами, роль посередників між владою і опозицією.

Упродовж 2014 – початку 2015 рр. члени В4 в офіційних заявах підтримали територіальну цілісність України в контексті анексії Криму та війни на Донбасі. У грудні 2014 р. прем'єри Вишеградської четвірки на засіданні в Братиславі оцінили політику Росії як таку, що порушує суверенітет і територіальну цілісність України, пізніше оприлюднювали інші заяви щодо потреби дотримання Росією норм міжнародного права.

У підписанні та ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС вишеградські держави теж виступили прибічниками залучення Києва до європейського політичного й економічного просторів. На кінець квітня 2015 р. документ ратифікувала Польща, Словацька Республіка, Угорщина, Сенат (верхня палата) Чеської Республіки.

При тому досягнути цього консенсусу було складно, оскільки через особисті політичні симпатії деяких лідерів (наприклад, Президента Чехії М. Земана), етнополітичні інтереси в Україні аж до вимоги формування національно-територіальної автономії у її складі (Угорщина), економічні зв'язки з Росією (Словаччина, Чеська Республіка, Угорщина) оцінки причин конфлікту були відмінними: від агресії Росії (Республіка Польща) до громадянської війни (Чеська Республіка).

Різними були й підходи щодо потреби й наслідків запровадження європейських санкцій проти Москви. До критики цього кроку з боку Угорщини, яка майже повністю залежить від поставок енергоносіїв із РФ, а також є позичальником її кредитів, приєдналася Словацька Республіка, ураховуючи енергетичний фактор, а також потужний інформаційний вплив Росії на політичну та соціальну сферу цієї країни, Чеська Республіка, для якої пріоритетні потреби власної економіки.

Незважаючи на цю диференціацію, центральноєвропейські держави об'єктивно зацікавлені в безпеці України (як сусіди першого порядку) і як економічні партнери (ураховуючи складність конкуренції в інших європейських субрегіонах), а також заради

можливості посилення своєї ваги в європейській політиці. Зважаючи на це, В4 виявила ініціативу щодо технічного, консультаційного сприяння Україні в проведенні політичних, макроекономічних і секторальних реформ, зокрема в питаннях децентралізації і зміни адміністративно-територіального устрою, енергозабезпечення й енергозбереження, підтримки розвитку малого і середнього бізнесу, налагодження режиму вільної торгівлі з ЄС, сприяння громадянському суспільству.

Також маємо підстави стверджувати, що використання формату В4+ ключове, щоб зберегти Вишеградську групу як життєздатне регіональне об'єднання зі спільними інтересами, ураховуючи гетерогенні тенденції в його складі. Гарантування регіональної енергетичної безпеки є іншим об'єднувальним чинником у відносинах України та центральноєвропейських сусідів. Зокрема, збільшення реверсу газу зі Словаччини до показника третини поточних потреб України, досягнення консенсусу з цієї країною як сполучною газотранспортною ланкою в транзиті російської сировини нівелює неоднозначне сприйняття в словацькому суспільстві зміни політичного режиму в нашій країні, ролі Росії у військово-політичній кризі. Зацікавленість Братислави, Праги, Варшави та Києва у формуванні регіонального енергетичного хабу впродовж 2014 року не підтримував лише Будапешт, ураховуючи свій інтерес до збереження російського газу в сховищах, будівництва газопроводу «Південний потік». Однак підготовка до будівництва газопроводу Eastring, який з'єднає Україну з Туреччиною, через територію Словаччини, Угорщини, Румунії та Болгарії означає, що угорська сторона починає розуміти важливість диверсифікації джерел і шляхів транспортування енергоносіїв.

На початку квітня 2015 р. міністри закордонних справ В4 підтримали фінансовий план надання допомоги Україні й уже запропонували план допомоги в галузі енергетики, зокрема щодо постачання газу Києву. Водночас, очільники сусідніх держав пов'язали надання допомоги з проведенням комплексу реформ в Україні й зобов'язалися надіслати своїх експертів для надання допомоги в цій сфері. Такий крок закономірний, ураховуючи заяви Президента П. Порошенка про бажання Києва приєднатися

до субрегіонального об'єднання, що безпосередньо пов'язано з утіленням реформ.

Окрім об'єднувальних тенденцій у політиці центральноєвропейських держав щодо України можна визначити чіткі розподільні лінії, зумовлені специфікою історико-культурного розвитку, сучасною політичною ситуацією й економічними інтересами. Зокрема, Угорщина, окрім латентних етнополітичних суперечностей з Україною (неврегульованість питання про множинне громадянство, вимоги Будапешта щодо розширення автономії для угорської меншини в Закарпатській області аж до створення окремого Притисянського округу), має суттєві економічні зв'язки з Російською Федерацією не лише в енергетиці, але й в інших економічних сферах. Незважаючи на економічну залежність від Німеччини, а отже, від позиції Берліна щодо «української кризи», основні політичні гравці в Угорщині впродовж останніх років використовують антиліберальну й антиамериканську риторику, пошук власної моделі розвитку, а отже, показову повагу до політичного режиму В. Путіна.

Є підстави вважати, що Угорщина у відносинах з Києвом на пріоритетне місце ставитиме статус своїх етнічних співвітчизників, який визначено закріпленими в її Конституції зовнішньополітичними пріоритетами, започаткованою в Україні політикою децентралізації, що об'єктивно сприятиме обговоренню статусу громад на українсько-угорському прикордонні. У сфері енергетики Угорщина буде тривалий час обирати між потребою диверсифікувати залежність від російських енергоносіїв і побоюванням утратити їх без забезпечення іншої альтернативи.

Дещо суперечлива щодо розвитку відносин з Україною, а точніше в українсько-російському конфлікті, політика Словаччини, що пояснюємо відмінними зовнішньополітичними позиціями її лідерів. У листопаді 2014 р. прем'єр Роберт Фіцо оприлюднив заяву про «вирішеність питання Криму» та небажаність подальшого зближення України з НАТО, а вже наприкінці квітня 2015 р. – про готовність узяти участь у військовому параді в Москві 9 травня. Водночас, обраний навесні 2014 р. у запеклому протистоянні з Р. Фіцом Президент Словацької Республіки Ан-

дрей Кіска відмовився від візиту в Москву на Парад перемоги, незважаючи на відповідні очікування російського керівництва. Більше того, очільник Словаччини під час братиславської зустрічі з Міністром закордонних справ Росії С. Лавровим (5 квітня 2015 р.) заявив, що РФ, анексувавши Крим, порушила норми міжнародного права, висловив сподівання про вивід «іноземних солдатів» зі Сходу України. Ще 22 лютого А. Кіска наголосив на праві Києва пропонувати західним лідерам «план Б» у відносинах із терористичними організаціями на Донбасі та з Росією у випадку провалу Мінських домовленостей. Така політична – вочевидь, непроросійська – позиція має і економічне пояснення. Факт, що основним партнером Словацької Республіки є Німеччина (на території країни діють близько 500 німецьких підприємств, на яких зайнято майже 90 тис. працівників), впливає на залежність її зовнішньополітичної позиції від стратегії Німеччини, зокрема в українському питанні. Окрім того, Братислава – природний союзник Києва в енергетичних проектах, оскільки зацікавлена зберегти транзит російського газу через Україну або ж, як варіант, сформувати альтернативні російським проектам як таким, що йдуть в обхід словацької території, енергопроводи. Про це свідчить готовність підписати разом із Болгарією, Румунією, Угорщиною меморандум про будівництво газопроводу Eastring від словацько-українського до болгарсько-турецького кордону, який можна використовувати в аверсному і реверсному напрямках, бажання залучити Київ до формування центральноєвропейського енергетичного хабу. Про бажання Словаччини підтримати Україну свідчать прикордонні ініціативи, приміром, готовність побудувати новий пункт «Улич – Забрідь», окрім реконструкції та розширення переходу «Вишне Немецьке – Ужгород». Очікуваною може стати пропозиція надати студентам України сто стипендій для навчання у словацьких вишах. Вочевидь, Словаччина не має політичних суперечностей з Україною, зокрема в етнічній сфері, на відміну від Угорщини, також її інтереси до співробітництва в царині енергетики, туризму визначальні в прагматичних розрахунках. При тому, Братислава може скористатися можливістю розділити разом із Грузією, Польщею роль «реформатора»

України, просуваючи на посади в українських урядових структурах своїх экс-посадовців. Водночас, подібно до Угорщини, Чеської Республіки, Словаччина не має суттєвих економічних стимулів (інвестиційні можливості, спільні проекти) для випереджального – у межах ЄС чи то Вишеграду – сприяння розвитку бізнес- та інфраструктурного середовища в Україні.

Подібно до Словаччини, частині чехів притаманні проросійські настрої, зумовлені традиційним русофільством, панславізмом, присутністю російського капіталу в країні, великою кількістю заангажованих сайтів та аналітичних центрів, економічними зв'язками із РФ. При тому, підтримка чи нейтральне ставлення до російської позиції в українському питанні є маргінальною позицією серед активної громадськості й політикуму, про що свідчать демонстрації проти Президента Мілана Земана, який відверто засудив розвиток України в постмайданний період, означив протистояння на Донбасі як «громадянську війну». Резонансним став конфлікт М. Земана з Послом США, який засудив намір Президента ЧР відвідати Парад перемоги в Москві 9 травня. Урешті-решт, навіть заява М. Земана про неучасть у заході не завадила Сенатові прийняти петицію від громадян про початок процедури імпичменту посадовця.

Водночас, Чеська Республіка разом зі Словаччиною, Угорщиною, Кіпром наприкінці літа – на початку осені 2014 р. були противниками накладання європейських санкцій на РФ, пояснюючи свою позицію економічними аргументами. Приєднання до європейської позиції знову ж таки зумовлено залежністю від політики Німеччини. Через відсутність суттєвих економічних спільних проектів варто очікувати від Чеської Республіки сприяння насамперед у гуманітарних питаннях, надання вишкільної допомоги Збройним силам України.

Польська Республіка демонструвала найбільш безкомпромісну позицію щодо оцінки подій у Криму та на Донбасі як анексії та військової агресії, накладання санкцій на Росію. Наприкінці квітня 2015 р. Президент Польщі Броніслав Коморовський підтвердив, що цей економічний інструмент довів свою ефективність, а прем'єр-міністр Ева Копач зауважила, що поки що немає підстав

скасовувати санкції. Маршалек Сейму РП Радослав Сікорський 29 квітня підтримав прагнення Києва отримати в Ризі політичне рішення про скасування візового режиму з ЄС, дисонуючи з більш стриманими позиціями сусідніх держав. Водночас, надмірно сподіватися, що Варшава займе в конфлікті з Росією більш радикальну позицію, аніж Німеччина і Франція. У середньострокових відносинах з Україною Варшава є локомотивом надання допомоги Україні галузях, які вимагають швидкого реагування (енергетика, потреби ЗСУ, допомога переселенцям із Криму та Донбасу), та в започаткуванні довготермінових проєктів, програм і форумів для співпраці в межах Угоди про асоціацію та Східне партнерство. Прикладом функціонування окремої програми для країн-членів ЄС та тих, які мають статус політичної асоціації чи навіть позбавлені його, може слугувати Дунайська стратегія, що має систему програмового і проєктного менеджменту та виділені фінансові ресурси на чіткі пріоритети.

Переформатування Східного партнерства, сприяння реформам в Україні й імплементації Угоди про асоціацію може стати об'єднувальним чинником для Вишеградської групи, доцільність якої ставить під сумнів багато політиків, громадських діячів, ураховуючи гетерогенні тенденції та відсутність конкретних ініціатив, окрім Вишеградського фонду, сучасних спроб сформувати енергетичний хаб. Окрім енергетичних зв'язків, потребує аналізу економічна вигода від створення спільних підприємств, кластерів, інших мережевих форм співробітництва з українськими партнерами, які можуть конкурувати з іншими європейськими аналогами в умовах розширення зони вільної торгівлі. Це, своєю чергою, вимагає відкриття нових і розширення пропускну здатності пунктів пропуску через спільні кордони, розбудови транспортної мережі, транс'європейських коридорів, формування проєктів у галузі нової креативної економіки, посилення конкуренції за іноземні інвестиції, зокрема в умовах відтоку російського капіталу.

Україна, В4 і уроки «великої геополітики». Протистояння російській агресії в українському Донбасі у формі антитерористичної операції і загальна динаміка цього конфлікту переконливо

доводять – насправді Москва воює не з Києвом; головний її ворог – Вашингтон і його європейські союзники.

У протистоянні цих «важковаговиків» світової політики Україні потрібні надійні односторонні, об'єднані спільним цілями та баченням регіонального й міжрегіонального розвитку, як-от, Вишеградська група.

Тісне партнерство в межах Вишеградської групи – це шанс для Києва бути почутим у Європі і світі за багатьма пунктами, починаючи від отримання дієвої військової підтримки і закінчуючи сприянням у вирішенні проблемних моментів інтеграції країни до ЄС і НАТО.

Сам Донбас, як слушно відзначають експерти приватної аналітичної групи Stratfor, – це важіль впливу і тиску на український політикум і суспільство. Україна, чергу своєю чергою, є іншим, масштабнішим важелем впливу і тиску на Європу, а через неї – на США. Ефективність такого впливу варіюється на різних напрямках і рівнях, тож однозначно оцінити його досить важко.

Однак незаперечний факт: Путіну потрібен або контроль (політичний, економічний, інформаційний тощо) над цілою Українською державою як один із кроків до повернення колишнього геополітичного впливу, або, в гіршому разі, створення і підживлення перманентного «керованого хаосу» на окремій її частині (і що ця частина більша, то краще для Москви) як інструмент вирішення цілої низки внутрішніх проблем.

Ураховуючи масштаб геополітичної гри, Києву вкрай потрібні не просто союзники, а односторонні, які не просто періодично висловлюють «стурбованість», а усвідомлюють реальну небезпеку локального конфлікту в регіоні Центрально-Східної Європи, яким погрожує політично і соціально нестабільна, тоталітарна і клептократична держава з чималим ядерним арсеналом, і відтак готові надавати нам практичну допомогу.

Різниця у ставленні до російсько-української війни дозволила виразно окреслити належність європейських держав до двох умовних груп.

Представники першої – традиційно «вкрай стурбовані країни так званої «Старої Європи» – готові обрати мовчазну підтримку

Кремля перед загрозою воєнної ескалації, яка в такому разі загрожувала непередбачуваними наслідками, аж до обмеженої війни в Європі, якою Росія не забуває лякати європейців, відвиклих із часу завершення холодної війни від таких страхів.

Загальне бачення політичних еліт цієї частини Європи досить чітко висловила канцлер Німеччини ще під час переговорного процесу так званого «Мінська-2». «Ідеться про те, щоб урахувати насамперед наші – німецькі, французькі і, звичайно ж, європейські інтереси», – відзначила тоді Меркель. Обстояти свої права наодинці перед такими важковаговиками Україні навряд чи вдасться. Крім того, Німеччина і Франція самі стали заручниками власних мантр про винятково «політичне вирішення» війни на Донбасі.

Країни-представники другої групи – «нової Європи», перебуваючи географічно ближче до епіцентру конфлікту, розуміють, що Путіна потрібно зупинити, не гаючи часу на беззмисловні політичні переговори, практична користь яких давно загубилася в засіданнях численних комітетів і підкомітетів.

Марно сперечатися зі «старою Європою», яка своїми заявами про вирішення конфлікту власними силами намагається здебільшого зменшити вплив Вашингтона в регіоні.

Саме друга група країн – найбільш природні союзники України. Особливо варто відзначити держави Вишеградської четвірки (В4) – Польщу, Чехію, Словаччину і Угорщину. На сьогодні Україна є одним із ключових партнерів В4, головна мета якої – комплексний діалог і вироблення спільної позиції з цілої низки актуальних питань міжнародного співробітництва, політичної ситуації, зокрема й у Центрально-Східній Європі. Від самого початку кризи в Україні група неодноразово підтримувала Київ.

На останній, травневій, зустрічі в Празі міністри закордонних справ В4 та країн-учасниць «Східного партнерства» ґрунтовно обговорили ситуацію в регіоні, наголосивши на ситуації в Україні та російській агресії на Донбасі.

Найважливіше, що й під час індивідуальних міждержавних контактів країни-члени В4 гарантували Українській державі повне розуміння і практичну допомогу в час кризи.

В4 залишається найоптимальнішим стартовим майданчиком для України: членство країн групи в ЄС і НАТО дає змогу використати об'єднання як платформу для перенесення дискусії регіональних проблем на загальноєвропейський і трансатлантичний рівень. Наприклад, Польща виступає за те, щоб під час майбутнього Варшавського саміту НАТО надіслати Москві чіткі й неоднозначні сигнали, що неприпустимо продовжувати незмінно агресивний і конфронтаційний воєнно-політичний курс Росії, спрямований на підживлення і використання воєнної агресії проти України, для розколу наявних європейських і євроатлантичних структур.

Однак Вишеградську групу не варто абсолютизувати – Україні треба пам'ятати про особливості країн-учасниць групи та їхні часто специфічні стосунки з Росією, які наразі здатні індивідуально впливати на позицію кожної. Однак саме в єдності В4 і України лежить ключ не лише до зменшення монопольного політичного, економічного й інформаційного впливу Кремля, а й до збільшення ваги і ролі означених країн у регіоні й у Європі загалом.

Не забуваючи працювати над вирішенням цілої низки проблем, насамперед економічних і політичних, Україна може і повинна максимально використовувати цей зовнішньополітичний майданчик для вирішення своїх проблем на максимально високому рівні міжнародної політики, спираючись на підтримку і розуміння своїх партнерів із В4.

Київ, як і його партнери з В4, не здатен самотужки протистояти викликам такого масштабу. Однак спільними зусиллями в країн регіону з'являється шанс не лише гарантувати власну безпеку і добробут, але й у перспективі стати важливим елементом безпеки і добробуту для всієї Європи.

Рекомендована література:

1. Вишеградська група: Росія підриває основи безпеки в Європі, <http://www.unian.ua/world/1019875-vishegradska-grupa-rosiya-pidrivae-osnovi-bezpeki-v-evropi.html>.
2. «Вишеградська четвірка» створила фонд допомоги Україні, http://espreso.tv/news/2014/12/16/quotvyshegradska_chetvirkaquot_stvorela_fond_dopomohy_ukrayini.
3. Жовтенко Т., Германия и Франция угодили в «ловушку для дураков», *Новое время страны*, <https://nv.ua/opinion/zhovtenko/germaniya-i-franciya-ugodili-v-lovushku-dlya-durakov-33165.html>
4. Зеленько Г., Вишеградська четвірка матиме на заході те, що робить на сході, *Політика і час*, 2005, № 2, с. 38-46.
5. Кіш Є., *Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції*, Ужгород: Ліра, 2008.
6. Меркель: Ми з Олландом не є «нейтральними посередниками» у питанні Донбасу, <https://www.unian.ua/politics/1041185-merkel-zayavila-scho-voni-z-ollandom-ne-e-neytralnimi-poserednikami-u-pitanni-donbasu.html>
7. Президент Польщі: Росія може виграти у Заходу хіба що війну нервів, <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/04/27/7033315/>
8. Путінський президент Чехії закрив двері для посла США, <http://zakarpattia.net.ua/News/138275-Putinskyi-prezydent-Chekhii-zakryv-dveri-dlia-posla-SShA>
9. Сидорук Т., *Інтеграційні процеси в сучасній Європі*, Львів: Піраміда, 2010.
10. Частная разведка США дала прогноз развития войны на Донбассе, <https://apostrophe.ua/article/world/2015-04-15/chastnaya-razvedka-ssha-dala-prognoz-razvitiyu-konflikta-na-donbasse/1578>
11. Markovic B., Behind the V4's Different Position Towards Ukraine and Russia, *Visegrad Insight*, <http://visegradinsight.eu/divided-more-than-united12092014/>
12. *Visegrad Group and Eastern Partnership foreign ministers meet in Prague*, https://www.msz.gov.pl/en/news/visegrad_group_and_eastern_partnership_foreign_ministers_meet_in_prague

Список літератури:

1. Agnew H., *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown*, Stanford: Hoover Institution Press, 2004.
2. Arel D., The Muddled Way, *The Current History*, 1998, Vol.97, № 621.
3. Armingeon K., Careja R., Institutional change and stability in postcommunist countries, 1990-2002, *European Journal of Political Research*, 2008, Vol. 47, Nr 4, p. 436-466.
4. Bąk M., *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.
5. Balcerowicz L., *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
6. Bałtowski M., Kozarzewski P., *Zmiana własnościowa polskiej gospodarki 1989-2013*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2014.
7. Baluk W., Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi, Kapuśniak T. (Stępniewski), Fedorowicz K., Gołoś M. (red.), *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, Lublin 2009, s. 22-24.
8. Baylis T., Presidents versus Prime Ministers: Shaping Executive Authority in Eastern Europe. *World Politics*, 1996, Vol. 48, no. 3, p. 297-323.
9. Beblavý M., Priemyselná politika. Marcinčin A., Beblavý M.(ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999*, Bratislava: SFPA, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000.
10. Berend I. T., *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej. Transformacja ekonomiczna i społeczna Europy Środkowo-Wschodniej od 1973 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011
11. *Bertelsmann Stiftung. Status Index 2004-2014. Post-Soviet Eurasia. Ukraine.*, <http://www.bti-project.org/reports/country-reports/pse/index.nc>.

12. Bolečeková M., Migračná politika Slovenskej republiky: desať rokov po vstupe do Európskej únie, *Politické vedy : časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá*, Banská Bystrica : Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB, 2014, Rok. 17, 3 (2014), s. 68-90.

13. Brocková I., Ekonomická dimenzia zahraninej politiky SR, *Zahraničná politika Slovenska po vstupe do NATO a EÚ. Východiská a stratégie*. Bratislava: Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, 2004, s. 67-83.

14. Brunclík M., Kubát M., The Czech Parliamentary Regime After 1989, *Acta Politologica*, 2016, Nr 2, p. 5-29.

15. Brunclík M.; Kubát M. (2014). The Crisis of the Czech Politics 25 Years after the Velvet Revolution, *Politeja*, Vol. 11, no. 2(28), p. 163-179.

16. Bunce V., Wolchik Sh., *Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

17. Buras P., Dylematy państwa status quo. Nowa kwestia niemiecka w Europie, *Sprawy Międzynarodowe*, R. LXVII, 2014, nr 4.

18. Bútorá M., Kollár M., Mesežnikov G., Bútorová Z. (eds.), *KDE SME? Mentálne mapy Slovenska*, Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2010, pp. 44-45, 47- 48, 50, 56, 57, 59.

19. Carothers T., The End of the Transition Paradigm, *Journal of Democracy*, 2002, Vol. 13.

20. Daborowski T., Slovakia's economic success and the global crisis, *CES COMMENTARY*, Issue 19, 02.02.2009, Centre for Eastern Studies, OSW.WAW.PL.

21. Doner R., Ritchie B., Slater D., Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective, *International Organization*, 2005, Vol. 55.

22. *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa 2004.

23. Drulák P., *Slovensko, Česko a Západ. Zahraničná politika*, <http://zahranicnapolitika.dennikn.sk/slovensko-cesko-a-zapad/>.

24. Dyczok M. *Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement*, Amsterdam: Harwood academic publishers, 2000.

25. Elgie R., The Politics of Semi-Presidentialism. In Elgie R. (ed.) *Semi-presidentialism in Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 1- 21.

26. *EurActiv: EU in the 2016-2020 Government Statement*. Online, <http://euractiv.sk/fokus/buducnost-eu/eu-v-programovom-vyhlaseni-vlady-2016-2020/>.

27. Fabian P., Kottman P., . Krízový management pri bezpečnostných hrozbách z kybernetického priestoru, *Proceedings of Bezpečnostné Fórum* 2014, pp.119-120.

28. FAZ: Nocna ofensywa PiS przeciwko demokracji, *DW*, <http://www.dw.com/pl/faz-nocna-ofensywa-pis-przeciwko-demokracji/a-39782969>.

29. Fiszer J. M., Stępniewski T., *Polska i Ukraina w procesie transformacji, integracji i wyzwań dla bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2017.

30. Freedom House. *National Transit Poland: period 2008-2017 years*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/poland>.

31. Golosov G., Party system classification: A methodological inquiry, *Party Politics*, 2011, Vol. 17, p. 539–560.

32. Golosov G., The Effective Number Of Parties: A New Approach, *Party Politics*, 2009, Vol. 10, p. 1–22.

33. Hale H., Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia, *World Politics*, 2005, Vol. 58.

34. Hall P., Political Science and the Three New Institutionalisms, *Political Studies?*, 1996, Vol. 44, № 5, p. 936-957.

35. Harasymiw B., *Post-Communist Ukraine*, Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 2002, p. 80-111.

36. Hellman J. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition. Policy Research Working Paper: 2444, <http://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/SC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>.

37. Hellman J., Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions, *World Politics*, 1998, № 50.

38. Holec R., Dvadsať rokov pohľadom historika, Bútorá M., Mesežnikov G., Bútorová, Kollár M., *ODKIAĽ A KAM. Dvadsať rokov*

samostatnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2013, p. 11.

39. Horváth P., Stredná Európa a jej integračné pokusy, *Slovenská politologická revue*, číslo 2/2004.

40. Hungary: Populism or politics?, https://www.cidob.org/en/articulos/cidob_report/n1_1/hungary_populism_or_politics.

41. Huntington S., *Political Order in Changing Societies*, Yale: Yale University Press, 2006.

42. Huntington S., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1993.

43. Inglehart R., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2818659.

44. International Visegrad Fund, 2011.

45. Kaltwasser C., The Responses of Populist to Dahl's Democratic Dilemmas, *Political Studies*, 2013.

46. Kapuśniak (Stępniewski) T., Elita władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej Ukrainy, Bodio T. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom II, Warszawa 2010, s. 523-534.

47. Kapuśniak (Stępniewski) T., *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008, rozdział 4.

48. Kitschelt H., Heywood P., Wright V., European Party Systems: Continuity and Change, *Developments in West European Politics*, London: MacMillan Press, 1997.

49. Klinec I., Scenáře vývoja. Slovenská ekonomika v prvom desaťročí 21. storočia, *Slovo, politicko-spoločenský týždenník. Internetové vydanie*, č.5., 2.-8.2.2000, <http://www.noveslovo.sk/archiv/2000-5/otrendoch.html>.

50. Konończuk W., Fundament systemu. Starzy i nowi oligarchowie na Ukrainie, *Punkt Widzenia*, nr 59, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa, sierpień 2016.

51. Kosír I. *Výhody z členstva v Európskej únii a zlepšovanie systémových predpokladov pre ich využívanie na Slovensku z hľadiska regionálneho rozvoja*. str.12,13,14.

52. Kosír I., Rosenberg M., Výzvy nových foriem inštitucionálnej integrácie – integrácie vyššieho rádu a flexibilnej integrácie, *Nové obchodnopolitické prostredie SR a ČR po vstupe do EÚ. Zborník z 5. medzinárodnej vedeckej konferencie Česko a Slovensko v medzinárodnom obchode a podnikaní*. Bratislava 8.apríla 2005, Bratislava: Ekonóm, 2005, p. 114.

53. Kováč D., *Dejiny Slovenska*, Bratislava: Nakladatelství Lidové noviny. 1998, p.316-323,331-334, 337-338.

54. Krejčí O., *Geopolitika stredoevropského prostoru – pohľad z Prahy a Bratislavy*, 3. upravené a rozšírené vydanie, Praha : Professional Publishing, 2009.

55. Krouwel A., Measuring Presidentialism and Parliamentarism: An Application to Central and East European Countries, *Acta Politica*, 2000, Vol. 38, no. 4, p. 333-364.

56. Kučerová I., *Střední Evropa. Komparace vývoje středoevropských států*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolínium, 2015, p. 10-11.

57. Kuzio T., Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State, *East European Politics & Societies*, 2011, Vol. 25, № 1.

58. Kuzio T., Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism, *Praeger Security International*, 2015.

59. Kysela J., Kühn Z., Presidential Elements in Government. The Czech Republic, *European Constitutional Law Review*, 2007, Vol. 3, no. 1, p. 91- 113.

60. Laasko M., Taagepera R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe, *Comparative Political Studies*, 1979, Vol. 12, Nr 3, p. 3-27.

61. Lauth H.-J., Informal Institutions and Democracy, *Democratization*, 2000, Vol. 7, № 4.

62. Lauth H.-J., Informal Institutions and Democracy, *Democratization*, 2000, № 7.

63. Ledeneva A., *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998.

64. Lenč M., *Zahraničná politika SR. In Vplyv EÚ a NATO na Európsku a globálnu stabilitu a ich význam pre bezpečnosť SR*

[elektronický zdroj] : vypracovanie odborných študijných materiálov, ktoré sa venujú aktuálnym otázkam bezpečnosti relevantných pre SR ako člena EÚ a NATO – 1. vyd. – Banská Bystrica : Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, 2016., online, s. 55-60. <http://www.fpvmv.umb.sk/vplyv-eu-a-nato-na-europsku-a-globalnu-stabilitu-a-ich-vyznam-pre-bezpecnost-slovenskej-republiky>.

65. Levitsky S., Loxton J., Populism and competitive authoritarianism in the Andes, *Democratization*, 2013, Vol. 20 (1), pp. 107-136.

66. Lijphart A., *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven and London: Yale University Press, 1977.

67. Lijphart A., *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press, 1999.

68. Mainwaring S., Introduction: Party Systems in Latin America, *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*, Stanford: Stanford university Press, 1995.

69. Mair P., *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford, Clarendon Press, 1997, 244 p.

70. Markovic B., Behind the V4's Different Position Towards Ukraine and Russia, *Visegrad Insight*, <http://visegradinsight.eu/divided-more-than-united12092014/>

71. Matczyński T., Przebieg restrukturyzacji gospodarki Ukrainy w okresie transformacji – przyczyny niepowodzeń. *Studia Ekonomiczne*, 2014, Nr 176, ss. 159–167.

72. Matczyński T., Przebieg restrukturyzacji gospodarki Ukrainy w okresie transformacji – przyczyny niepowodzeń. *Studia Ekonomiczne*, 2014, Nr 176.

73. Matsiyevsky Y., Kashynskyi O., The sources of populism in East Central Europe, *The Ideology and Politics Journal*, 2017, Issue 2 (8), pp. 15-37.

74. Melnyk M., Integracja Ukrainy z Europą Zachodnią jako wybór cywilizacyjny – katalog problemów i pytań, Fijałkowski B., Żukowski A. (red.), *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, Warszawa 2002, s. 215-220.

75. Mesežnikov G., Bránik R., Hatred, Violence and Comprehensive Military Training – The Violent Radicalisation and

Kremlin Connections of Slovak paramilitary, extremist and neo-Nazi Groups, *A Study by Political Capital*, Budapest, 2017, p. 14, 16.

76. Mesežnikov G., Politické strany a stranická politika po Novembri '89, Bútora M., Kollár M., Mesežnikov G., Bútorová Z. (eds.), *KDE SME? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2010, pp. 44-45, 47- 48, 50, 56, 57, 59.

77. Miller M., Neoinstitutionalism, *21 Century Political Science: A Reference Handbook*, ed. Ishiyama J., Breuning M., Los Angeles: SAGE, 2011.

78. Molinar J., Counting the Number of Parties: An Alternative Index, *American Political Science Review*, 1991, Vol. 85, Nr 4, p. 1383–1391.

79. Morvay K., Celkový makroekonomický vývoj, Marcinčin A., Beblavý M. (ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999*, Bratislava: SFPa, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000, pp.19, 20, 27, 34, 35, 39- 41, 45, 46.

80. Motyl A., Making sense of Ukraine, *Harriman Review*, 1997, Vol.10, № 3.

81. North D., Wallis J., Weingast B., *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

82. Omelyanchuk O., *Explaining State Capture and State Capture Modes: The Cases of Russia and Ukraine*, <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.

83. Onuch O., Hale H. E., Capturing Identity: The Case of Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 2018, vol. 34, no. 2–3, ss. 84–106.

84. *Orban declares end of «liberal democracy» in Hungary, vows to fight for Christian values*, <https://www.rt.com/news/426412-orban-christian-values-eu-hungar>.

85 Podraza A., *Unia Europejska a Europa Środkowa i Wschodnia*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997.

86. Polterovich V., «Institutional trap», *The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Second Edition*, eds. Durlauf S., Blume L., http://dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262.

87. Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky, 2006, [http://archiv.vlada.gov.sk/old.uv/6380/programove-vyhlasenie-vlady-slovenskej-republiky-\(od-04-07-2006-do-08-07-2010\).html](http://archiv.vlada.gov.sk/old.uv/6380/programove-vyhlasenie-vlady-slovenskej-republiky-(od-04-07-2006-do-08-07-2010).html).

88. Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky, 2010, http://www.vlada.gov.sk/data/files/18_programove-vyhlasenie-2010.pdf.

89. Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky, 2012, http://www.vlada.gov.sk/data/files/2008_programove-vyhlasenie-vlady.pdf.

90. Rae D., A note on the Fractionalization of Some European Party Systems, *Comparative Political Studies*, 1968, Vol. 1, Nr 3, p. 413–418.

91. Raš M., Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Europie, Czornik K., Lakomy M., Stolarczyk M., (red.), *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, Katowice 2015.

92. Riabczuk M., Europejskie marzenia, euroazjacie realia, *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa 2004, s. 12-13.

93. Rosputinský P., *Praktikum z diplomatického práva a konzulárneho práva*, Bratislava: PAMIKO, 2017.

94. Rotfeld A. D., Porządek międzynarodowy. Parametry zmiany, *Sprawy Międzynarodowe*, nr 4 (LXVII), 2014.

95. Rovelli R., Zaiceva A., Did support for economic and political reforms increase during the post-communist transition, and if so, why?, *Economics of Transition*, 2013, t. 21, nr 2.

96. Rustow D., Transitions to democracy: toward a dynamic model, *Comparative Politics*, 1970. Vol. 2 №3, P. 91.

97. Rýsová L., Dobrik M., Čajka P., Stratégia Európa 2020 a plnenie jej cieľov v podmienkach Európskej únie a Slovenskej 8. kapitola, *Zahraničná politika Slovenskej republiky v rámci vybraných oblastí vonkajšej činnosti Európskej 1. vyd.*, Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2016. pp. 192-239.

98. Sartori G., *Parties and party systems. A framework for analysis*, New York, 1976.

99. Schedler A., *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, London: Lynne Rienner, 2006.

100. Schedler A., *The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes*, <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>.

101. Schmidtke O., Yekelchik S. (eds.), *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*, New York 2008.

102. Schmitt C., *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, translated by George Schwab, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London 1988.

103. Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, Kraków 2000.

104. Slomeczynski K., Shabad G., Zielinski J., Fluid Party Systems, Electoral Rules and Accountability of Legislators in Emerging Democracies: The Case of Ukraine, *Party Politics*, 2008, Vol. 14, Nr 1, p. 539–560.

105. Smętkowski M., *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2013.

106. Speck U., Power and Purpose. German Foreign Policy at a Crossroads, *Carnegie Europe*, 3 November 2014, <http://carnegieeurope.eu/2014/11/03/power-and-purpose-german-foreign-policy-at-crossroads> [dostęp 10.10.2017].

107. *Statistical Office of the Slovak Republic Online*, <https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/themes/elections/parliament/about/>.

108. Stelmach A., L. Hurska-Kowalczyk (red.), *Ukraina po (Euro) majdanie. Od autorytaryzmu do protodemokracji*, Toruń 2016.

109. Stępniewski T., Polityka bezpieczeństwa Ukrainy po 2010 roku, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, Stępniewski T. (red.), Rok 11 (2013), Zeszyt 2: Słowiański trójkąt: Rosja, Ukraina, Białoruś, s. 143-163.

110. Stępniewski T., Wojna Ukrainy o niepodległość, pamięć i tożsamość, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, A. Stolarz, A. Wasiliew, (red.), Rok 13 (2015), zeszyt 2, Polityka wobec pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej i Rosji, s. 153-166.

111. ŠÚ SR, NBS, Marcinčin A., Beblavý M.(ed.), *Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999*, Bratislava: SFPa, Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu, INEKO, 2000, p. 27.

112. Świder K., *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015.

113. Synowiec E., Warunki członkostwa Polski w Unii Europejskiej i ocena stopnia ich realizacji, Kawecka-Wyrzykowska E., Synowiec E. (red.), *Unia Europejska. Przygotowania Polski do członkostwa*, Warszawa: Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego, 2001.

114. Szomolányi S., Does Slovakia Deviate from the Central European Variant of Transition?, Szomolányi S., Mesežnikov G. (eds.), *Slovakia: Parliamentary Elections 1994. Causes-Consequences-Prospect*. Bratislava: Slovak Political Science Association and Friedrich Ebert Foundation, 1994.

115. Szomolányi S., Slovakia between Eastern and Central European Ways of Transition, Dvořáková V. (ed), *Success or Failure? Ten years after*. Praha: Česká společnost pro politické vědy, Slovenské združenie pre politické vedy, 1999, pp. 28, 34.

116. Szostek J., The Power and Limits of Russia's Strategic Narrative in Ukraine: The Role of Linkage, *Perspective on Politics*, 2017, vol. 15, no. 2, ss. 379–395.

117. Taagepera R., Shugart M., *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*, New Haven: Yale University Press, 1999.

118. Taagepera R., Conservation of Balance in the Size of Parties, *Party Politics*, 2005, Vol. 11, p. 283–298.

119. Taagepera R., Extension of the Nagayama Triangle for Visualization of Party Strengths, *Rein Taagepera*, 2004, Vol. 10, p. 301–306.

120. Terem P. Slovakia in Central Europe – geopolitical aspects. chapter 1., Terem P., Čajka P., Rýsová L., *Slovakia in geopolitical and geo-economic context*, Praha: Professional Publishing, 2015, pp. 6-38.

121. Terem P., Lenč M., Význam spojeneckých väzieb a súčasné smerovanie európskej zahraničnej politiky Slovenskej republiky, Bittmanová B., Vlková E. (eds.), *International relations 2015. Current Issues of World Economy and Politics. Publishing Ekonom* 2015, p.674-686.

122. Terem P., *Strategické zameranie zahraničnej a bezpečnostnej politiky SR ako členského štátu EÚ a NATO*, Banská Bystrica:

Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2017, <http://www.publikacie.fpvmbv.umb.sk/terem/>.

123. *The Future of the Visegrad Group*, edited by Ania Skrzypek and Maria Skóra, Foundation for European Progressive Studies, 2017.

124. Ther Ph., *Europe since 1989: A history*, Princeton University Press, Princeton 2016.

125. Tolstrup J., Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the 'Near Abroad', *Democratization*, 2009., Vol.16, № 5.

126. *Two Decades of Visegrad Cooperation: Selected V4 Bibliography*, Bratislava:

127. *Ukraine. Nations in Transit*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine#.VGTTny3Ufcs>.

128. Urbinati N., Democracy and Populism, *Constellations*, 1998 Vol. 5(1), pp. 110–124.

129. *Visegrad Group and Eastern Partnership foreign ministers meet in Prague*, https://www.msz.gov.pl/en/news/visegrad_group_and_eastern_partnership_foreign_ministers_meet_in_prague

130. *Vládne koalície a vlády v ére samostatného Slovenska, 2016*, <http://www.parlamentnelisty.sk/spravy/socialhub/Vladne-koalicie-a-vlady-v-ere-samostatneho-Slovenska-264981>.

131. *Výročná správa NBS, 2006*, Bratislava: Národná banka Slovenska, 2006.

132. *Výročná správa NBS, 2007*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2007.

133. *Výročná správa NBS, 2008*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2008.

134. *Výročná správa NBS, 2009*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2009.

135. *Výročná správa NBS, 2010*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2010.

136. *Výročná správa NBS, 2013*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2013.

137. *Výročná správa NBS, 2014*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014.

138. *Výročná správa NBS, 2015*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2015.

139. *Výročná správa NBS, 2016*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2016.

140. Wężyk K., *Niedźwiedziowi wolno więcej (rozmowa z Andrejem Krickovicem)*, 18.07.2015, <http://wyborcza.pl/magazyn/1,146875,18384515,niedzwiedziowi-wolno-wiecej.html> (18.07.2015).

141. WIKINEWS, 2014. *Andrej Kiska elected fourth President of the Slovak Republic. April 1. 2014*, https://en.wikinews.org/wiki/Andrej_Kiska_elected_fourth_President_of_the_Slovak_Republic.

142. Wilson A., *Ukraine – From Orange Revolution to Failed State? ECFR*, May 30, 2009, http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_speech_washington.pdf.

143. Wolchik S. L., The Czech Republic: Havel and the evolution of the presidency since 1989. In Taras R. (ed.), *Postcommunist Presidents*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 168-194.

144. Wolczuk K., *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest: Central European University Press, 2001.

145. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. *Походження влади, багатства та бідності*. Київ: Наш формат, 2016.

146. Афанасьев М., Клиентелизм и российская государственность, Москва: Московский общественный научный фонд, 2000.

147. Балезина Е., Современный взгляд на теории модернизации, *Вестник Пермского университета: Философия. Психология. Социология*, 2013, Выпуск 1(13), с. 156-161.

148. *Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии*, под редакцией д.и.н. Л.Н. Шишелиной, Москва: Издательство «Весь Мир», 2010.

149. «Вишеградська четвірка» створила фонд допомоги Україні, http://espresso.tv/news/2014/12/16/quotvyshegradska_chetvirkavirkaquot_stvoryla_fond_dopomohy_ukrayini.

150. *Вишеградская четвёрка в Европейском союзе: дилеммы конвергенции*, отв. ред. Л.Н. Шишелина, Москва: Ин-т Европы РАН, 2017.

151. *Вишеградська група: Росія підриває основи безпеки в Європі*, <http://www.unian.ua/world/1019875-vishegradska-grupa-rosiya-pidrivae-osnovi-bezpeki-v-evropi.html>.

152. Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2 (57).

153. Гельман В., Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике, *Полис*, 2003, № 4.

154. Гельман В., Россия в институциональной ловушке, *Pro et Contra*, 2010, № 4-5.

155. Гельман В., «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России, *Полития*, 2010, № 2.

156. Грицак Я., Хто такі Українці і чого вони хочуть?, *Критика*, 2011, № 5-6.

157. Дерлугьян Г., Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение, *Полис*, 2000., № 2-3.

158. Дюверже М., Политические партии, Москва: Акад. проект, 2000.

159. Жовтенко Т., Германия и Франция угодили в «ловушку для дураков», *Новое время страны*, <https://nv.ua/opinion/zhovtenko/germaniya-i-franciya-ugodili-v-lovushku-dlya-durakov-33165.html>

160. Зеленько Г., «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України, Київ: Критика, 2003

161. Зеленько Г., Вишеградська четвірка матиме на заході те, що робить на сході, *Політика і час*, 2005, № 2, с. 38-46.

162. Инглхарт Р., Вельцель К., *Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития*, Москва: Новое издательство, 2011.

163. Кіш Є., *Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції*, Ужгород: Ліра, 2008.

164. Лебедюк В., Еволюція методологічних підходів до вивчення партійних систем, *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи : матер. III між нар. Наук.-практ. конф. студ., аспір. та мол. науковців (1 березня 2013 р., м. Чернівці)*, Чернівці : Букрек, 2013. с. 25–28.

165. Лебедюк В., Типологія партійних систем: минуле та сьогодення, *Політичний менеджмент*, Київ: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013, № 59, с. 92–102.

166. Лебедюк В., Трансформація партійних систем у пострадянських країнах, *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного університету імені М.П.Драгоманова*. 2014, № 22, с. 222-229.

167. Либман А., Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов), *Общественные науки и современность*, 2006, № 6.

168. Мацневский Ю. В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года, *Полис. Политические исследования*, 2018, № 1.

169. Мацневский Ю., Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг., *Полис*, 2010, № 5.

170. Мацневський Ю., Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні, *Вибори і демократія*, 2011, № 3.

171. Мацневський Ю., *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014)*, Чернівці: Книги – XXI, 2016

172. Меркель: Ми з Олландом не є «нейтральними посередниками» у питанні Донбасу, <https://www.unian.ua/politics/1041185-merkel-zayavila-scho-voni-z-ollandom-ne-e-neytralnimi-poserednikami-u-pitanni-donbasu.html>

173. Норт Д., *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*, Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000.

174. Перепелиця Г., Внутрішні чинники формування зовнішньої політики України, *Політика і час*, 2004, nr 11, s. 32-45.

175. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств, Ред. Є. Бистрицький, О. Білий та ін., Київ: *Політична думка*, 1995. <http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>

176. Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади, *Сучасність*, 1996, № 9.

177. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії, *Політична думка*, 1998, № 2.

178. Полохало В., Політична арена України, *Філософська і соціологічна думка*, 1992, № 4.

179. Полтерович В., *Институциональные ловушки и экономические реформы*, http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf.

180. Президент Польщі: Росія може виграти у Заходу хіба що війну нервів, <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/04/27/7033315/>

181. Путінський президент Чехії закрив двері для посла США, <http://zakarpattyia.net.ua/News/138275-Putinskyi-prezydent-Chekhiizakryv-dveri-dlia-posla-SShA>

182. Сидорук Т., *Інтеграційні процеси в сучасній Європі*, Львів: Піраміда, 2010.

183. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*, за ред. Д. Гузіни, Київ: АйБі, 2003.

184. *Угорська економіка (довідка)*, <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/219/41/>.

185. *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація*, за ред. В. Ісаїва, пер. з англ. А. Іщенко, Київ: КМ Академія, 2004.

186. Харпфер К., Бернхаген П., Инглхарт Р., Вельцель К. *Демократизация*, Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015.

187. *Частная разведка США дала прогноз развития войны на Донбассе*, <https://apostrophe.ua/article/world/2015-04-15/chastnaya-razvedka-ssha-dala-prognoz-razvitiyu-konflikta-na-donbasse/1578>

188. Швирков О., Партийные системы постсоветского пространства: дефицит теории?, *Партійна система України після парламентських виборів – 2012: аналіт. доп.*, Харків: Золоті сторінки, 2012. – 116 с.

189. Шевчук О., Вічні інтереси українських політиків, *Українська правда*, 22.01.2007, <http://www.pravda.com.ua>

190. Яхно О., Мушак О., Белковська О., Белковський С., Українська влада після виборів-2006: ідеологія, стратегія, конфігурація, склад, перші кроки, *Українська правда*, 20.03.2006, <http://www.pravda.com.ua>

Інформація про авторів

Бартош Юзьвік – завідувач кафедри міжнародних економічних відносин Люблінського католицького університету ім. Івана Павла II (Польща). Його цікавить взаємозв'язок між економічним зростанням та процесом європейської інтеграції. Значна частина його останніх досліджень була підтримана Фондом Конрада Аденауера та зосереджена на взаємозв'язку між економічним зростанням та енергоспоживанням і безпекою. У Люблінському католицькому університеті ім. Івана Павла II він викладає міжнародну економіку, європейську економічну інтеграцію та міжнародну торгівлю.

Віталій Лебедюк – кандидат наук з державного управління, доцент, декан факультету політико-інформаційного менеджменту Національного університету «Острозька академія», керівник ГО «Школа політичної аналітики «Поліс». Досліджує проблеми сучасної порівняльної політології, методології дослідження, політичних інститутів, політичних партій та виборчих систем посткомуністичних країн.

Дмитро Шевчук – доктор філософських наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Національного університету «Острозька академія», відповідальний секретар серії «Філософія» Наукових записок «Острозької академії». Досліджує проблеми сучасної політичної філософії, методології гуманітарних наук, соціокультурні процеси у Центрально-Східній Європі. Найновіша книжка – «Смисл і межі політичного: філософська інтерпретація» (Острог, 2014).

Мілош Брунцілік – кандидат політичних наук, викладач факультету соціальних наук Карлового університету (Прага, Чехія). Головний редактор рецензованого політичного наукового журналу «Acta Politologica», який видається Інститутом політичних досліджень Карлового університету). Гостьовий лектор у Мюнхенському університеті Людвіга-Максимиліана (Німеччина).

Міхал Кубат – доцент кафедри російських та східноєвропейських досліджень Карлового університету у Празі (Чехія). Сфера його дослідницьких інтересів включає порівняльну політику, демократичні та недемократичні режими, партійну політику в Чехії та Польщі.

Олександр Кашинський – аспірант кафедри політології та національної безпеки Національного університету «Острозька академія», експерт «Школи політичної аналітики «Поліс» та «Центру політичних досліджень». Досліджує політичний популізм, роль цінностей у демократизації, процеси посткомуністичних трансформацій у Центрально-Східній Європі. Вивчає «Big Data» щодо аналізу політичних процесів.

Пітер Терем – доктор, професор міжнародних відносин, завідувач кафедри міжнародних відносин і дипломатії Університету Матея Бела (Банська Бистриця, Словаччина). Має понад 15-річний професійний досвід в управлінні проектами наукових дослідженнях. Автор великої кількості наукових праць у реферованих наукових виданнях.

Тарас Жовтенко – кандидат політичних наук за спеціальністю «Основи національної безпеки держави», доцент кафедри політології та національної безпеки Національного університету «Острозька академія». Докторант відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України. Пріоритетні напрямки дослідницької роботи: політика національної безпеки Сполучених Штатів Америки, Великобританії; стратегії кооперації США та країн-членів НАТО в сфері міжнародної безпеки; діяльність розвідувальних служб США, Великобританії, країн Західної Європи в рамках протистояння загрози міжнародного тероризму. Публікує аналітичні статті щодо безпечових питань для «Радіо Свобода / Radio Liberty» та їх проєктів «Крим.Реалії» та «Донбас.Реалії», видань «Обозреватель», «Новое время страны» та «Українська правда».

Томаш Стемпнієвський – доктор габілітований (Польська академія наук, Варшава, Польща), завідувач кафедри Східних студій факультету соціальних наук Люблінського католицького університету ім. Івана Павла II (Люблін, Польща). Наукові інтереси зосереджені на міжнародних відносинах у Співдружності Незалежних Держав, впливі Росії на ситуацію пострадянських держав, Східної Польщі й Європейського Союзу та міжнародної безпеки. Стипендіат Українського наукового інституту при Гарвардському університеті. Автор книги: Normative Influence. The European Union, Eastern Europe and Russia, (Lublin-Melbourne 2012, wspólnie z dr Małgorzatą Klatt).

Юрій Мацієвський – професор кафедри політології та національної безпеки і керівник Центру політичних досліджень Національного університету «Острозька академія» (Україна). Коло наукових інтересів включає українську політику, демократизацію, неформальні інститути та гібридні режими. Після закінчення Львівського університету навчався у Вищій школі соціальних досліджень у Варшаві. З 1999 року викладає в Острозькій академії (м. Острог, Україна). Проф. Мацієвський здійснив кілька дослідницьких проектів у таких установах як Інститут Кеннана, (м. Вашингтон, США), Інститут Алексантері Хельсінського університету, Центрально-Європейському університеті (м.Будапешт) та Каліфорнійському університеті (м. Берклі). Юрій Мацієвський є автором монографії «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014 рр.), Книги XXI, 2016. Його статті з'являлися у таких журналах як Полис: Политические исследования, Идеология та політика, Russian Politics and Law, Nowa Ukraina, Критика, Politeja i Wschod Europy. Остання публікація “Western Leverage, Russia’s Resistance and the Breakdown of the Yanukovych Regime”//Ukraine after Maidan. Revisiting Domestic and Regional Security. George Soroka and Tomasz Stepniewski (Eds.), Ibidem Press, 2018.

Notes on the Authors

Bartosz Jozwik is the Head of the Department of International Economic Relations at the John Paul II Catholic University of Lublin, Poland. He is interested in the relations between economic growth and the process of European integration. Much of his recent research has been supported by the Konrad Adenauer Foundation and focuses on the relationship between economic growth and energy consumption and security. His publications, such as the co-edited volume *Eastern Poland: Development Challenges* (Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2013), can also be considered as the development studies. At the John Paul II Catholic University of Lublin he teaches international economics, European economic integration, and international trade.

Vitalii Lebediuk is the Associate Professor of the Department of Political Science and National Security, the Dean of the Faculty of Political Science and Informational Management at The National University of Ostroh Academy. He is also the Head of The NGO «School of Political Analysis “POLIS”» (Ostroh). His research interests include comparative political institutions, political parties and elections in post-communist countries, democratization, post-Soviet politics, European studies and quantitative research methods in comparative studies.

Dmytro Shevchuk is the Professor of Social Philosophy and Cultural Studies and the Vice-rector for Science and Education at the National University of Ostroh Academy. His scholarly interests include modern political philosophy, research methods in humanities, social and cultural processes in Central and Eastern Europe. He is the author of the monograph *Sense and Borderlines of the Political: A Philosophical Interpretation* (in Ukrainian, 2014).

Michal Kubát is the Associate Professor of Department of the Russian and East European Studies at Charles University in Prague, Czech Republic. His areas of research interests include comparative politics, democratic and non-democratic regimes, party politics, Czech Republic, Poland.

Miloš Brunclík is the Associate Professor at the Faculty of Social Sciences of Charles University in Prague, Czech Republic. He specializes in political and party systems with a particular focus on the Nordic countries. His research is centered upon theory and practice of parliamentary and semi-

presidential regimes. He is the author of a number of articles in peer-reviewed journals in Czech Republic as well as abroad. He is also co-author of several books.

Oleksandr Kashynskyi is the Post-graduate student of the Department of Political Science and National Security at The National University of Ostroh academy, expert of the School of Political Analysis “POLIS” and “Center for Political Studies”. His research interests include political populism, the role of values in democratization, post-communist transformations in Central and Eastern Europe and the methodology of the “Big Data” analysis in political processes.

Peter Terem is the Professor of International Relations and the Head of the Department of International Relations and Diplomacy at the Faculty of Political Science and International Relations, Matej Bel University in Banská Bystrica, Slovakia. He teaches mainly Political Geography, Territorial Studies, Political Geography of Slovakia, Geopolitics of Central Europe, U.S. Foreign Policy and supervises PhD students. His research work is focused on the problems of the proliferation of nuclear weapons, foreign policy of Slovak Republic, the role of great powers and regional powers in world politics. His completed research can be found at the universities in Reims (University Champagne-Ardenne), Boston (Boston College), and other research institutions in Central Europe. Dr. P. Terem is also an author or co-author of several monographs, publications and textbooks in the fields of political geography, geopolitics and transformation processes in Central Europe, foreign policy of the Slovak Republic, nuclear proliferation.

Taras Zhovtenko is the Assistant Professor of Political Science at the National University of Ostroh Academy. He is a post-PhD researcher at the National Institute of Strategic Studies (a division of the Administration of the President of Ukraine) and currently continues his researches, this time broadening his focus to analyze not only the United States, but also the NATO and the Russian Federation. He's also regular national security columnist for the Radio “Liberty” (“Svoboda”, Ukraine), as well as the expert for the RL's projects “Donbass. Reality” and “Crimea. Reality” aimed to counter Russian propaganda; “Obozrevatel” (“The Observer”) online media, “Novoie Vremia Strany” (“The New Time of the Country”) magazine, “Ukrainska Pravda” (“Ukrainian Truth”) and other national media, including expert commentary for the nationwide and FM radio stations.

Tomasz Stepniewski is the Associate Professor and the Head of the Department for Eastern Studies at the Institute of Political Science and International Affairs, the Faculty of Social Sciences, the John Paul II Catholic University of Lublin, Poland. He is interested in the European Union's Eastern policy, international relations on the Commonwealth of Independent States' area, Russian policy towards Eastern Europe. He was involved in a number of research-projects dealing with the developments in the post-Soviet space while at the same time engaged (by invitation) in expert-level discussions and negotiations on related issues. Formerly he was the research fellow at the Harvard Ukrainian Research Institute from 2005 to 2015, Carnegie Moscow Centre. His main research-interests include: the EU's policy towards its eastern neighborhood, international relations of the Commonwealth of Independent States', Russian policy towards Eastern Europe.

Yurii Matsiievskyi is the Professor of Political Science and the Head of the Center for Political Research at the National University of Ostroh Academy. His areas of research include Ukrainian politics, democratization, informal institutions and hybrid regimes. Dr. Yu. Matsiyevsky has held several research fellowships, including a Fulbright award at Kennan Institute, Washington, DC, Aleksanteri Institute's visiting fellowship at the University of Helsinki, CEU research excellence fellowship and Carnegie Corporation fellowship at UC, Berkeley. Dr. Matsiievskyi is the author of *Trapped in Hybridity: Zigzags of Ukraine's Political Regime Transformations* (1991-2014), (Books XXI, 2016, in Ukrainian). His papers have been published in Political Studies (Polis), Ideology and Politics, Russian Politics and Law, Nowa Ukraina (New Ukraine), Krytyka (Critics), Politeja and Wschod Europy. The most recent book chapter is *Western Leverage, Russia's Resistance and the Breakdown of the Yanukovych Regime* (Ukraine after Maidan. Revisiting Domestic and Regional Security. George Soroka and Tomasz Stepniewski (Eds.), Ibidem Press, 2018).

Наукове видання

**ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ
ГРУПИ ТА УКРАЇНІ: ВИБРАНІ АСПЕКТИ**

Навчальний посібник

За редакцією Дмитра Шевчука, Віталія Лебедюка

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Олександра Ващука*

Переклад з польської та англійської мов

Дмитро Шевчук, Анастасія Ткачова

Формат 42x30/4. Ум. друк. арк. 13,02. Обл.-вид. арк. 12,5. Наклад 300 пр.
Зам. № 51–18. Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman»
Підписано до друку 23.05.2018.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.